

ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુદર્મસાગરજી મ.સા.

લેખિકાની ઉંમર લગભગ ૭૦ - માવનાથી મન્યોત્થન અને પ્રકારન શક્ય બન્યા

• સમર્પણ •

संवत् २०४३   वीर संवत् २५१३   सने १८८७
(वैशाख वदः ६   भाद्रपदाष्टमि तिथिः — आदिनाथ द्वादश वर्षगांठ दिन)

પૂ. આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી આનંદ આગરસૂરજી મ. સા.

* મુદ્રક *

જય જલિયાણુ પ્રિન્ટર્સ
મુનરીયા ડો મેન્ડર
દિપક ડોલ્ફિનપામે
જામનગર

* પ્રકાશક *

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા
જેસંગ 'નિવાસ'
હેડ પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ
જામનગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

લગભગ દશર વર્ષ પૂર્વે પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે રચેલ સિધ્ધહેમ વ્યાકરણને, લગભગ સવા ત્રણમેા વર્ષ પુર્વે પ્રક્રિયા રૂપે ફ્રેન્ચમાં પછીનું સંદર્ભ-લેખરણ સહિતનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે. જે ફિલોસોફી સાથે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા અમારા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મુષર્મસાગરજી મ. સા ની અનન્ય પ્રેરણા-અંતઃકરણ પૂર્વકની ભાવના/સાગણી તથા તેમના શિષ્ય પૂ. મુનિ દીપરતનભાગરજી ની મહેનતનો પરિપાક છે.

પ્રથમ ભાગના પ્રકાશન બાદ ખૂબજ મુંદર અભિપ્રાયો અને સહકાર મળતા હુંકે મમયમાં બીજો ભાગ રજૂ કરતાં અમે ખૂબજ આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ વ્યાકરણના અભ્યાસથી પદ સિધ્ધિનું ગુપ્ત જ્ઞાન પામી શાશ્વતઃ અર્થની વિચારણા-ચિંતન, મનન દ્વારા પદ-પદાર્થ શાશ્વત મુખને પામે એજ શુભેચ્છા.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં અત્યંત ઉપયોગી અનેલા ન્વને તન મન ધનથી સહકાર આપનારા શ્રીકાન્તભાઈ-દિનેશભાઈ-વિરૂભાઈ, વહીવટી કાર્યવાહીમાં મદદરૂપ અનેલા મહેન્દ્રભાઈ તથા અમરીયભાઈ .. ઉદારદાયે ફાળોઆપનાર શ્રી જામનગર જૈન સંઘ સમસ્તના આભારી છીએ.

આ સમગ્ર બીજા ભાગના કાગળના દ્રવ્ય સહાયક શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરજી જૈન સંઘ-જામનગર ના આભાર સહ

પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા
અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન વતી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠાંક
૦ ૦ પ્રસ્તાવના	૪
૦ વ્યાકરણ અભ્યાસ શા માટે ?	૫
૦ આ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-અભ્યાસનું મહત્વ	૫
૦ આ ગ્રન્થનો ઉપયોગ કય રીતે કરશો	૭
૦ ૦ ઋણ સ્વીકાર	૮
૦ ૦ લઘુ પ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે છુક નહીં	૯
૦ ૦ નિષ્ણાત અભિપ્રાયો	૧૦
૦ ૦ પ્રકાશકનું નિવેદન	૨

૦ ૦ વિષય સૂચિ:-	મૂળ સૂત્રો	અંતર્ગત સૂત્રો	
૦ સ્ત્રી પ્રત્યયો	૨૬	૨૮	૧
૦ કારક	૫૮	૧૯	૧૫
૦ સમાસ	૯૦	૧૨૮	૩૯
૦ તદ્ધિત	૧૩૫	૨૩૫	૯૧

૦ ૦ પરિશિષ્ટ:-	
૦ અકારાદિ સૂગકમ	૧૪૮
૦ સિદ્ધ હેમ સૂગકમ	૧૫૮
૦ સંદર્ભ સૂચિ	૧૬૮
૦ ૦ શુદ્ધ પત્રક	૧૭૦

૦ ૦ દ્રવ્ય સહાયકો-નામાવલી	૧૮૦
---------------------------	-----

વ્યાકરણ અભ્યાસ શામાટે

‘વિદ્યાવ્યાસ’ગી પૂ. ગુરુદેવ સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની અંતઃકરણની પ્રેરણાથી આ અભિનવ ‘હેમ’ લઘુપ્રક્રિયા. તૈયાર તો થઈ-પણ-વ્યાકરણ અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજ્યા વિના માત્ર ગતાનુગતિક રીતે એ ભુકથી લઘુવૃત્તિનાં અભ્યસને આપણાં નિરપૃઢી પંડિતવર્ગ શ્રી વજ્રભાઈ ‘કાળીમજુરી’ સમાન ગણે છે— તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસનું મહત્ત્વ માનસમાં પ્રતિપાદિત કરીને ધ્યેય સિદ્ધિની દિશામાં કદમ માંડવા ઉચિત ગણાય.

કોઈપણ ભાષાનાં પ્રમાણિક અને સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિતાન્ત આવશ્યક છે. વાણી દ્વારા માનવ પોતાના વિચારોને આકાર આપે છે-વાણીનું નિયમન વ્યાકરણ થકી થાય છે તેથી વ્યાકરણના અભ્યાસ વિના શિષ્ટ વાણી વ્યવહાર મુશ્કેલ અને શસ્ત્ર મન્થેના અધ્યયન અને પરિશીલન માટે વ્યાકરણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી જ કહેવાય છે કે :-

૦ “વ્યાકરણ એ ભાષાનું વ્યુત્પાદક શાસ્ત્ર છે. પ્રયોગનું શુદ્ધ-સાચું જ્ઞાન કરાવનાર છે. ભાવમાં મૂર્ત જ્યોત પ્રગટાવનાર છે. સદૃશ શાસ્ત્રમાં દીપક સમાન છે .. શબ્દ ધાતુરૂપ દરિયો છે સંજ્ઞા-પરિ-ભાષા-ન્યાયો-ગણો-ધાતુઓ-કારકો-અવયવો-પ્રત્યયો આદિને પ્રતિપાદન કરનાર અનુપમ ખજાનો છે ગ્રંથ રચનામાં સહાયક છે. ગ્રંથ માર્ગમાં મુસાફરી કરનારને ભોમિયા તુલ્ય છે.”

૦ “લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં આવતા શબ્દો જેના વડે સઘાય એવું જે શબ્દ શાસ્ત્ર તેનું નામ વ્યાકરણ”
— આવશ્યકવૃત્તિ-પૂ હરિભદ્રસૂરિજી

૦ “વ્યાકરણ ભગવાથી પદની સિદ્ધિ થાય છે. પદની સિધ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થ નિર્ણયથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે” શ્રીપ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર

વાણી-વ્યવહારમાં પરોક્ષ અને લી એવી સંસ્કૃત ભાષાના પથ પર કદમ માંડવા વ્યાકરણ એક માત્ર સાધન છે.

આ અભિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયાના અભ્યાસનું મહત્ત્વ

જે રીતે અષ્ટાધ્યાયી (સિદ્ધહેમમાં સાત અધ્યાય) ક્રમમાં રચાયેલ વ્યાકરણોને કાળક્રમે પ્રક્રિયા ક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવી અને જુદા જુદા પ્રાંકયા પુસ્તકોની રચના થઈ, હેમ લઘુપ્રક્રિયાને પણ મુદ્રિત કરાવતા તેમાં “ટીપ્પણો” મુદ્રા સ્પષ્ટીકરણો માટેનો પ્રયાસ થયો તે રીતે આ અનુવાદ સ્વઅધ્યયન અધ્યાપન કાર્યમાં તો ઉપયોગી થશે-તદ્ઉપરાંત તેમાં નિમ્નલિખિત વિશેષતાઓ સમાવિષ્ટ છે. જેના વડે અભ્યાસ સાધન બનશે

- ૦ માત્ર એ ભુક કરતાં વિશેષ જાણકારી મળે
- ૦ સંદિગ્ધતા નિવારણ :- લઘુવૃત્તિના અભ્યાસમાં પણ ઉદ્ભવતી કેટલીક સમસ્યાઓનું અહીં ‘ઋહ્વૃત્તિ’ ન્યાસ, કોશ જેવા સંદર્ભોમાંથી થયેલ ગુજરાતી અવતરણ સંદિગ્ધતા નિવારવા મદદરૂપ બને.
- ૦ અપૂર્ણવૃત્તિ કે વૃત્તિ અભાવે પૂરતો વૃત્ત્યર્થ પૂરો પાડે :- પ્રક્રિયાદારે કેટલાંક મુત્રોની વૃત્તિ અપૂર્ણ રાખી છે. જેમકે - “સ્ત્રીપ્રત્યયો”નું સૂત્રઃ ૩ ઇચાપુંસો...પરે ની વૃત્તિમાં અપુંસઃ શબ્દની વૃત્તિ નોંધાઈ જ નથી તેમજ આચૂર પરે પણ નોંધાયું નથી. ત્યાં વૃત્ત્યર્થ દ્વારા વૃત્તિની અપૂર્ણતા નિવારણ છે .....

દા.ક પ્રશ્નનું મુત્ર: ૧૬ સિદ્ધિ તૃતીયા કે મમામ મુત્ર: ૭ દિગ્ગોસ્થાનકગણે માં વૃત્તિ નથી ત્યાં આ અન્ય વૃત્ત્ય' હારા વૃત્તિ પૂરી પાડે છે

૦ અનુ પદાન્તે જેવા શબ્દો પ્રક્રિયાની વૃત્તિમાં હોય છે તેવાય છે. પણ અથ'ની દૃષ્ટિએ ૪/૩૧ ગણાતા તેમજ હોય છે સ્થાન આપેલ છે.

૦ એક કરતાં વધારે સૂત્રોની વૃત્તિમાં થાય પૃથક્કરણ:- પ્રક્રિયામાં કેટલાંક સૂત્રો એવા છે જેમાં એક કરતા વધુ સૂત્રો આવે છે જેમકે "ઓપ્રત્યયો" મુત્ર ૧૬ નામિત્તેરોષ્ટ . કાઠાત્ ક્રમ ૧૧ અન્ય સૂત્રો ગોઠવેલ છે, ત્યાં અમામકને ગોઠાવો ન થાય તે માટે 'સેવવૃત્તિ' નામક અલગ વિભાગમાં આ સૂત્રો પૃથક્કરણ કર્યા છે

૦ સૂત્ર કે વૃત્તિના અભાવ નું નિવારણ:- અમ્પહન લુઃ મુત્ર માં એક વધારા નું સૂત્ર માત્ર ક્વચિત્ શબ્દ લખી ગોઠવેલ છે -ત્યા ઉદાહરણ પરથી મૂળ મુત્ર સિદ્ધિએ વ્યાકરણ પાઠે શોધીને નોંધેલ છે. હોડરસ્વર્ગત્ સૂત્રમાં વધારાનું મુત્ર વલ્લભિ મા રહિ છે પણ સત્ર નથી ત્યાં અવગ પેટા કર્મક આપી સૂત્ર નોંધેલ છે-સમાસ મુત્ર ૨૦ દિગ્ગોસ્થાનક ને સુત્રની વૃત્તિને બદલે બીજી ૪ મુત્ર વૃત્તિમાં છે ત્યાં બંને ના વૃત્ત્ય' આપેલ છે.

૦ મૂળ સૂત્ર ને અદ્વિતી દેવાયુ હોય ત્યાં મૂળ સૂત્ર આપવું:- જેમકે તાર્કા ઘર્ગ'કા ..... દેવત્વે ૨/૪/૧૧૭ ને બદલે સ્વચિન્તેયમ્ મુત્ર લખી દીધું છે

૦ સૂત્ર સમન્ધી આમ કેમ જેવા પ્રશ્નોનું નિવારણ:- ઓપ્રત્યય મુત્ર ૧૭ મ્પરારુનોગુણાદયોઃ મા સ્વગત્ કેમ? કુઃ કેમ? વગેરે પ્રશ્નો' હયાંકે તેમજ ગુણ ની વ્યાખ્યાનો સ્પષ્ટ છે આવા પ્રશ્નો ધણી બધા સૂત્રોમાં ઉદ્ભવે ૪ છે- જેને અદ્વિતીમાં વિચારથી ખુલાસો છે. જ્યારે પ્રક્રિયાપાઠે ચાર-પાંચ સૂત્રોમાં આવા અભાવો આવેલ છે તે નિયમિત આ અન્ય શબ્દ તેજસાવ'તુ સૂત્રોમાં મુત્ર સમન્ધી પ્રશ્નોના નિવારણો આપે છે

૦ મૂળમૂત્ર સમ્પલનાનું નિવારણ :- તદ્વિત મુત્ર ૪૨ વજ્યાઃ મ્પરારુ માં પેટા મુત્ર વર્જાદ્ દયગ ૬/૨/૨૦ નોંધેલ છે. તેમ પ્રમથમાં પણ વર્જાદ્ લખ્યું છે બરેબર અદી' રખવા- યમ્ છે. આ જ હારાન્ત નામ નથી નથી વર્જાદ્ ન થાય પણ દીવ' ક હારાન્ત નામ છે માટે પચમી વર્જાઃ થાય વર્ગુ' એવો પુરિહાંગ શબ્દ છે. તેને કદ ૨ ૪/૭૦ થી થતા દીવ' વર્જા' શબ્દ બને છે. વળી સિદ્ધિએ વ્યાકરણમાં પણ વર્જાઃ ૪ લખેલ છે.

ઉપરોક્ત મુદ્દાના નિવારણ ઉપરાંત નીચેની બાબતો પણ નોંધપાત્ર છે

૦ મદર્મ સાદિર્ય - નાથે, વિગાનુશાસનથી વિગ નિખુવ, પ્રત'ગોચિત ઉણાદિ વગેરેની મૂળ સંદર્ભો મહિત નોંધ કરેલ છે

૦ મૂળવૃત્તિ - લખુ પ્રક્રિયાની મૂળ વૃત્તિ દેવાથી મૂળમંથની આવરવહતા ન રહે.

૦ સાધનિકા:- ૪/૩૧ સાધનિકાને લીધે મંજ'લિત મુત્ર મંજ'લો ૨૪૮ બને

૦ પરિગિષ્ટ:- આ હારાદિબને સિદ્ધિએ મુત્ર કપથી પ્રક્રિયા અને લઘુવૃત્તિ બંનેના અભ્યાસીઓને મોગ્ય માર્ગદર્શન મળે

મદેસમાં આ અનુવાદ મંથ માત્ર પ્રક્રિયા ઉપરાંત વ્યાકરણ ના પાંચ અંગોના યથોચિત્ર મોધ કરાવે છે જે અધ્યાપકને પણ ઉપયોગી થશે.

આ ગ્રન્થ નોંડિપયોગ કઈરીતે કરશો

પૂ. ગુરૂદેવશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની પ્રેરણા થી કેટલાંક દિશા સૂચનો

- (૧) મૂળ સૂત્રના ત્રણ ક્રમાંકનો:- (૧) સૂત્ર પૂર્વે પ્રસ્તુતાનુસાર ક્રમાંક ૧, ૨, ૩ ..... (૨) સૂત્ર પછી સિદ્ધહેમનો ક્રમ (૩) સૂત્ર પુરુષ થતાં નીચે સળંગ ક્રમ. દા. ત. એકાચર્યે સમાસ સૂત્રનો ક્રમ (૩) છે., સિદ્ધહેમનો ક્રમ ૩/૨/૮ છે. અને સૂત્ર પુરુષ થતાં નીચે [૪૨૯] લઘુપ્રક્રિયાનો સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક છે.
- (૨) સૂત્ર પૃથક્કરણ :- સૂત્ર પછી સૂત્ર પૃથક્કરણ વિભાગ છે. જેમાં સન્ધિ રહિત સૂત્રોની નોંધ છે. જેથી વૃત્તિની મદદ વિના પણ સૂત્ર મદદ અંશે સ્પષ્ટ બનશે. જેમકે સ્ત્રિયાં નૃતોઽ સ્વસ્ત્રાદેર્હી તું સ્ત્રિયાં નન્કતઃ અ-સ્વસ્ત્ર-આદેઃ હીઃ ક્યુ
- (૩) વૃત્તિ :- ત્રીજો વૃત્તિ વિભાગ પ્રક્રિયાની વૃત્તિ દર્શાવે છે. જે અપ્રાપ્ય બનતી જતી હૈમ લઘુપ્રક્રિયાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરશે
- (૪) વૃત્યર્થ :- લઘુપ્રક્રિયાની મૂળ વૃત્તિ (શેષવૃત્તિ સિવાયની) નો અનુવાદ દર્શાવે છે. છતાં પ્રક્રિયામાં મૂળ વૃત્તિનો અભાવ, અપૂર્ણતા કે અન્ય સંદિગ્ધતા હોય ત્યાં આ વિભાગ દ્વારા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મદદ વડે પ્રત્યેક સૂત્રની વૃત્તિનો સરળ-સ્પષ્ટ પૂરો અર્થ અપાય છે
- (૫) અનુવૃત્તિ:- આ વિભાગ કેવળ જિજ્ઞાસુઓ માટે છે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પરથી બનેલી પ્રક્રિયાઓમાં અનુવૃત્તિક્રમ જળવાતો નથી. તેથી કેટલાંક સૂત્રોમાં ન જણાતી ખાખત વૃત્તિમાં જેવા મળતાં અભ્યાસક્રમે સંશય થાય કે આ બાબત વૃત્તિમાં કેમ ? જેમકે કારક સુત્રઃ ૧૪ સર્વોમયાઽસિ પરિણાતસા માં ગૌણાન્ ની અનુવૃત્તિ છે જેની નોંધ પ્રક્રિયામાં પણ નથી. - આ સંજોગોમાં અનુવૃત્તિ વિભાગના સૂત્રો જિજ્ઞાસા સંતોષવા દિશાસુચક
- (૬) વિશેષ વિભાગ:- વિશેષ હકીકતો માટે જ છે. સંદર્ભ સૂચિ મુજબના સાહિત્ય પરથી સૂત્ર સંબંધિ પ્રશ્નો, ખુલાસા, વિશેષતા, ન્યાયો, વ્યુત્પત્તિ વગેરેની નોંધ છે જેના અભ્યાસથી સૂત્રો વધુ સ્પષ્ટ થશે, સારો અવબોધ થશે, સંશય નિવારણ શક્ય બનશે. છતાં વૃત્યર્થ બરાબર સમજી ને આ વિભાગ વાંચવો કેમ કે જે રીતે મધ્યમવૃત્તિ કે આનંદ બોધિની ટીકામાં અવચૂરી છે અને બૃહજ્યાસમાં ન્યા. સ. વિભાગ છે તે રીતે અહીં 'વિશેષ' છે ..... આ ઉપરાંત વિશેષ ઉદાહરણો પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવા માત્રથી છોડી દેવાયેલા સૂત્ર સંબંધિ દૃષ્ટાન્તો ને બૃહદ્વૃત્તિમાંથી અત્રે સ્થાન અપાયેલ છે... બૃહદ્વૃત્તિપ્રક્રિયામાંથી ગણ પાઠોની નોંધ લીધેલી છે જેના વડે સૂત્રના બાકી કાર્યક્ષેત્રનો બોધ શક્ય બનશે
- (૭) પાદનોંધ:- સંદર્ભોની પૃષ્ઠાંક સહિતની નોંધ છે જે વિશેષ માહિતી માટે અભ્યાસને મુળ સ્રોત પુરો પાડે પાદનોંધ નિઃશાની ૦૦૦૦૦૦ આ રીતે છે.
- (૮) શેષવૃત્તિ:- મૂળ સૂત્ર ઉપરાંતના અન્ય સૂત્રો કે સંબંધિત અન્ય હકીકતો અહીં નોંધેલ છે અંત ગત સૂત્રો [ ] આવા કૌંસમાં સળંગ ક્રમ આપી નોંધેલ છે. જો કે લંબાણ બચે શેષવૃત્તિના સૂત્રોમાં માત્ર વૃત્યર્થ આપેલ છે કેમ કે પ્રક્રિયાના મૂળસૂત્રો - ૩૦૯ છે. અન્ય ૪૧૦ છે.

આટલી સૂચનાથી સ્વઅહ્યયન શક્ય બને તેશુભેચ્છા

-દીપરત્નસાગર

આ ગ્રન્થ માં ના સંક્ષેપો:- વ્યા - વ્યકરણ, કારા.-કારાન્ન, એ. વ.-એકવચન,
દ્વિ.વ.-દ્વિવચન, બ. વ.-બહુવચન, પ્ર.-પ્રથમા' દ્વિ.-દ્વિતીયા, તૃ-તૃતીયા વગેરે

ક્રાણ સ્વીકાર

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મહારાજ સાહેબ

જેમની અનન્ય પ્રેરણા, પરીશ્રમ ઉત્કટ લાગણી, દાયબોજ વદનશક્તિ, કૃપા આદિથી આ મંથ લેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા

પૂ. આ. દેવ સૂર્યોદયસાગર સૂચિત મ. સા.
મંરકુન મારોપદેશકાને. અજ્ઞાન કાગળી બાહરજુનો
મજબુત પાયો નાખ્યો, પુસ્તકો આપ્યા.

પૂ. આ. દેવ વિજય મુર્યોદયસૂચિત મ. સા.
પેતાના વિનિત સિધ્ધને આના કરતા
"નાયમ પદ,, નોમુદર અબ્બામ થયો

પૂ. આ દેવ વિજય યગોદેવ મુરીશ્વરજી મ. સા.

જેમની વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને આશિર્વાદથી સિદ્ધહેમ બાહરજુ બન્યાયું.

પૂ. મુનિશ્રી જિતરત્નસાગરજી. પૂ. મુનિશ્રી મુકિતરત્નમાગરજી. સાધ્વી શ્રી રમ્યજ્ઞા.શ્રીજી
જેઓએ પેતાની નોંધપોથીએ એકાદ વર્ષ જેવા લાખા સમય માટે પાનું વિશ્વાસથી વાંચવા આપી.
પૂ.મુનિશ્રી ન દીધોપવિજયજી.- પુસ્તો સમય-મુંદર છજાવટ પૂર્વક "નાય સંમદ" બખાવ્યો

નિરુદ્ધિ વિઠ્ઠલવર્ધ પંડિતજી વૃજલાલજી વાલજી ઉપાધ્યાય

આ મંથનુ અક્ષરશઃ વાંચન લઈ તેમના વિશાળ જ્ઞાન-અનુભવોથી મંથને દાનિ રહિત કર્યો, સશ્વ નિવારવા
પત્રોના તારાગલિક ઉત્તરો આપ્યા. પેતાનો મુક્ત અભિપ્રાય આપી નિષ્કૃત બાપ મારી-પયાંગી બ્યાહરજુનો
બોધ કરાવ્યો

પંડિતવર્ધ છમીલદાસજી-સિદ્ધહેમના સૂત્રોની વિશેષતા જણાવી અભિનય પ્રકાશ પાડ્યો
પરિનથા ધોરમાઈ (મોટા), ધોરમાઈ (નાના), મદ દેશમાઈ-જેમનાંથી સિદ્ધહેમનું જ્ઞાન મળ્યું
શ્રી લાવણસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, અંધેરીમુજશાલી સંઘે અભ્યાસ માટે પુસ્તકો આપ્યા

શ્રી ખુશાલ ભવન જૈનસંઘ અમદાવાદ

શ્રાવક પંડિતની ૮ માસ માટે રુગવટ આપી, જરૂરી તમામ પુસ્તકો ખરીદા આપ્યા, એક ન મળતા પુસ્તકની
આપ મેળે મેરોશ કાગળી આ મંથ-ઉમારતના સ્તંભો મુક્યા,
સાધુ-નુબાન વિવેક પૂર્ણવાન દરારી પદ્મિ માધુની અનુકરણ-રતિકરતા મુજબ સમયકે કરવાની વૃત્તિ-
પ્રવૃત્તિ ખુશાલ ભવન જૈન ઉપાશ્રયના દ્રષ્ટી નેટલી બહુમ ઓછા સપના દ્રષ્ટિમાં દરો ! !

0 મુશ્રાવક કાન્તભાઈ-પ્રવીજભાઈ-દિનેશભાઈ-હર્ષદભાઈ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સદાકથ
એવા તમામ પૂ.શ્રમજી ભગવતો તેમજ વ્યક્તિઓ અને સંઘો
0 ખાસ-તમામ વહીવટી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય દક્ષતાથી બજાવતા પ્રવીજભાઈ

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરજી જૈનસંઘ જામનગર
આ સમય લાગ-ર ના તમામ કાગળ માટે ઉત્તર દાધે દ્રવ્ય સહાય કરી

[એકે બ્રામકે માન્યતાનું નિરસન]

લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક નહીં

કેટલાક વિદ્વાન પદ્ધતિ, શ્રાવક પંડિતો વગેરે એવો મત ધરાવે છે કે લઘુપ્રક્રિયાનો અભ્યાસ હવે નિરર્થક છે. કેમકે લઘુપ્રક્રિયા માત્ર બે બુકથી વિશેષ કંઈ નથી પણ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા અને મધ્યમાં કે માર્ગોપદેશિકા અને મદિરાન્ત પ્રવેશિકા કરતાં હૈમ લઘુપ્રક્રિયામાં નીચેની વિશેષતાઓ છે

- ૧ યદન્ત પ્રક્રિયા, યદ્યુગન્ત પ્રક્રિયા તથા નામધાતુ પ્રક્રિયાનો ખોલ થાય છે
- ૨ તદ્વિત પ્રત્યયોની (મુખ્ય તથા અંતર્ગત કુલ ૩૬૦ જેટલા સૂત્રો દ્વારા) વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ સહિત ચર્ચા
- ૩ ખસો જેટલા સૂત્રો દ્વારા કદન્ત પ્રક્રિયાની ઝીણવટ ભરી છણાવટ
- ૪ સૂત્રોના અંતર્ગત રહસ્યોને પ્રગટ કરતી પરિભાષાઓનું સ્પષ્ટીકરણ
- ૫ ધાતુઓની અનુબંધ સાથે રજૂઆત-દા. ત કચળ માં જૂ અનુબંધ (૧૦) જુવાદિ ગણ સૂચવે છે, કૃષ્ણ માં ચ્ અનુબંધ (૪) દિવાદિ ગણ સૂચવે છે.
- ૬ ધાતુ પારાયણના ક્રમાનુસાર ધાતુઓનું જ્ઞાન - જે ધાતુરત્નાકર આદિ જોવામાં તથા “ ધાતુપાઠ ” તૈયાર કરવામાં મદદ રૂપ બને છે.

૭ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસ માટે સૂત્રોતુ યોગ્યતાદાત્મક.

૮ બે બુકમાં માત્ર ૮૦૦ જેટલા સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે. લઘુપ્રક્રિયામાં લગભગ ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ જેટલા સૂત્રો સમાવાયે છે. જેથી બુક કરતાં બમણાં સૂત્રોનું જ્ઞાન થાય છે.

૯ લગભગ પોણાત્રણપો જેટલા ધાતુઓનું ધાતુરત્નાકરના ભાગો માં થયેલ વિભાજન મુજબની પ્રક્રિયાઓ અનુસાર જ્ઞાન - સમજ.

૧૦ સંસ્કૃત માધ્યમના પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કૃત વાંચન ક્ષમતાની ખીલવણી.

બે બુક એ “બ્રામર - ટ્રાન્સલેશન મેથડ” અનુસાર તૈયાર થયેલ પુસ્તક છે. જે સંસ્કૃત ભાષાને વ્યવહારમાં પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપ છે. તેની અને પ્રક્રિયા વ્યાકરણની તુલનાજ અસ્થાને ગણાય

વળી કેટલાંક માને છે કે લઘુવૃત્તિ ” [સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન એટલે લઘુવૃત્તિ-માત્ર એવો ભ્રમ પ્રવર્તે છે.] જ ભણતી જોઈએ પ્રક્રિયા નહીં - મુર્ચન્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત હશે જ કે લઘુવૃત્તિ એ પૂર્ણગ્રન્થ નથી પણ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરાવતો ગ્રન્થ છે લઘુપ્રક્રિયાની જેમ લઘુવૃત્તિ એ પણ માત્ર નિદર્શન ગ્રન્થ છે. એટલેજ આ અનુવાદ ગ્રન્થમાં ષૂદ્ધવૃત્તિ, ન્યાયસંગ્રહ, ભિગાનુશાસન જેવી ગ્રન્થોના અવતરણો લીધાં છે. લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક માનીને લઘુવૃત્તિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરતા વિદ્વાનોને એટલીજ વિજ્ઞાતિ કે જે સિદ્ધહૈમનું સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ એક માત્ર ભક્ષ્ય હોય તો ષૂદ્ધવૃત્તિ ના સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને સમજ વિના માત્ર લઘુવૃત્તિનું અધ્યાપન અથવા તો માત્ર લઘુવૃત્તિના અભ્યાસથી પૂર્ણ વ્યાકરણનો ખોલ થવાની માન્યતા એ પણ લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક જોવાજ ભ્રમ છે એ વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી રહી.

ખંભાતમાં પંડિતચર્ચા છળીલદાસજી એ સાધુના દૃષ્ટાંત થકી દહેલું કે લઘુવૃત્તિ ભણ્યા બાદ એમ થાય કે (અવ મુझे कुछ नहीं आता) હવે મને વ્યાકરણમાં કંઈ ખમર પડતી નથી તો માનવું તેઓ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન વિશે કંઈક જાણતા થયા છે

મુનિ દીપરત્ન સાગર

પાંડિત વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

પ્રાધ્યાપક
શાંતિબુવન વતનનગ

વેદાન્તાચાર્ય

શરીરમાં જેમ મુખ પ્રધાન અંગ છે તેમ સ્વસ્ત વાદ્યમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે. વ્યાકરણનું પ્રયોજન જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ લખ્યું છે 'ચ્છોદ્ધામલખ્યસદેહા પ્રયોજનમ્' સંસ્કૃતિની રક્ષા સુધ્ધિને જ રક્ષાર-ઉદ્ધ, આગમનો બોધ, અતિસંક્ષેપ એવાસદેહરદિન થવા માટે વ્યાકરણ બાબતું જોખમ. આયોનિ બમર વારસા આજ દિ' સુધી જે ભાષામાં સચવાયો છે એ બાબતુ ગૈલિક માન ભારતિયો માટે સવિશેષ આવશ્યક છે.

ચિત્તરથ બાવોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ભાષા અગત્યનું માધ્યમ છે.

"કુપ્યાન્ ચન્દાન માત્રપુર્વાહ કુપ્યાન્ મા મૂમ ર્લયત્વેયં વ્યાકરણમ્" આપણે કુદ્દ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીએ અને સ્વયંપણ કુદ્દ બનીએ નહિ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રાચીન ભાષામાં સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન મુખ્ય છે. સમયાનુસાર વ્યાકરણોની ફિલસૂતા, દીર્ઘતા અને અર્થરહિત પાંક્તિપદ્ધતિ નો અનાદર કરીને સર્વશક્તિ રહસ્યવેતા, વ્યાકરણ પ્રભાવતિ કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રાચાર્ય ભગવંતનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વર્તમાન કાળમાં મુજબતામાં એવંપૂર્ણ અમણ વર્ગમાં હીક હીક પડન-પાડનનો વિષય બની રહ્યું છે. આ અતિ આનંદનો વિષય જ પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિકા મુજબ અધ્યાય-પાદ-સૂત્ર સ્વરૂપ વ્યાકરણ પઠન-પાઠન હવે કિન્દ મહાન વૈવાકરણી બટીજીદીક્ષિતે અષ્ટાધ્યાયી ક્રમની કઠિનતા બાજી તેના સ્થાને પ્રક્રિયા ક્રમનો ઉપયોગ કરી જે સિધ્ધાન્તોમુદી અન્યની રચના કરી તદ્દત્ પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર શિદ્ધેમ શબ્દાનુચાસનમાં પણ અદ્ય મધ્યમ સુધિવાળા જિજ્ઞાસુ માટે લઘુ-મધ્યમ-બૃહત્ પ્રક્રિયા-ચૈતનું તથાસમય પ્રાકટ્ય થયું. આ બધા અંગે કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી નવા બજારનારને ચોખ્ખા અધ્યાયક ન મળે તો રુચિ હોવા છતાંય કદ્દ સાધ્ય બની રજા છે. એ સર્વ વિદિન હકીકત છે.

વ્યાકરણનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં અપાય તો ધણું સારું. આ વર્તમાનકાળની માંગણીને સંતોષવા માટે યદ્યપિ પં. શ્રી શિવલાલભાઈ ત્રણેય શુદ્ધ સફળતા પામી રહી છે. કિન્તુ વ્યાકરણના ગ્રન્થોનું અટલે લઘુપ્રક્રિયાનું મારી નાણુ મુજબનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે.

— એના રચયિતા જામનગરનું સંતાન —

જામનગરની ધર્મપ્રાણ ભૂમિના સંતાન જેમણે સંયમપૂર્વે જ લૌકિક દૃષ્ટિનું કોલેજની ડીગ્રી પર્થનંતનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું યુવાન, અલ્પચરિત્ર જન્માન્તરના સુષુપ્ત સંસ્કારોને તક મળતાં જ અલૌકિક દૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ભક્તિપૂર્ણ શ્રાવણ કૃષ્ણના ગાલિક સંસ્કારો, સાધુસમાગમના યેગ બળે જેઓ ભાગવતી દીક્ષા—સંયમ સ્વીકારી મુનિરાજ બન્યા એ સ્વનામ ધન્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગર.

નિઠર-સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ, પોતાના સંયમ જીવનમાં ભણવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં પણ સમુચિત ન ભણ્યાનું અહોનિશ દુઃખ હતું જ તથાપિ મુનિ જીવનને વફાદાર જીવનચર્યામાં સમ્પૂર્ણ તનમયતા સાધી સમય જતાં પોતાના જ સંસારી લઘુમધુ મેધાવી ખૂબ ખૂબ ભણેલા હાઈસ્કૂલ—કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક પદે પહોંચેલા સુવિનિત આ ભાઈ શ્રી પોતાના જ વડિલમધુઓનાં પગલે પગલે ‘નિર્સર્ગાદ અધિગમાદ વા’ મુનિજીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા. એ છે નવાનગરની ધન્યધરા વસુન્ધરાના દ્વિતીય રત્ન, દીપરત્ન પ્રકાશ પાથરતું કુસાગ્રબુધિ રત્ન મુનિશ્રી દીપરત્નસાગર બાળઅલ્પચરિત્ર—

આ છે ગુરુશિષ્યની બન્ધુબેલડી—

ધણું ધણું ભણેલા હોવા છતાંય સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞ સુયોગ્ય નિર્ણયોને સંસ્કૃત ભાષાનું પર્થનંત જ્ઞાન મળી રહે એવી સ્વચરિત્ર મહેત્ત્વ, સાધુજીવનની મર્યાદા તજરોનો અભાવ, ખૂબ ખૂબ કઠિનાઈને સામનો કરીને ઉત્સાહને અભંગ રાખીને મુનિરાજશ્રી દીપરત્ન સાગરજીએ હુંકા ગાળામાં સ્તુત્ય પ્રગતિ સાધી છે. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રન્થોનું ગુજરાતી થાય એ સૌધાન્તિક રીતે બહુપ્રિય નહોવા છતાંય જિજ્ઞાસુ ભણનારાઓની ક્ષયની—અવદશા સાંભળી—જાણીને અનુકુળ સામગ્રી સાથેનું યથાર્થ વિવેચન ખરેખર આવકાર્ય છે.

આજના શૈક્ષણિકયુગને અનુરૂપ વિવિધ રસપ્રચૂર વાનગી સાથેનું પ્રસ્તુત

અભિનવ પ્રકાશન જિજ્ઞાસુ—અધ્યેયતૃગણને નિઃશંક ઉપગ્રસ્ત બની રહેશે.

આ લઘુપ્રક્રિયા (વ્યાકરણ) નું કેવળ ભાષાન્તર માત્ર નથી તેનાથી ઠીક ઠીક વિશેષ છે. પં વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

ભાગ ૧ અંગેના અભિપ્રાયો

દીપરત્નસાગર દ્વારા સંપાદીત આ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયાની મહેનત પ્રશંસનીય છે કાર્ય નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણતાને પામે અને વધુને વધુ શ્રુત ભક્તિ દ્વારા બાલજીવોને માર્ગે લાવવા પ્રયત્ન-શીલ રહે એ જ ભાવના.

— આ. દેવેન્દ્રસાગર સૂરિ

૦ પુસ્તક પાછળ પરીશ્રમ ખૂબ સારો લાગે છે .... ભણનારને ઉપયોગી થશે જ છતાં પ્રીન્ટીંગ પ્રશ્નાય ઉભા કર્યો ગણાય — આ. સૂર્યેન્દ્રસાગર સૂરિ

૦ આપણીની અભિનવ કૃતિના દર્શન થયા, વિદગાનવોદન હતું અને લેખકની વિચિત્ર દ્રષ્ટી અને લીધેલાં પત્રીકા, (નિરિધ નિર્ગોષાઓ વેદન પત્રી પ્રગળના અનુભવી દેશમાં ૩૦/૪૦ વર્ગથી ઉગતા વિવાદોએને વ્યાજગ્ય વ્યવસ્થા આપેલું છે જેથી થઈ પડ્યું છે અને અનુવં મુ. રો. ગંગાના આપણા થમજ મળ્યાં તેનું મદન વિમંગળ વાગે છે ત્યારે અનેક સારોની પ્રાથમિક ગાલી જેવી આ વિવાદો વ્યવસ્થા કરવાની એ એના માટે જે દાખ પ્રયત્નો થાય તે આની નિર્ણય કરનારાઓ માટે આવશ્યક બની રહે છે

ગુનિત્રા - કૃષા - વિવાદો સંગત બીજાને ઉપગત્ત જનતાની નમ્રતા લેખકના અને અન્યના દિનપ્રાં ઉપયોગી બની નેરો - ધન્યવાદ - ગાનકેરે દાખ સાથે આપણા વિનંતી.

— યશોદેવસૂરિની અનુવંદના

૦ નિર્દોષ વ્યાજગ્યને અન્યાય આગી રીતે થઈ શકે અને અન્યાય અને અન્યાયી બંને તેમાં નિગ્રાપ પડે પ્રગતિ સાધી શકે તે માટે તેના ઉપર નાના મોટા જે પ્રકારનો આજ મુંડી પ્રગટ થયા છે તેમાં પ્રક્રિયા અંગેના અન્યાય માટેનું તમારું આ પ્રકારના વડુ ઉપયોગી છે .. એને તૈયાર કરવામાં અને છાપાવામાં ત્રીસેયો પત્રિકા દેખાઈ આવે છે જાણકાર થોડું સીધું થઈ ગયું હોય તેમ જાણે છે, અનુવાદ - ભાષા - નિર્દોષ નિર્ણય મા. તૈયાર કરી છે. અન્ય એક તાલ મેલી છે કે મન્ય એટલે બધા અગ્રા ન બનાવી દેતાં નેમરો કે અન્યાયને પંતાની બુદ્ધિ વગર વાપરવાની ને નહીં, સુખિય પર થોડો ભાગ આવે અનુ તો ડોડુ રોષળ

— વિજયદેવસૂરિ

૦ દેવપ્રક્રિયા ઉપરથી ગુરુગની ભાષામાં મન્ય તૈયાર કર્યો તે રજુ કરાયું હતું છે ધન્યવાદને પાત્ર છે આજ રીતે અને પામના દાન નિર્ણયો વિષયે ગર કરો એ જ મગધશામના.

— આ. ધિ. મિત્રાનંદ સૂરિ

૦ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા ઉપર હવેન મેનુ પ્રયાગ વડર ઉપયોગી બનશે અને બજવાની અનેક અગવડો દૂર થઈ તેમાં જગપણ થઈ શકે ગયા નથી

— આ. કીર્તિચંદ્ર સૂરિ

૦ કુદ સમયા થોડાજ પાંચમા આપે જે હાઈ હતું તે અનુમોદનીય છે અને વિવાદો અભિ પ્રેમ દર્શી થઈ શકે છે.

— વિદ્યાગુરુસૂરિ

૦ અભિનવ દેવ લઘુપ્રક્રિયા ભા - ૧ મળે પુસ્તક વાચક છે લખાણની રીતી બહુજ મુદર અને મતોપકાર છે

— વિજય સૂરોદય સૂરિ

૥ ના મન્ય મત ખૂબજ પત્રિકા બહુને તૈયાર કર્યો છે તે તેની ગળા પરથીજ ખ્યાલ આવે છે વ્યાજગ્યના અન્યાયોએને ખૂબજ ઉપયોગી નીવડે તમારો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે, અભિ ઉપયોગી માહિત્ય પૂરું પાડે છે ભવિષ્યમાં પણ આનુ માહિત્ય બહાર પાડના મો એજ મુખ ભાવના

— પં. નરેન્દ્રસાગર

૦ અભિનવ દેવ લઘુપ્રક્રિયા મળી વાચી થોડોજ આનંદ થયે માથે એ સૂચન (૧) રૂપો અને મુદ્રકમ મરફતમાં જ નેમરો (૨) પ્રેનવાળા પામે સંસ્કૃત દાખોના અન્ય જગ્યા છે માટે પુસ્તા પ્રમાણમાં મરફત દાખો કરાવી પડી જગ ૨ છાપવા આપશે.

— નંદીચાપના અનુવંદના

૦ દરિદાસ મગન દેવમન્દાગમનું મરફત માહિત્યના સમયે એકને માટે શ્રીચિત્રદેવ(ચંદ્ર) શ્યામસાગર ની મ્યના દીને જૈન સામનની અપૂર્વ મેલા દરી છે. એ વ્યાજગ્યના પ્રજિપાન પૂર્વે બાસકેવોના ઉપકારને માટે અગ્રા પ્રયત્ન દરીને જે અભિનવ દેવ લઘુપ્રક્રિયાની રચના દરી છે તે ખૂબજ અનુમોદનીય છે. ગુરુજ ભાષામાં વિવેચન દરી ખૂબજ મુદર હાઈ હતું છે

— વજ્રેન વિજયના અનુવંદના

- ૦ મુનિશ્રીએ વ્યાકરણના વિષય ઉપર ઠીક ઠીક સ્વામિત્વ મેળવ્યું. છે ફક્ત અનુવાદ જ નથી કર્યો, પરંતુ નૂતન અભ્યાસી માટે સારૂ વિશદીકરણ કર્યું છે વ્યાકરણના ક્ષેત્રે પોતાનું પ્રદાન ધણું વહેલું આપ્યું છે.
— મુનિ ભુવનચંદ્રની વંદના
- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણના અભ્યાસીને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે. દીપરત્નસાગરનું કાર્ય અનુમોદનીય છે.
— મુક્તિરત્નસાગર
- ૦ આપનો પ્રયાસ સ્તુત્ય અને અનુમોદનીય છે. વ્યાકરણના પિપાસુઓને આ નૂતન પ્રક્રિયાની પ્રપામાંથી પયસ મળ્યા કરશે.
— ભાગ્યેશવિજય
- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયામાં પ્રયાસ ઘણો જ સારો કર્યો છે.
— સા. મૃગેન્દ્રશ્રીની વંદના
- ૦ “અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા” નું નીરક્ષણ કરતાં ખરેખર લાગે છે કે સાક્ષાત્ પંડિતજી અભાસ કરાવી રહ્યા છે. આવા સુંદર ગ્રંથો પુનઃ પુનઃ તૈયાર કરી સંયમ ધરેને મળે તો અભ્યાસની જગ્યાસા વિશિષ્ટ કોટિની જાગે જ.
- સા. સુયશાશ્રીજી
- ૦ પૂ મા સા. નું વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં ધણું જીલ્લો કૌશલ્ય છે. વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓને ધણું ઉપયોગી થશે આપનો આ માર્ગમાં ઘણો પરિશ્રમ છે. છતાં આધ્યાત્મિક ગ્રંથો જ્ઞાનસાર, અધ્યાત્મસાર...વગેરેનું ચિન્તન મનન સહ અધ્યયન જરૂર કરશે.
— સાધ્વીજી વિનયશ્રીજી
- ૦ પૂ. શ્રી દીપરત્નસાગરજીએ સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરી અભ્યાસને સુગમતા કરી ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે—ખૂબ ખૂબ અનુમોદના સાથે વંદના.
— સા. પૂર્ણભદ્રાશ્રીજી
- ૦ ટુંક સમયમાં દીર્ઘદષ્ટિએ મહેનત ઉઠાવી જે તૈયાર કર્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અનુમોદનીય છે. પરિશ્રમ સફળ અને એવી શુભેચ્છા.
— સા. શુભોદયાશ્રી
- ૦ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા પુસ્તક મળ્યું. પ્રકરણોની ગોઠવણી ઘણી સારી છે - પરિશિષ્ટમાં રૂપાવલી વાંચી - સાધનિકા અને ખુલાસાઓથી બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સિદ્ધહેમતા સૂત્રો પરિશિષ્ટમાં છે તેથી લઘુવૃત્તિવાળાને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે. ચોમાસા બદલાતા લણવાનું અધુરું રહેતું હતું તે મુશ્કેલી આ અનુવાદથી ઘણી ઘટી જશે.
— વિરપ્રભાશ્રીજી તથા અર્પિતાશ્રીજી
- ૦ લઘુવૃત્તિના અભ્યાસીઓને વ્યાકરણમાં પ્રવેશ સુખદ અને તે માટે સારો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે... વ્યાકરણના ગૂઢ રહસ્યોને ગુજરાતીમાં સમજાવવાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. દ્રષ્ટાન્તો, વૃત્તિના પદોની સ્પષ્ટતા દ્વારા ગ્રંથનો વધારે સુખમોઘ કર્યો છે. પ્રત્યેક અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથનું અધ્યયન સુખદથી આનંદકારી બનશે.
— ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ
- ૦ આપે માતૃભાષામાં પૂ સાધુ-સાધ્વીજીને નવીન પ્રેરણા આપતો અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ તૈયાર કરવા જે પુરુષાર્થ લીધો તે પ્રશંસનીય છે ઉપયોગી થશે જ. — માસ્તર નેમચંદ સોમચંદ
- ૦ ગ્રંથ પ્રસ્તાવના ખૂબ ખૂબ ગમી - અનુમોદના. — ધરણેન્દ્રના વંદના (પ્રમુખ, દોર સંઘ)
- ૦ શુદ્ધ અને સરળ ભાષામાં આ ગ્રંથ ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી થશે. — જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ-મુંબઈ
- ૦ વ્યાકરણ સાહિત્યમાં જલ્દી પ્રથમ સોપાન ચઢતા માટેના આ સરળ સુંદર - તલસ્પર્શી સ્તુત્ય પ્રવાસની જેટલી અનુમોદના થાય તેટલી ઓછી છે. ખરેખર પ્રસ્તુત પ્રદાશન નૂતન અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપકારક અને સમર્થ આશ્વજનક બનશે — પુષ્કરભાઈ વોરા - માનદ સંચાલક, સુરેન્દ્રનગર.

આદરણ્ય અને ન્યાય જેવા નિઃસ્વ લાગના છાંં અનિ ઉપયોગી વિષય ..... આવા સમયે મુનિવર
દીપરત્ન સાગરજીને વિચાર આવ્યો કે આદરણ્ય સમજવા ગુરુ અને દીક્ષાનું ગુરુત્વની જગ્યામાં આવેતો સંસ્કૃત
આદરજનો મરજનાથી બોધ થઇ શકે ..... બીજા ગ્રંથોના મદકારથી તેમજે મુદર પ્રકારે ગુરુનાની કાપામાં
આદરજનો અવતાર કર્યો છે .... બીજાને અનિ ઉપયોગી થાય તે માટે મુદર પ્રવલન કરેલ છે.

આ. નિત્યાનંદ સૂરિ

પંચાંગ તથા પંચિકા મળ્યા. આપુ અદિતીય અને વિલક્ષણ પંચાંગ કદી જોયું નથી...
કામળીના કાળ માટે મારી ઘણા સમયથી કાપના દતીજ તમારા પંચાંગમાં પરિપૂર્ણ થઇ-
પ્રતિ વર્ષ આજુ રાખેલા.

પંચિકાનું લખાણ જોનાં અને સદબંધ સાદિત્યના નામો પરથી “અભિનવ બ્રહ્મ પ્રક્રિયા”
પુસ્તક યજ્ઞ સાદે રીયાર થયુંજ દોષ તેમ જણાય છે. દાલ પુસ્તી મારી ૪ નકલ તો
નાધીજ લેશો-

તમે મંગાવેલ પાણના શ્રી નેમનાથ સમયવંતના ફેરા તથા તેની નેમદીવા મોકલી
આપુ’જુ’ - જયામ લખશો

અલ્પ સાગરની વંદના

[નોંધ - એ પૂ પ અભયસાગરજીનો આ અભિપ્રાય પુસ્તક છપાયા પૂર્વે મળેલો - પુસ્તક પ્રકાશન સમયે
તેમણે આપણી વચ્ચેથી અચાનક વિદાય થતાં ..... પછીથી અભિપ્રાય ન મેળવી શકાયાના અંતઃકરણ પૂર્વકના
કુ અ સાથે ..]

તપસ્વી પૂજ્ય પંચાસ ગુરુદેવશ્રી મુગીલસાગરજી મ. સા.

॥ अहम् ॥

० स्त्री प्रत्ययो ०

सिद्धहेम शब्दानुशासनतो णीजे अध्याय- याथुपाद स्त्री प्रत्ययो माटे
भनावायेल छे.- “स्त्री प्रत्ययो” नामक आ प्रकरणमां नामने स्त्रीलिंगी
भनाववा माटेना प्रत्ययो अंगेना विधानो छे.- मुण्यतवे स्त्री प्रत्ययो डी
आप् ति ऊक् वगेरे छे. जेमके अज तुं स्त्रीलिंग अजा अने राजन् तुं स्त्रीलिंग
राज्ञी थाय छे.

નદ, મહુ, મય, પ્લવ. ત્રર, ગર, તર, ગાહ, દેવ, સૂદ, અરાલ,
 હદવહ, ચળક, હમામફગ્ હરીફગ. વટર અધિકર એળળ, કરળ
 નોંધ :- (૧) *તૌણદિ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે (પૂ.
 આ.લાવણ્યસૂત્રિશૃત) ધૃલ્હવૃત્તિ અધ્યાય:૨ પૃ. ૨૪૬
 થી ૨૫૦ નો જ્ઞા. ન્યા અને ૨૫૦-૨૫૧ ન્યા. સ. ખાસ
 જોષ જવો (૦) ગૌર વગેરે શબ્દોના અર્થ માટે હૈમપ્રદાશ
 પૂર્વાર્ધ-પુ. ૧૯૧ જોષુ જોમકે સૂર્મ શબ્દ હી પ્રત્યયથી
 સૂર્મી=ચોહમથી પ્રતિભા-

* વ્યુત્પત્તિઃ જોમકે :- શબ્દલઃ [શમુચ ઉપશમે इत्यतः]
 શમેર્વચવા-ઉણાદિ સૂત્ર-૪૭૦ થી અહ પ્રત્યય-શબ્દલઃ-
 શ. ન્યા - પૃ. ૨૪૬ પછી ન્યા સ. પૃ. ૨૫૦ પર
 લખ્યું કે શામ્યતિ એકત્વમિતિ-શમેર્વચવા - (૪૭૦) થી
 મ્ નો વ થઈ અહ પ્રત્યય થી શબ્દલઃ - આ રીતે
 બધા શબ્દો છે

૦ અ કારાન્ત ની અનુવૃત્તિ અહીં લીધી નથી કેમકે
ગૌરાદિ ગણમાં વ્યંજનાન્ત રાખ્દ પણ છે, પણ આગળના
સૂત્રોમાં અ કારાની અનુવૃત્તિ લઇ જવાની છે

0 ઉદાહરણ :-

गौर+डी=गौरी, शबल+डी=शबली-शायर भीतरी

[340]

(८) अस्य ड्यां लुक्र २/४/८६

★ वृत्ति:- स्वष्टम् । गौरी नदी ।

■ शेषवृत्तिः- क्वचिच्चकारस्यापि - मत्सी

ક્ર વૃત્તર્થ :- ૨૫૪ છે (હી - હીલિંગી પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વે રહેલાં અ નો લોપ થાય છે. ગૌર+હી=ગૌર+ઈ=ગૌરી, નદ+હી=નદ+ઈ=નદી (બન્નેમાં ગૌરદિશ્યો...હી થી હી થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રીયાં નૃતોઽસ્વત્તા દેર્ઙ્ઘીઃ ૨/૪/૧
સ્ત્રીયાં . ડી

❧ વિશેષ :- ગૌર શબ્દ ગૌરાદિ ગણુનો છે. અને નદ શબ્દ ગૌરાદિ ના (આકૃતિ) જેવો છે. જુઓ સૂત્ર ૩૫૦

॥ अस्य लोप उभे दृश्यो ?

कृत्+ङी=कर्त्री-हरनारी. अङीं अ नथी भाटे सोप न
थता इवर्णादेस्त्रे थी ऋ नो र अथो.

0 सप्तम्या पूर्वस्य ७/४/२०५ परिभाषा मुज्य्य ड्यां
सप्तमी निदेश्यती पूर्वतो अ लोप थयो.

0 અન્ય ઉદાહરણ

કુલ્લુવર+હો=કુલ્લુવરી (અહીં) અળણેયે કળ ... ટિતામ્
૨/૪/૨૦ થી હી લાખ્યો છે

■ शेषवृत्ति - द्वारेण य क्षरतो पञ्च लोप आय छ.

(૧) મત્સ્યસ્યયઃ ૨/૪/૮૭ હી પ્રત્ય લાગતાં મત્સ્ય
શબ્દનાય નો લોપ થાય છે મત્સ્ય+હી=મત્સી-માછલી [૪૯]

(૨) સુર્યાગસ્ત્યયોરીયેચ ૨/૪/૮૯ હી અને ઈય પ્રત્યય લાગતા સુર્યા અને અગસ્ત્ય શબ્દનો ય લોપાય છે - સુર્ય+હી=સુરી-સર્પની સ્ત્રી અગસ્ત્ય+હી આગસ્તી [૫૦]

[342]

(१०) वयस्यन्तरे २/४/२१

★ सूत्रपृथ ० वयस्य अन् अन्त्ये

★ पृति :- अचरमे वयस्यदन्तात्तित्र्यांङीः स्यात् । कुमारी
किशोरी, वधूटी । अनन्त्य इति किम् ? वृद्ध ।

शेषवृत्तिः- क्वचित् नास्ति डीं केवली मामकी

❧ વૃથ :- છેડતી (પાછતી) ઉમરની નિશાપતી વચ્ચે મૂકવતું એ કાસ. મુખ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં હો (ફે) પ્રત્યય થાય જેમકે : કુર ને-કુરારત્તી કિતો ને-કિતોત્તી, વટ્ટી-વટ્ટારત્તી = વટ્ટ થાય એમ ઉમરની (અ કાસ નો કોર પ્રવરક રાકુહ ર/૬/૬૬ થી થયો)

0 અનન્ય કેમ કહયું ?

પુષ્ટ+આ-ટુગા=રસી અન્ય છેડતી ઉમરને મૂકયે છે માટે આજ પ્રત્યય લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) આજ ૨/૪/૧૮

(૨) ભોળાદેવ મુનશી-થી રી

❧ વિગત :- વચ ઉમર કાણે કરીને

પ્રાણીની અવસ્થા

0 આજ કેમ કહયું ?

નિમ્ન : બાળક- ક કાળ નામ છે-હી ન લાગે.

0 દિવસો કેમ થયું ?

અર્થ વચ અર્થ નથી તેથી અક્ષરે : ૨/૪/૧૬ ગણતરી આ પ્રવર થયો છે-

0 દિવસો નો- (પ્રાગ્નિશ્વે ૧/૪/૧૧૨ થી અ)

0 કુમાર, કિંગ્સ વગેરે વચ ની અવસ્થાની વ્યુત્પત્તિ અદન્યામ્ના વેતી ૦

જેમકે કમન ટચ - ઉજાનિ સ્વ ૪૦૯ થી આર પ્રવર અને વ નો કુ થઈ મુમાર બન્યું.

❧ ઓપટ્ટુ રા :- કરાવતું કયાંકેક નામને હી લાગે

(કે) કેરલ, મામર, માગવેચ, વાચ, અર મમાન અચક્રન મુમદ્દલ, મેપમાજ ૨/૬/૨૬ આ નામોને બી નિખી કલ્પા દોષ ત્યારે હી લાગે છે જે તે શબ્દો વિગત નાવાથી દોષ નો જેમકે

કરારત્તી=કેરતી પ્રકાશ મામદ્દ+ફી=મામતી પ્રાણી[૫૧]

(૬) માજ, મોળ, નાગ, ચલ, કુડ, કાક, કૂજ, કમુર, કટ, કમગત્તુ પરમ, આમન્, મુકુ, અર્જામ, અમર, કુળ, આરમી, રિમુ, શ્રેમી, કમગાગત્તુ/૬/૩૦ માજ વગેરે શબ્દોને અનુક્રમે પદ્ય વગેરે અર્થમાં જે તે શબ્દ વિશેષ નામ મુલક દોષનો હી પ્રત્યય લાગે માજ પદ્યવર્ધ દોષનો માજી,પરમ અર્થ ન દોષનો માજ [૫૨]

[૩૫૨]

(૧૧) નગા જોગાદ : ૨/૪/૩૧

★ મુલપૃથક નગા જોગ-આદે :

★ વૃત્ત :- જોગી, જોગાર :

❧ વૃથ :- (જોગ વગેરે ગણદોને સ્ત્રી લેન ૧૨૬૬૧ રી (ફે) લાગે છે. જેમકે :- જોગ + હી = જોગી લાગ, વિકલ્પે આજ ૨/૬/૮ થી જોગ + આજ = જોગા થયો

★ અનુવૃત્તિ :- જોગ.જોગદ-વગેરેથી : ૨/૪/૧ જોગો (૨) ભોળાદેવ મુનશી-થી રી પ્રત્યય

❧ વિગત :- ૦ જોગાર ગણ :- જોગ વગ, અગર જનક,જાક,ચિદગિનાર,ગિન જક,મકલ,પરમ, જાગ, જગ,કુળ,જા. (વિશેષનામ)જનન કમમગ(નવીવાચક) 0 * જોગ વગેરે ગણદોની વ્યુત્પત્તિ બુદ્ધિશા ન્યાસમાં વેતી અર્થવાચ-૨ પુષ્ટ ૨૫૬

[૩૫૩]

(૧૨) ક્રોધ-રજ્યવાંત ૧/૬/૩૨

★ મુલપૃથક ક્રોધ-અવજ :

★ વૃત્ત :- રૂઝવં પ્રવરત્ત રત્તવિજગતિવત્તો હી વો રજ્જી । રૂઝી, રૂઝ । પૂર્વ, પૂઝ : । રાતી, રાતિ । ❧ પદ્યવર્ધો । પદ્યતી, પદ્યને : જનિત, જનતો ।

❧ વૃથ :- જિન કે જિન જેવા અર્થ-વાળા પ્રત્યયોને વર્ધને ક કાંગાત નામથી સ્ત્રીલિંગ હી (ફે) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. મૂમિ+તી-મૂમી વિકલ્પે ન લાગ નો મૂમિ=ભૂમી અન્ન ડીને-મૂમી પહે મુનિ-મૂળ રત્તી પહે રતિ :

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ભોળાદેવ મુનશી-થી ૨/૪/૧૮ થી ર (૨) નગા જોગાદ : ૨/૪/૧૮ થી નગા

❧ વિગત :- 0 અનિ કેમ કહયું ?

-ક્રોધિન (નિ) = જનિ : રચના - અર્થો સ્ત્રિયાં જિત : પ/૩/૯૧ થી જિ લાગ્યો છે. માટે આ મુન થી જિ ન લાગે

-0- જકગિ જિન જેવા અર્થવાળો ક પ્રત્યય છે. તેથી મુન ન લાગ્યું (નનોડનિ જાણે થી ક

❧ મૂમિ વગેરે ગણદોની વ્યુત્પત્તિ માટે બુદ્ધિશા-વાચ વેત્ત જ્યો.

• જોગાર વ્યુત્પત્તિ :- જેમકે-જમા-પાતુ કમર કમતી ઉજાનિ શ્રવ ૪૬૫-શ્રી કન્દિ કુર્ગટ...કમોચ થી કન્દ પ્રત્યય થતા કમર

■ શેષવૃત્તિ :- (૫) પદ્યવૃત્તિ: ૨/૪/૩૩ પદ્યવૃત્તિ શબ્દ
ને સ્ત્રીલિંગે વિદ્યે એ લાગે પદ્યવૃત્તિ વિદ્યે પદ્યવૃત્તિ:
=પદ્યવૃત્તિ [૫૩]

[૬] શક્તિ: શસ્ત્રે :- ૨/૪/૩૪ શક્તિ
શબ્દને શસ્ત્ર અર્થ માં સ્ત્રીલિંગે વિદ્યે એ લાગે શક્તિ
વિદ્યે શક્તિ: = શસ્ત્ર [૫૪]

[૩૫૪]

(૧૩) સ્વરાદુતો ગુણાદુતો: ૨/૪/૩૫

★ સુત્રપૃથક :- સ્વરાત્-ઉત: ગુણાત્ અ-સ્વરો:

★ વૃત્તિ :- સ્વરાત્તરો ય ઉત્તદન્તાદ્ ગુણ વચનાત્સ્વરવંજના
ત્તિત્રયાં હી વાં સ્યાત્ । પદ્મિ, પદ્મ: । વિમ્બી, વિમ્બુ: । સ્વરાદિતિ-
કિમ્ ? પાણ્ડુમૂ: । ગુણાદિતિ કિમ્ । આહુ: સ્ત્રી । ઉત્ત્વ ઇતિ
કિમ્ ? શ્વેતા પટી । અલ્પરારિતિ કિમ્ ? લક્ષ્મિયમ્
“સત્ત્વે ત્રિવિશતેડવૈતિ પૃથક્ જ્ઞાતિષ્ઠ દેશ્યતે
આધેયશ્ચક્રિયાજશ્ચ સોડસત્ત્વ પ્રકૃતિગુણ:”

■ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વર થી પર રહેલ અને સ્વર
શબ્દ વર્ણવત ગુણવાચી ઉ કારાન્ત નામથી પર
સ્ત્રીલિંગમાં હી (ઈ) વિકલ્પે થાય છે. (સ્વર પછી
માત્ર એક વ્યંજન - ત્યાર બાદ હ્રસ્વ ઉ હોય
તેવા ઉ કારા. ગુણવાચી નામને હી થાય છે)
પદ્મ-હોંશીયાર+હી=પદ્મી પક્ષે પદ્મ: વિમ્બુ+હી=વિમ્બી
પક્ષે વિમ્બુ: સામર્થ્ય રૂપ ગુણવાચી

કેટલાં પ્રશ્નો :- (હિ કેમ ન લાગે તે માટે)
૦ સ્વર થી પર કેમ કહ્યું ?

પાણ્ડુમૂ: ધોળીજ મીન-સ્વર પછી બે વ્યંજન છે
૦ ગુણવાચીશબ્દ કેમ કહ્યું ?

આહુ: સ્ત્રી - ઉં:રડી - આહુ ગુણવાચી નથી.
૦ ઉ કારાન્ત નામ કેમ કહ્યું ?

શ્વેતા પટી - સફેદ પટી અહીં ઉ કારા નથી.
૦ સ્વર વર્જન કેમ કર્યું ?

સ્વર: ઇયમ્ - શ્વેત વર્ણવાળી આ - અહીં સ્વર
ના વર્જનથી હી ન લાગે.

ગુણની વ્યાખ્યા નો શ્લોક :-
૦ દ્રવ્યને આશ્રીને જે રહે તે ગુણ, અપૈતિ

૦ દ્રવ્યમાંથી જે જાય છે (દા.ત. કેરી માં
પીળા પર્ણ આવતા લીલાશ ચાલી જાય છે)

૦ દ્રવ્યથી પૃથક્ જાતિમાં જે દેખાય છે.
(કેરીની જેમ ઘાસમાં પણ પીળા-લીલાપર્ણ
દેખાય છે.)

૦ ઉત્પાદ :- (આશ્રિ ન થોગે ઘડો લાલ થાય છે)

૦ નિત્ય છે - (જેમકે આકાશનું મહત્ત્વ)
તે દ્રવ્ય સ્વભાવ હિત એમ ગુણ કહેવાય છે.

★ અનુવૃત્તિ: - ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી
નવા શોણાદે: ૨/૪/૩૧ થી નવા

■ વિશેષ :- ૦ સ્વર-એટલે કૂર, મુખ દર્શિય
અથવા શ્વેત સ્ત્રી * ૧ ત્યાર અર્થમાં છે.

[૩૫૫]

(૧૪) શ્યેતાદિભ્ય: વા હીસ્તચોગે તોનશ્ચ ૨/૪/૩૬

★ સુત્રપૃથક શ્યેત-આદિભ્ય: વા હી: તદ્યોગે ત: ન: વ

★ વૃત્તિ :- શ્યેતી, શ્યેતા

■ - ક્ત: પલિતાસિતાત । પલિક્તની । અસિવિન

■ વૃત્ત્યર્થ :- (વર્ણવાચી શ્યેત વગેરે
શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે હી વિકલ્પે થાય. હી લાગતા
ન નો ન થાય છે.) શ્યેત+હી=શ્યેતી વિકલ્પે
શ્યેત+આ=શ્યેતા-ધોળી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯
થી હી (૨) નવા શોણાદે: ૨/૪/૩૧ થી નવા

■ વિશેષ :- ૦ વ કાર મુખ્યાનો હેતુ હી નાં
યોગની અનુવૃત્તિ અને ત નો ન થાય તે બન્ને સાથે

લેવા માટે છે * ૨ હી ન થાય તો ન પણ ન થાય

૦ શ્યેતાદિ :- મૂળસૂત્ર સિદ્ધહેમ વ્યા. માં ૨૫૮ જ છે
શ્યેતૈત-હરિત-મરત-રોહિતાદ-વર્ણાત-તોનશ્ચ તેથી શ્યેત-અત

હરિત, મરત, રોહિત એ પાંચ શબ્દો છે.
૦ વર્ણાત કેમ કહ્યું ?

શ્યેતા અત્રી નિર્દેશ છે - વર્ણવાચી નથી
૦ વ્યુત્પત્તિ માટે ગૃહદ્વવૃત્તિ - ન્યાસ ભુગો :- જેમકે

ધાતુ રથેઙ્ગ ગર્ત્તન-હરિયાસહિ... ઉણાદિ સૂત્ર ૨૧૦ થી
ઇત્ પ્રત્યય લાગીને શ્યેત શબ્દ બન્યો

૦ અન્ય ઉત્પદ્વરણ :-
અત્તન-હી=અત્તી વિકલ્પે આ થી અત્ત-દાખર ચીતરી

હરિત+હી=હરિણી વિકલ્પે હરિતા=લીલી
■ શેષવૃત્તિ :- [૭] ક્ત: પલિતા સિતાત: ૨/૪/૩૭

પલિત: અક્ષિત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે હી વિકલ્પે લાગે છે.
અને ત નો ક્ત થાય છે.

* ૧ સ્વર: ઇતિ-હેમપ્રદાર મહા વ્યાકરણ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૧૯૪
* ૨ ન્યાસ :- સન્નિયોગ શિષ્ટા નામે કાપાયેડન્યતર સ્થાવ્ય
પાય: ન્યાસ ૩૦

પતિન+દી=તત્ત્વિકની-પરી રત્રી
અતિવ+દી=અતિવતિ-પાળખર્તિણી માય
વિકલ્પે પતિના, અતિવા

[૫૫]

[૩૫૭]

અમહ-નન્-વિદ્યમાન-પૂર્વપદાન્વાદ્વાદ ક્રોડાદિભ્યઃ
૨/૪/૩૮

★ મૂલપૃથઃ અમહ-નન્-રિચન્નાન પૂર્વપદન
સ્વાદ્વાન અમોડાદિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :- મહાદિવર્ગે પૂર્વપદ્યસ્ય તતઃ ક્રોડાદિવર્ગાં
દ્વન્માત્રાદ્વાન્ રિચના દી વો સ્યાન્ । પીનસ્તની, પીનસ્તના ।
અનિકેગી, અનિકેગા માયા । છત્રાદિવર્ગનાન્ સહજેગા ।
અનેગા, વિચમાન જેગા । અમોડાદિભ્યઃ ક્વિત્તિ કિન્ ?
મુકોડા, મુગાગા । સ્વાદ્વાદિતિવિન્ ? વરુકેગા, મુગના
“અનિકેગો ઇરમ્ પ્રાગિચ્છાન્ માદ્વા મુચ્યન્
વ્યુત્ત્વ પ્રાગિચ્છાન્નિમ્વ પ્રાગિચ્છાન્નિમ્વ”

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મહ, નન્, વિદ્યમાન
વર્તિત પૂર્વપદ છે જેનું અર્થ ક્રોડાદિ વર્તિત
સ્વાંગ પાત્રક અ કારાન્ત જે નામ તેને સ્ત્રીલિંગે
દી પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પીનમ્નાન+દી=પીનમ્નાની પદે પીનમ્ના-પૃથ્થ સ્તન
વાળી સ્ત્રી.

અનિકેગ-કેગાન અનિકાન્ના-વાળી કન્તાં લાંબી
સ્ત્રી-અનિકેગી પદે અનિકેગ

0 મહાદિ વર્તન કેમ કહ્યું ?

મહકેગ+આ=મહકેગ-કેગા સદિત, અકેગા-(નકેગઃ
ક્રિત અંગ) કેગા સદિત ચિચમાનકેગા-વાળી છે
વિચમાન જે ને - (દી = થયે)

0 અનોદાદિ કેમ કહ્યું ?

- દી ન લાગે મુકોડા+આ=મુકોડા-આશાઓડા
વાળી મુગાલ+આ=મુગાલ-આશાવાળી વાળી

0 સ્વાદ્વાન કેમ કહ્યું ?

વરુકેગા-અદુ ગાંગવાળી મુગાના-આશા સ્થાન
વાળી-અન્ને રાગ્ન નથી તેથી દી ન લાગે

0 પ્રાણીમાં રહેલું પ્રાણીનું પાનાનું અંગ
-તે સ્વાંગ-ક્રોડાદિ :- જે વિકાર રૂપ ન હોય
તેવ (ગોળ), પ્રવાદી રૂપરૂપ ન હોય (દાત.
સાન-અમુત્ત છે), પ્રાણીમાં રહેલું હોય-તે
સ્વાંગ ક્રોડાદિ, પ્રાણીથી જુદ પડેલું હોય
અથવા પ્રતિમા વગેરેમાં (દાત મુખ-દાથ)
પણ સ્વાંગ ક્રોડાદિ.

★ અનુવૃત્તિ :- ગોપદિવ્યો મુગ્યાન્ દી ૨/૪/૧૬ થી
દી (૨) નવા ગાગાદેઃ ૨/૪/૩૧ થી નવા

❧ વિશેષ :- 0 ક્રોડાદિ ગણ :- ક્રોડ, મુગ,

મુદ, નક, ચાલ, માલ, માલ, મગ, ચા, ગાંગ, વર, મુત્ર વગેરે

0 અદુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે તેથી કિચ્છાન વગેરે,
મુગાન્મુગા વગેરેમાં દી ન લાગે.

0 જાણે પાલ કેમ કહ્યું ?

દિગ્ઃ સ્નાહાવન્ ૨/૪/૨૨ થી દં ન લાગે

0 અનિકાર કેમ ? - વરુકેગા-પણીમાળ

0 અમ્મ કેમ ? - વરુકેગા - પણીમાળ

0 મૂલ કેમ ? - વરુકેગા-અદુગાન

0 પ્રાગિચ્છા કેમ ? - દીવ મુગામાળ-મે ટા મુખવાળી ચાળા

0 વ્યુત્ત્વ કેમ ? - વરુકેગા, વરુકેગારણ્યા પખી(વાળ)વાળી શેરી

0 પ્રતિમાદિ કેમ ? - વરુકેગા-વરુકેગા - પ્રતિમા

[૩૫૭]

(૧૬) નામિકેદોટ જહાદન્નકમ્ જહાડન્ન ગાગ
વળાન્ ૨/૪/૩૮

★ મૂલપૃથઃ- નામિકા-ઢદ-ક્રોડ જહા-દન્ન-કમ્
જહા-અન્ન-ગાગ-કળાન્

★ વૃત્તિ :- મહાદિવર્ગે પૂર્વપદ્યસ્ય તતઃ ક્રોડાદિવર્ગાં
દી વો સ્યાન્ । મુનામિદી, મુનામિકા । વિચમમ્મિદમ્
તેનાન્યેષા વરુકેગાઃ મયોગાત્તમ્વથ દીન સ્યાન્ ।
મુગ્યાગા । મુગાગા ।

❧ “નમ્મમુગ દનામિતિ યા” । મુનાલી,
મુના, મુનાલી, મુનાગા, । નમિતુ યા ગળા । પુચ્છાન્
। તથા । દીવ પુચ્છી, દીવ પુચ્છા । કરગદીપુર્તિચ્છાન્-
કરપુચ્છી । “ક્રોડાદિવર્ગાદેઃ” અવર્તિતઃ ક્વાન્તે ।
અવર્તિત્થી પોગિચ્છાદિ । “મગ્યાદેઃ, દીનેન્નાદેઃથ ।
મગ્યા, । છક્યા । “ક્રોડાદિ” પત્તી । “પોગિચ્છાદિ”
પતિચ્છી । અન્નર્ત્તી । યન્ન દેવતિઃ । પ્રામત્તી ।
પ્રમતિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મહ નન્ અને વિદ્યમાન
વર્તિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી
નામિકા, ઢદ, ક્રોડ, જહા, દન્ન, કમ્, જગ,
અન્ન, ગાગ અને કળા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે દી
વિકલ્પે થાય છે.

મુનામિકા+દી = મુનામિકા પદે મુનામિકા ક્રોડાદિ
+ દી = ક્રોડાદી પદે ક્રોડાદિ

૦ આ સૂત્રવિધિ સુત્ર છે કેમકે અસહનજ...દિમ્બઃ
૨/૪/૩૮ થી હી પ્રાપ્ત છે છતાં આ સુત્ર
ખનાવેલ છે તેથી નાસિકા વગેરે સિવાય અન્ય
બહુ સ્વરી સ્વાંગવાચી શબ્દોને તથા અન્તે
સંયોગવાળા દન્ત વગેરે સિવાયના સ્વાંગવાચી
શબ્દોને હી પ્રત્યય લાગે નહી.

જેમકે સુલ્લટા-સારા કપાળવાળી-હી ન લાગ્યો
અને સુપાર્શ્વ-સારા પડ નાવાળી-હી ન લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરદિમ્બો મુલ્લાન્ હી ૨/૪/૧૬ થી હી
નવા શોણાદેઃ ૨/૪/૩૧ થી નવા

❧ વિશેષ :- ૦ અસહાદિ કેમ કહ્યું ?

સહ નાસિકા, અનાસિકા, વિચ્ચમાન નાસિકા, સોદરા-વગેરે
માં હી ન લાગ્યો.

૦ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોવી *

ઘાતુ-જન + સ્થાડર્તિ જનિમ્ય ઉણાદી સુત્ર ૧૦૯ થી
ઘ પ્રત્યય લાગી જન્મા અન્યું

❧ શેષવૃત્તિ :- હી અંગે કેટલાંક સૂત્રો :-

[૮] નલમુલાદનામ્ની ૨/૪/૪૦ સહ, નજ અને
વિચ્ચમાન વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી
નલ, મુલ, શબ્દ થી પર જો સંજ્ઞા ન હોયતો સ્ત્રીલિંગે
હી વિદ્યે થાય છે. જેમકે સુનલી પક્ષે સુનલા-સારા
નખવાળી, સુમુલી પક્ષે સુમુલા-સારાં મુખવાળી પણ
વિશેષ નામ હોયતો હી ન લાગે - શૂર્ણલા=રાવણ
ની બહેનનું નામ છે. [૫૬]

[૯] પુચ્છાન્ ૨/૪/૪૧ સહાદિ વર્જિત પૂર્વપદ છે
જેને એવા પુચ્છ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય વિદ્યે
લાગે - દીર્ઘપુચ્છી વિદ્યે દીર્ઘપુચ્છા = લાંબી પુંછડી
વાળી [૫૭]

[૧૦] કવર મણિ વિષ શરાદેઃ ૨/૪/૪૨ - જો કવર,
મણિ, વિષ, અને શર શબ્દ પછી પુચ્છ શબ્દ આવે તો
સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય નિત્ય થાય કવરપુચ્છી - કામર-
ચીતરા પુંછડાવાળી [૫૮]

[૧૧] ક્રીતાત્ કણાદેઃ ૨/૪/૪૪ કરણ વાચી શબ્દ
પછી સમાસમાં આવેત્ર અ કારા, ક્રીત શબ્દને સ્ત્રી-
લિંગે હી પ્રત્યય લાગે છે. અશ્વક્રીતિ - ઘેડાવડે
ખરીઃ કરેલી [૫૯]

* બ્રહ્મવૃત્તિ-ન્યાસસહિત માં અધ્યાયઃ ૨ પૃ ૨૬૫-
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ:

[૧૨] ક્તાદલ્પે ૨/૪/૪૫ કરણવાચી નામ પછી
આવેલ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ ને અલ્પ અર્થ જણાતો
હોય તો સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે અન્નવિલિપ્તી દ્યૌઃ
= ઓછાં વાદળાવાળું આદાશ અન્ન+વિલિપ્ત+દ્યૌઃ [૬૦]

[૧૩] પત્યુર્નઃ ૨/૪/૪૮ બહુવ્રીહિ સમાસમાં મુખ્ય
અર્થ વાળો પતિ શબ્દ અન્તે હોય તો તેને સ્ત્રીલિંગે
વિદ્યે હી થાય તેમજ ત્ પછી ન્ આગમ થાય છે.
દંદપતિ+હી=દંદપત્નિ+હી =દંદ છે પતિ જેનો તેની સ્ત્રી
દંદપત્ની પક્ષે દંદપતિ: [૬૧]

[૧૪] સાદેઃ ૨/૪/૪૯ કોષ પૂર્વપદ વાળો પતિ શબ્દ
હોય તેને સ્ત્રીલિંગે હી વિદ્યે થાય છે અને ત્ ને
અન્તે ન્ આગમ થાય છે ગ્રામપતિ વિદ્યે ગ્રામપતિ:
ગામની ધણીયાણી [૬૨]

[૧૫] સપત્ન્યાદૌ ૨/૪/૫૦ સપત્ની વગેરે શબ્દો માં
હી પ્રત્યય લાગે છે અને ન્ અન્તાગમ થયો છે સપત્નિ
-શે.કય, એકપત્ની-જેને એક પતિ છે તે [૬૨]

[૧૬] કઢાયામ્ ૨/૪/૫૧ પરણેલી સ્ત્રી અર્થ
જણાતો હોય તો પતિ શબ્દ ને હી પ્રત્યય થાય અને
ન્ અન્તાગમ થાય પતિ+હી=પત્ની=પરણેલી સ્ત્રી [૬૪]

[૧૭] પાણિગૃહીતી ઇતિ ૨/૪/૫૨ પરણેલી સ્ત્રી
અર્થ ને મૂલ્યવતા પાણિગૃહીતી વગેરે શબ્દો ને હી
અન્વાળા નિપતન કરાયા છે. [૬૫]

[૧૮] પર્નિવત્યન્તર્વત્યૌ ભાર્યા-ગર્ભિણ્યોઃ ૨/૪/૫૩
પતિપત્ની અને અન્તર્વત્સિ શબ્દો અનુક્રમે ભાર્યા અને
ગર્ભિણી અર્થમાં નિપાતન કરાયા છે. [૬૬]

[૩૫૮]

(૧૭) જાતેરયાન્ત નિત્યસ્ત્રીશૂદ્રાત્ ૨/૪/૫૪

★ સુત્રપૃથગ :- જાતેઃ અ-યાન્ત નિત્ય સ્ત્રી શૂદ્રાત્

★ વૃત્તિ :- યાન્તાદિ વર્જાજાતિવાચિનોડદન્તાત્તિચ્યાં
હી સ્યાત્ ।

“આકૃતિગ્રહણા જાતિ લિંગ્જ્ઞાનૉચન સર્ગમાક્
સકૃદાલ્પાત નિગ્રહ્યા ગોત્રચ ચરણેઃ સઃ”

કુન્કુદી । ત્રાલ્પાળી । નાડાવની । કઠી । યાન્તાદિવર્જનં
કિમ્ ? સદ્વા । શૂદ્રા । શ્રત્રિયા ।

❧ કવચિન્ નિત્યસ્ત્રી જાતેરપિ ઓદનમાકી । શજ્જપુષ્પી
। પૂર્ણાત્રી । દર્મભૂદી ઔપધિ વિશેષા એતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ય કારાન્ત, નિત્ય સ્ત્રી-
લિંગી અને શૂદ્ર શબ્દ વર્જિત અન્ય જાતિવાચી

અ કારણત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે દી પ્રત્યય લાગે છે.
 ટોલકાર્ય :- (આટુનિ ગખ્દ જાનિ નો
 પર્વાય છે) આટુનિ અદ્વયથી જાનિનું અદ્વય
 થાય છે. (જેમકે કુલકુટ્ય - કુલકુટી) અધા
 લિંગ વડે ન ભજતી હોય તો (જે ગખ્દ
 ત્રી લિંગે ન હોય) પણ જાનિ કહેવાય

(જેમ શ્રાદ્ધા, શ્રાદ્ધા - એ લિંગ વડે પણ
 જાનિ આગળાયાય) અક વખત ઉપદેશ કરાયે
 છેને પણ જાણી ગકાય (પત્તાની જાનિથી
 પુત્રની જાનિ વિદિત થાય છે.) આત્ર પ્રત્યયા
 ન્ત નામ પણ જાનિનું અદ્વય કહે છે. (જેમકે
 નાદાયની - નાની છોકરી - નદરિચ્ચ
 આવનળ ૬/૧/૫૩) અગ્નિશક્તિ-વેદશાખા - થી
 જાનિ કટ + દી = કટી કહ આત્ર ની સ્ત્રી -
 ૦ ય નુ વર્જન કેમ કયુ ?

શ્રાવિયા - શ્રાવિયની સ્ત્રી

૦ નિત્ય સ્ત્રી વર્જન કેમ ?

મદરા - ખાદસી

૦ મુદ્ર વર્જન કેમ કયુ ?

મુદ્રા - મુદ્ર સ્ત્રી

ઉપગકન ક્રાન્તો માં ત્રી પ્રત્યય ન થયો

★ અનુસૂત્રિ - ગોમદિગ્ધો મુગ્ધાન દી ૨/૪/૧૬ થી દી

❧ વિગય - ૦ ય અન વાળા શબ્દનુ વર્જન
 કયુ છે ત્રા ય લોપ થયો હોય તો દી સાગી શકે
 છે દાન રગ્ધ્ય - ય ને લોપ થયા પડી વળી
 ના થઈ શકે - વળગુ ૬/૧/૪૫ થી વર અને
 સ્ત્રીશા ભુ ૬/૧/૪૬ થી પ્રત્યયનો લોપ

૦ અ થી પર કેમ કયુ ?

આનુ. - ઉદરડી - ર થી પર છે માટે દી ન લાગે

૦ જાનિ ભરી શબ્દ કેમ કયુ ?

દેવદત્તા - નામ છે જાનિ નથી.

❑ યપસૂત્રા :- દ્યોતે નિત્ય સ્ત્રીલિંગે પણ દી થાય

[૧૬] પાક કર્ગ'વગ' વાલ્લભાનુ ૨/૬/૫૫

પાક, વર્ગ, વર્ગ, સર શબ્દાન્ત જે જાનિવાચી નામ
 તેથી પર સ્ત્રીલિંગે દી થાય છે. એટલેયે વગેરે
 મા - એટલેયે - વગેરે [૬૭]

[૨૦] અમ'કાષ્ટ પ્રાન્ત ઝોક'ન્ચ પુણ્ય ૨/૬/૫૬

જા, કાષ્ટ, પ્રાન્ત, કાષ્ટ, જા, જા, વગેરે શબ્દ થી

પર એક પુત્ર શબ્દ, તન્ત જાનિવાચી નામ ને સ્ત્રી
 લિંગે દી પ્રત્યય થાય છે. ગ્રહગુપ્ત + દી = ગ્રહગુપ્તી
 - ઓપધિ [૧૮]

[૨૧] અમ'મહાન્નિક ગગ વિષ્ણુ પદ્મ
 ૨/૬/૫૭ - સમ, મમ, આન્ન, જક ગગ અને વિષ્ણુ
 વર્ગિત શબ્દ થી પર એક ફટ શબ્દ - તન્ત જાનિ
 વાચી નામને સ્ત્રીલિંગે દી થાય છે. વૃષ્ટી - ઓપધિ
 નો પ્રમા (માધારીની વેત) [૧૯]

[૨૨] અનનો મૂલ્ય ૨/૬/૫૮ નર વર્ગિત શબ્દ થી
 પર મર શબ્દ - તન્ત જાનિવાચી નામ થી પર સ્ત્રી
 લિંગે દી પ્રત્યય થાય છે. દમ'મર + દી = દમ'મરી
 - ઓપધિ [૭૦]

[૩૫૯]

(૧૮) ધવ યોગાદ્યાલકન્માનુ ૨/૬/૫૯

★ સૂત્રપૃથક :- ધસદ યોગાદ્ અરાધાન્તુ

★ સૂત્રિ :- પાલકાન્તરજાત મગ્ધનઃ સ્વદૃષ્ટેરિત્તાન્તે
 દોઃ સ્વત્વ । પ્રવ્ય માર્યા પ્રવ્ય । મગ્ધા । અરાધા-
 ન્તરજાતિ રિમ ? માર્યા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પાલક અને દોષ તેવા
 ગખ્દ મિવાયના યોગ (મ અ'ધ) થી સ્ત્રીલિંગે
 વર્જતા મર - ભર્તાવાચી અ કારણત શબ્દને
 સ્ત્રીલિંગે દી પ્રત્યય થાય છે. પ્રવ્ય માર્યા -
 પ્રવ્ય+દી=પ્રવ્ય - આમિવાનની સ્ત્રી મગ્ધ+દી
 = મગ્ધી = મગ્ધનાની સ્ત્રી

૦ અરાધાન્તુ કેમ કયુ ?

ગોપાલિત્ત = ગોવાલપુ - આહી' પાલક શબ્દ
 અને છે માટે દી ન લાગે

★ અનુસૂત્રિ :- ગોમદિગ્ધો મુગ્ધાન દી ૨/૪/૧૬ થી દી

❧ વિગય :- ભર્તાવાચી નો અધ' - ભર્તા
 ના મ'અ ધને લીધે અનેનો જે શબ્દ પતિવાચક છે તે
 ન શબ્દ સ્ત્રીવાચી થયેન હોય એવો શબ્દ દા.ન.
 વાળીયા - વાળીયજી, ધેલી - ધોનળ

૦ યોગાદ્ કેમ કયુ ?

દેવદત્તા - આ નામ જન્મ થી છે, પતિના યોગે નથી

૦ ધર કેમ કયુ ?

મ્યુ - અ'ગી' પણ મ્યુ નામના પતિના યોગે નામ
 થયુ નથી

૦ અનુ કેમ ?

સહિષ્ણુઃ - સહિષ્ણુની પત્ની - ડ કારા.

0 હ્યેષ્ટ ની પત્ની હ્યેષ્ટા કેમ થયું ?

અહીં અજાદે: ૨/૪/૧૬ મુત્ર થી થયું છે

[૩૬૦]

(૧૮) પૂતક્રતુ-વૃષાકપ્યમિ-કુસિત-કુસિદ.દૈવ
૨/૪/૬૦

★ સૂત્રપૃથઃ :- પુતક્રતુ વૃષાકપિ અમિ કુસિત
કુસિદાદૈ ચ

★ વૃત્તિ :- અમ્યઃ પદ્મ્યો હી સ્ત્રીયોઽસ્યતસ્યૈઃ
પુતક્રતોઃ સ્ત્રી - પુતક્રતાયી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પૂતક્રતુ, વૃષાકપિ, અમિ
કુસિત, કુસિદ આ પાંચ શબ્દો પતિના વિશેષ
નામ રૂપ છે સ્ત્રીલિંગે તેને હી પ્રત્યય લાગે
છે અને હી ના થાગે અન્ય સ્વર નો હે થાય
દા.ત. પૂતક્રતુ + હી = પૂતક્રતૈ + હી = પૂતક્રતાયી
= પુતકંતુની સ્ત્રી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિમ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૭
(૨) ધવાગોગાદપાલકાન્તાન્ ૨/૪/૫૯ થી ધવ

❧ વિશેષ :- 0 યોગાત્ કેમ દ્વયું ?

* પુતાઃ ક્રતવો ચવા સા-પુતક્રતુઃ અહીં હી ન લાગે
0 વ્યુત્પતિ બૃહદ્વતિ ન્યાસસહિત, અધ્યાય ૨ પ. ૨૭૬
પુતક્રતુ-પુગઃ ક્તે-પૂતઃ ક્રગઃ+ઉશ્વદિનો અનુ પ્રત્યય ક્રઃ
પુતઃક્રતુઃયેન ઇતિ પુતક્રતુ આ રીતે બધા શબ્દોની
વ્યુત્પતિ જોઈ જતી.

0 અન્ય ઉદાહરણ :- (હી પ્રત્યય)

અમિ = અગ્રાવી, કુસિત = કુસિતાયિ

કુસિદ = કુસિદાયિ, વૃષાકપ = વૃષાકપાયિ

[૩૬૧]

(૦૦) મનેરૌ ચ વા ૨/૪/૬૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- મનોઃ ઔ ચ વા

★ વૃત્તિ :- મનોર્હીર્વા તદ્યોગે ઔરૈશ્વ સ્યાતામ્ મનાયી
। મનાવી । મનુઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મનુ ની સ્ત્રી અર્થનાં
હી વિકલ્પે થાય છે. હી ના થાગે મનુ ના ડ
નો હે તથા ઔ થાય છે જેમકે મનુ+હી = (૧)
મનૈ+હી=મનાયી (દ્વૈતોઽયાય ૧/૨/૨૩), (૨) મનો

* ઉણાદિ મુત્રઃ ૭૮૦ - કૃત્યામ્યન્વિત થી અનુઃ પ્રત્યય

+હી=મનાવી (ઓદૈતોવાવ ૧/૨/૨૪) (૩) મનુઃ (હી
ન લાગે ત્યારે)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિમ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૭
થી હી (૨) પુતક્રતુ વૃષાકપ્યમિકુસિત કુસિદાદે ચ
૨/૪/૬૦ થી ઇ (૩) ધવાગોગાદ ૨/૪/૬૯ થી ધવ

❧ વિશેષ :- સૂત્રમાં મુદ્દેશ વા નો સંબંધ
હી સાથે છે. - ઔ ચ સાથે નહીં અન્યથા મનાયી,
મનાવી ત્રીશુ મન્વી એવું અનિષ્ટ રૂપ થઈ જાય છે

[૩૬૨]

(૨૧) વરુણેન્દ્ર મર શર્વરુદ્ર મૃદાદાન્વાન્તાઃ ૨/૪/૬૨

સૂત્રપૃથઃ :- વરુણેન્દ્ર મર શર્વરુદ્ર મૃદાત્ આન્ ચ અન્તાઃ

★ વૃત્તિ :- અમ્યઃ પદ્મ્યો હીસ્ત્રીયો આન્વાન્તાઃ વરુણા
ની । ઇન્દ્રાણી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પતિના નામના થાગે સ્ત્રી
લિંગ વર્તતા ભર્તાવાયી વરુણ, મર, શર્વ, રુદ્ર,
મૃદ શબ્દો ને સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે.
અને હી ના થાગે આન્ અન્તાગમ થાય
વરુણ + હી = વરુણ + આન્ + હી = વરુણાની = વરુણ
ની પત્ની

ઇન્દ્ર+હી=ઇન્દ્ર+આન્+હી=ઇન્દ્રાણી=ઇન્દ્રની પત્ની

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિમ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯
થી હી (૨) ધવાગોગાદપાલકાન્તાન્ ૨/૪/૫૯ થી ધવ

❧ વિશેષ :- 0 વ્યુત્પતિ :- બૃહદ્વતિ-
ન્યાસ અધ્યાયઃ ૨, પ. ૨૭૭ ન્યાસ જુઓ જેમકે
વૃદ્ધારુણે ધ વુ + ઉણાદિ નો ડગ = વરુણઃ ૨
0 આન્ એવા અન્ત પ્રદણ અભાવે આન્ પણુ લિન્ત
પ્રત્યય થાત અને અનેકવર્ગસર્વસ્ય ૭/૪/૧૦૭ થી સર્વ
નો આદેશ થઈ જાય

[૩૬૩]

(૨૨) માતુલાચાર્યોપાધ્યાયાન્ના ૨/૪/૬૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- માતુલ આચાર્ય ઉપાધ્યાયાન્ વા

★ વૃત્તિ :- અમ્યસ્ત્રિમ્યો હીસ્ત્રીયો ચ આન્ અન્તો વા ।
માતુલની, માતુલી । શુભાદિ પાઠાન્ન ગત્વમ્ - આચાર્યાનિ

* 1 વા - લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ પ. ૨૮૯
* 2 ક્ર-ક-ઘ-ઘ-દારિમ્ય ડગઃ ઉણાદિ મુત્ર ૧૯૬ થી
વુ + ડગ થયો

* अथ ही प्रयोग द्वाभ्यां देवप्रसाद पर्यायं प. १५६
-२०० ही विगे विमान यथा

★ વૃત્ત :- નૃજાતિ વાચિનોઽપ્રાણિજાતિ વાચિનશ્ચોદન્તાન્
સ્ત્રિયામૂઙ્ સ્યાન્, ન તુ ચ્યન્તાદ્રજવાદિભ્યશ્ચ । કુરુઃ ।
અલાવૂઃ । પ્રાણિજાતિવર્જનાદાવુઃ । યુરજવાદિવર્જનાદધ્વયુઃ
સ્ત્રી રજ્જુરિત્યાદૌ નોઙ્ ।

■ “વાહન્ત કર્તુકમ્પન્ડલોર્નામ્નિ” સુવાહુઃ, કર્તુઃ, કમ્પન્ડલઃ । નામ્નીત્યેવ-વૃત્તવાહુઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- મનુષ્ય જાતિવાચી અને અપ્રાણીજાતિ વાચી એવા હ્રલ્લ ડ કારાન્ત નામને સ્ત્રીલિંગે ઝઙ્. (ઙ) પ્રત્યય લાગે છે પણ અન્તે યુ હોય તે તથા રજ્જુ વગેરે શબ્દોને આ સુત્ર ન લાગે.

0 મનુષ્ય જાતિ :- કુરુ+ઙ=કુરુઃ- કુરુની સ્ત્રી

0 અપ્રાણીવાચી :- અલાવુ+ઙ=અલાવૂઃ ડુંબીની વેલ

0 પ્રાણીજાતિવાચી ડું વર્જન કેમ કયું ?

આલુઃ-અહીં ડ કારા. છે તો પણ ઝઙ્ ન થયો

0 યુ વર્જન કેમ કયું ?

અધ્વયુઃ સ્ત્રી - અધ્વયુની સ્ત્રી - યુ અન્તે છે.

0 રજ્જુ વર્જન કેમ કયું ?

રજ્જુઃ = દોરડી - ઝઙ્ ન થાય

✠ વિશેષ :- 0 રજ્જુ આદિભ્યઃ એ પ્રમાણે બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે. હનુઃ=ખડ્ગ-રજ્જવાદિ માં આ શબ્દ ડું વર્જન છે માટે ઝઙ્ ન લાગે.

0 હ્રલ્લ ડ કારા. કેમ કયું ?

વધૂઃ - દીર્ઘ ડ કારા. છે.

0 પદ્મઃ ડ કેમ ન લાગ્યો ?

ગુણવાચી શબ્દ છે માટે

0 ઝઙ્ એવો દીર્ઘનિર્દેશ ઉત્તર સુત્ર માટે છે તેનાથી નારી, સખી, પદ્મ-ગૂ, શ્વશૂર એમાં દીર્ઘત્વ નિપાતન સિદ્ધ છે. 1 *

0 અરજવાદિ માં પયુદાસ નજ હોવાથી ડ વર્ણાન્ત ને જ ઝઙ્ પ્રત્યય લાગે છે. * 2

■ શેષવૃત્તિ :- [૨૬] વાહન્ત કર્તુ કમ્પન્ડલોર્નામ્નિ ૨/૪/૭૪ અંતે વાહુ શબ્દ હોય, તેવા શબ્દોને કર્તુ, અને કમ્પન્ડલ શબ્દોને જો વિશેષ નામ હોય તો સ્ત્રી-લિંગે ઝઙ્ પ્રત્યય લાગે છે.

સુવાહુ+ઝઙ્=સુવાહુઃ સ્ત્રીનું વિશેષ નામ

કર્તુ+ઝઙ્=કર્તુઃ - નાગની માતા, કમન્ડલઃ = કમ્પન્ડલ

0 ખાસ નામ કેમ કયું ?

વૃત્તવાહુઃ - ગેળા હાથવાળી સ્ત્રી, ખાસ નામ નથી માટે

ઝઙ્ ન લાગ્યો.

[૭૪]

[૩૪૬]

(૨૫) ઉપમાન સહિત સંહિત સદશકવામ લક્ષ્મગાહુરોઃ ૨/૪/૭૫

★ સુત્રપૃથઃ :- ઉપમાન-સહિત-સંહિત-સદશકવામ લક્ષ્મણાદિ ઉરોઃ

★ વૃત્તિ :- ઉપમાન વાચિભ્યઃ સહિતાદિભ્યશ્ચ ષઙ્-ભ્યઃ પરસ્વ ઝરોઃ સ્ત્રિયામૂઙ્ સ્યાન્ । રમ્મોરુઃ સહિતોરુઃ

■ નારી-સખી-પદ્મ-ગૂઃ શ્વશૂરઃ । એતે સાધવઃ

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ઉપમાનવાચી શબ્દ, સહિત, સંહિત, શક, વામ, લક્ષ્મણ શબ્દથી પર રહેલ ઝઙ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ઝઙ્. (ઙ) પ્રત્યય થાય છે જેમકે (ઉપમાન) - રમ્મા+ઝરુ+ઝઙ્ = રમ્મોરુ રમ્માના જેવા ઉરવાળી સ્ત્રી, સહિતોરુઃ સહિત + ઝરુ+ઝઙ્-અન્તે ઉરુ સાથે હોય તેવી સ્ત્રી

★ અનુવૃત્તિ :- ઉત્તોઙપ્રાણિનશ્ચાયુ રજ્જવાદિભ્યઃ ૨/૪/૭૩ થી ઝઙ્.

✠ વિશેષ :- 0 ઉપમાન વાચી કેમ કયું ? પીતોરુઃ - પુષ્ટ ઉરવાળી સ્ત્રી પુષ્ટ શબ્દ ગુણવાચી છે માટે ઝઙ્ ન લાગે

0 અન્ય ઉદાહરણ *

સંહિતોરુઃ અન્તે ઉરુ સાથે જોડાયેલા હોય તેવી સ્ત્રી સહ-સાથે=સહેલુઃ, શક=ખરી=શફોરુઃ વામ - સુંદર=વામોરુઃ, લક્ષ્મણ-ચિદા=લક્ષ્મણોરુઃ

■ શેષવૃત્તિ :- [૨૭] નારી-સખી-પદ્મ-ગૂ - શ્વશૂર આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે નારી=નારી, સખી-સખી અન્તે હ્રી અન્ત વાળા છે પદ્મ-ગૂ=પાંગળી, શ્વશૂર=સાસુ અન્તે ઝઙ્ અન્તવાળા છે [૭૫]

[૩૪૭]

(૨૬) યૂનાસ્તિઃ ૨/૪/૭૬

★ સુત્રપૃથઃ :- યૂનઃ તિઃ

★ વૃત્તિ :- સ્ત્રિયામ્ । યુવતિઃ ।

■ અનાયો વૃધ્વેઽણિજો વહુસ્વર ગુરુવા ન્યસ્યાન્તસ્ય પ્યઃ

* 1 ઝઙ્-દીર્ઘનિર્દેશ ષ્ઠહ્વૃતિ ન્યાસ સહિત અધ્યાય ૨ - પૃ ૨૮૨.

* 2 પયુદાસ નજ - લઘુવૃતિ અવચૂરિ - પૃ. ૨૬૩

काराण्यगन्ध्या । देवदत्त इत्यादि ।

ક્ર વૃત્ત્યર્થ :- યુવન શબ્દને સ્ત્રીલિંગે તિ પ્રત્યય લાગે છે યુવન+તિ=યુવતિઃ યુવતિ (નાન્નો નાઽહ. ૨/૧/૬૧ થી ન લેાપ)

❧ વિશેષ :- ૦ નિયુનિ મા હો ઠેમ લાગ્યો ?
નિયુનિ-યુવાનો નીકળી ગયા છે ત્યાંથી તેવી નગરી
અટી (૧) સિન્યાટ્ટો...હા ૨/૪/૧ થી હો લાગ્યો છે
(૨) શ્વન યુગ્મ ૨/૧/૧૦૧ થી યુગ્મ ના વ નો હ
ધતા દીવ યુ બ-પો છે

॥ युद्धात् हर्षं रीते मन्युः ?

युक्त-मित्रण-धातु-यु+उप्यादि * अति प्रत्यय ते स्ति
 होवाथी युक्त आदेश=युनि+ही इनाऽन्यर्थत् २/४/३२ थी
 ही लाग्या छं.

* त्रिगुणानि भुव ६५८ - यो विदु र्थी भ्रति भ्रत्यथ

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિયવરે રચેલ હમ લઘુ પ્રક્રિયાના શ્રી પ્રત્યય પ્રકરણનો...તપાસરહીય આગમેધારકે આ. દેવ શ્રી પૂ. આનંદ સાગર સૂરીશ્વરજી ના શિષ્ય ઉદારદિક્ષિ જેના પૂ. ઉપાધ્યાય ક્ષમાસાગરજી મ. સા. ના પ્રશિષ્ય તપસ્વી રત્ન પૂ. પંન્યાસ સુશીલ સાગરજી ગણિયવરના શિષ્ય રત્ન ક્રિયારશ્ચિવ ત પૂ. સુનિરામ શ્રી સુધર્મ સાગરજીના શિષ્ય સુનિ દીપરત્ન સાગર (M. Com M Ed) કરેલો... ગુજરાતી અનુવાદ તથા સંપ્રદર્ભ વિવરણ સરક્ષાપ્ત

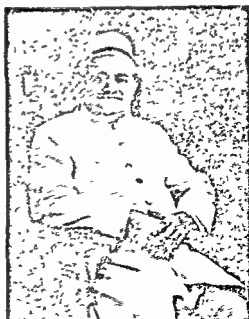
અમારા ઉપકારી માતા - પિતા

ताराशदेन हांतिलाल ६६२

કાનિહાસ સરખીય ૬ ૫૫૦

■ શેષવૃત્તિ :- [૨૮] અનાયે વૃદ્ધોઽગિત્તો વહસર
 ગુરુપાલ્યસ્યાન્તન્ત્રત્ત્વઃ ૨/૪/૭૮ આયે બિન્નવૃદ્ધઅર્ધમાં
 વિધાન ટરેલા અળ અને ટ્ઠ પ્રત્યયો થયા પંચી બહુભર
 વાળા અને ઉપાન્થમાં શુર અક્ષર વાળા શબ્દોને સ્ત્રી-
 સિંગે વ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે (પંચી આત્ મુદત્તી આ
 લાગે છે) અળ :- (૧) કર્ગપસર ત્ત ગન્થોઽન્દ્ય કમિ
 ગતિઃ (ચામ્નાત્ત ૭/૩/૧૪૭ થી ટ) (૨) કમિગન્થઃ
 અન્થં પૌત્રાદિ સ્ત્રી (કન્થોઃ અન્થે ૬/૧/૨૮ થી અળ)
 (૩) કમિગન્થ (અન્થં) વર્ગસ્વ ૭/૪/૧૮ થી ટ લેય,
 અળ નો અ ધ માં મળી ગળે પુરતિ રાત્તની વૃષિ
 થઈ (૪) કમિગન્થ (૫) કમિગન્થા (આત્
 ૨/૪/૧૮ થી આ)
ટ્ઠ :- દેવદન્તસપયે પૈન્નાદિ સ્ત્રી અન્ત ૬/૧/૩૧
 થી ટ્ઠ-દે સ્ત્રી+ર+આત્-દે સ્ત્રી (વિગેય બુધાના માટે
 બ્રહ્મન્થામ ખામ ગ્ઠેઈ જલો પ ૨/૫-૨૮૬ [૭૬]

[394]

॥ અર્હમ્ ॥

૦ કારક પ્રકરણ ૦

નામ કે ક્રિયાપદની જોડે અન્વય દર્શાવવા માટે નામને અને ક્રિયાપદને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેને વિભક્તિ કહેવાય. — નામને જુદાજુદા અર્થમાં જુદાજુદા પ્રત્યયો લાગે છે. અવા પ્રત્યયોને આધારે વિભક્તિઓના સાત ભાગ પાડેલા છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા-તૃતીયા .. થી સપ્તમી સુધી આ વિભક્તિઓમાં ષષ્ઠી-સંબંધ વિભક્તિનો અન્વય અન્ય નામની સાથે હોય છે. અને તે અર્થ વિશેષણના જેવો છે. મટે તેને વિશેષણ (સંબંધ) વિભક્તિ કહેવાય છે. ષષ્ઠી સિવાયની વિભક્તિનો અન્વય ક્રિયાપદ સાથે હોય છે માટે એ વિભક્તિઓ કારક વિભક્તિ કહેવાય છે.

“કારક એટલે ક્રિયાની સાથે સંબંધ”

“कर्ता कर्मच करणं च सम्प्रदान तथैव च
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्” * સ્વાધર્થ પ્રકાશ પૃ. ૨

કારક છ છે. — કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ — કારકનો અર્થ સિધ્ધહેમ વ્યા.માં ૨/૨/૧ સૂત્રથી રજૂ થયો છે. અને કારકો અતુકમે ૨/૨/૨, ૩, ૨૪. ૨૫, ૨૯, ૩૦ એ છ સૂત્ર દ્વારા સંક્ષિપ્ત રીતે વ્યાખ્યાયિત થયા છે. — આ વિભાગમાં કારકોમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિભક્તિઓના સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો આપેલ છે. સિધ્ધહેમ વ્યા.માં સૂત્ર ૨/૨/૧ થી ૨/૨/૩૦ કારકનું નિરૂપણ કરે છે અને ૨/૨/૩૧ થી ... વિભક્તિ પ્રયોગ વિચાર છે ૨/૨/૩૩ થી ઉપપદ વિભક્તિ વિધાનો છે.

(૧) કર્તા	:- કોષપણ પદ જ્યારે ક્રિયાના કરનારને દર્શાવે છે ત્યારે તે કર્તા કહેવાય છે.	પ્રક્રિયા સુત્ર
	સંબોધન પણ કર્તા અર્થનું જ સૂચન કરે છે	+ પ્રથમા ૧થી૩
(૨) કર્મ	:- ક્રિયાનો વિષય કે ક્રિયાનું લક્ષ્ય બતાવનાર પદ	+ દ્વિતીયા ૪થી૧૫
(૩) કરણ	:- પદ જ્યારે ક્રિયાનું સાધન, રીત કે કારણ દર્શાવે તે	+ તૃતીયા ૧૬થી૨૨
(૪) સંપ્રદાન	:- કંઈક આપવાની ક્રિયાનું જે ગૌણ કર્મ, જેને ઉદ્દેશીને કંઈક અપાય તે	+ ચતુર્થી ૨૩થી૩૧
(૫) અપાદાન	:- અપાદાન એટલે છૂટા પડવું-જેનાથી છૂટા પડવાની ક્રિયા થઈ હોય તે	+ પંચમી ૩૨થી૩૬
(૬) અધિકરણ	:- ક્રિયાનું સ્થાન, સમય, આધાર	+ સપ્તમી ૩૭થી૪૨
— —	સંબંધ	+ ષષ્ઠી ૪૩થી૪૮
— —	વિશેષ વિધાનો	— ૪૯થી૫૮

* સ્વાધર્થ પ્રકાશ-કર્તા-પૂ. આચાર્ય વિનય લાવણ્ય મુનિ — આ ગ્રન્થ ૧૯૮૮ પૃષ્ઠોમાં કારક પ્રકરણનું સુંદર નિરૂપણ કરે છે — નિરાસુઓએ ખાસ જોવા જેવો છે.

કરાય છે અન્ય કારકોની નહીં - મનસા સ્મૃતમ્ એવી ક્તર્તા - કરણ શેષ વિવક્ષા અભાવે પાડી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧) નાય: ૨/૨/૧૦ (ધ્રુવે છે અર્થમાં) આત્મને પદી નાથૂ ધાતુના ક્રમને વિકલ્પે ક્રમ સમજવું. ક્રમ હોય તો ખીજી વિલક્ષિત, અન્યથા પાડી વિલક્ષિત માં આવે (દ્વિતીય) સર્વિર્નાયતે વિકલ્પે (પાડી) સર્વિષો નાયતે - ધી ને માંગે છે.

(નોંધ :- શ્વાદિ આત્મને પદ સૂત્ર: ૧૫૪ માં નાય: સૂત્ર આવશે. [૭૬]

[૩૭૪]

(૭) રુજાડથ્સ્યાડજ્વરિસન્તાપેભાવે કર્તારિ ૨/૨/૧૩

★ સૂત્રપૃથક :- રુજા અર્થસ્ય અજ્વરિ સન્તાપે: ભાવે કર્તારિ

★ વૃત્તિ :- જ્વરિસન્તાપિ વર્જપીઢાર્થધાતુનામપિ વ્યાપ્ત્યં કર્મ વા, ભાવે કર્તારિ સતિ । ચૌરસ્ય ચૌરં વા રુજતિ રોગ: ।

■ “જાસનાટક્રાથપિષોહિંસાયામ્” । ચૌરસ્ય ચૌરં વોજાસયતિ

❧ વૃત્યર્થ :- ણિ અન્ત વાળા જ્વર અને સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક તપ્ ધાતુ વર્જિત રુજા-પીડા અર્થવાળા ધાતુનો કર્તા ભાવરૂપ હોય તેનું જે ક્રમ તે વિકલ્પે ક્રમસંજ્ઞક થાય છે જેમ કે :- ચૌરં રુજતિ રોગ: વિકલ્પે ચૌરસ્ય રુજતિ રોગ: રોગ ચોરને પીડે છે. (રોગ-ભાવવાચી કર્તા છે)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કર્તુર્વ્યાપ્યં કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ (૨) હ્રકોર્ત્વા ૨/૨/૮ થી નવા

❧ વિશેષ :- ૦ અજ્વરિ સન્તાપે: કેમ કહ્યું ? જ્વર:-આદ્યુનં જ્વરયતિ રોગ: ખૂબ ખાનારને રોગ પીડે છે. સન્તાપ - આદ્યુનં સન્તાપયતિ રોગ:- ખૂબ ખાનારને રોગ સન્તાપે છે. - અહીં જ્વર અને સન્તાપ ધાતુ હોવાથી વિકલ્પે પ્રયોગ ન થાય.

૦ ભાવકર્તારો કેમ ? મૈત્રં રુજતિ શ્લેષ્મા ક્ષં મૈત્રને પીડે છે. - ક્ષં ભાવરૂપ કર્તા નથી

ચૈત્રં રુજતિ અત્યશને વાત: - ચૈત્રને વધુ ખાવાથી વાયુ પીડે છે - અહીં ભાવ છે કર્તા નથી

૦ રુજાર્થ કેમ કહ્યું ? ઇતિ જીવન્તમાનન્દ પીડા અર્થ નથી માટે વિકલ્પે પાડી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨) જાસ-નાટ-ક્રાથ-પિષ:હિંસાયામ્ ૨/૨/૧૪ હિંસા અર્થવાળા ણિ અન્ત એવા જાસ-નાટ ક્રાથ-પિષ ધાતુના વ્યાપ્ત્યને વિકલ્પે ક્રમ સમજવું.

ચૌરસ્ય ચૌરં વા ઉજાસયતિ - ચોરને બાધે છે. એજ રીતે ચૌરસ્ય ચૌરં વા ઉજાસયતિ (કનડે છે) ઉત્ક્રા-યયતિ (પીડે છે). પિનષ્ટિ - પીડે છે. [૭૮]

[૩૭૫]

(૮) નિપ્રેમ્યો ઘ્ન: ૨/૨/૧૫

★ સુત્રપૃથક ૦ :- નિ-પ્રેમ્ય: ઘ્ન:

★ વૃત્તિ :- સમસ્ત વ્યસ્ત વિપર્યસ્તામ્યાં નિપ્રામ્યાં પરસ્ય હન્તેર્વ્યાપ્યં કર્મવા સ્યાત્ । ચૌરસ્ય ચૌરં વા નિપ્રહન્તિ નિહન્તિ-પ્રહન્તિ-પ્રણિહન્તિ ઇત્યાદિ ।

■ :- “અવે: શીઙ્ઙ સ્થાસ આધાર:” । કર્મ

નિત્યં સ્યાત્ । ગ્રામમધિરોતે અધિતિષ્ઠતિ અધ્યાસ્તે ।

❧ વૃત્યર્થ :- સમસ્ત નિ-પ્ર પાડી, વ્યસ્ત નિ-પ્ર પાડી, વિપર્યસ્ત પ્ર-નિ પાડી આવેલા હિંસા અર્થવાળા હન્ ધાતુના વ્યાપ્ત્યને વિકલ્પે ક્રમસંજ્ઞક સમજવું, જેમ કે:-

ચૌરસ્ય નિપ્રહન્તિ પક્ષે નિહન્તિ પક્ષે પ્રહન્તિ પક્ષે પ્રણિહન્તિ ચૌરં નિપ્રહન્તિ પક્ષે નિહન્તિ પક્ષે પ્રહન્તિ પક્ષે પ્રણિહન્તિ

ચોરને મારે છે. - અહીં વિકલ્પે પાડી-દ્વિતીયા વિલક્ષિત થયું-(સમસ્ત:- નિપ્ર, વ્યસ્ત:- નિ અને પ્ર, વિપર્યસ્ત પ્રાને ત્રણે પ્રકારે પ્રયોગ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) જાસ નાટક્રાથ પિષો હિંસાયામ્ ૨/૨/૧૪ થી હિંસાયામ્ (૨) હ્રકોર્ત્વા ૨/૨/૮ થી નવા (૩) કર્તુર્વ્યાપ્યં કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ હિંસાયામ્ કેમ કહ્યું ? રાગાદીન્ નિહન્તિ - રાગાદિ શત્રુઓને હણે છે. અહીં વિકલ્પે બે રૂપો ન થાય. કેમ કે હિંસા નથી ૦ નિપ્રેમ્ય: કેમ કહ્યું ? ચૌરં હન્તિ - ચોરને હણે છે. - નિ-પ્ર નથી ૦ સુત્રમાં જ વ. સમસ્ત-વ્યસ્ત અને વિપર્યસ્તના સંગ્રહ માટે છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૩) અવે: શીઙ્ઙ સ્થાડસ: આધાર: ૨/૨/૨૦ અવિ ઉપસર્ગ સાથે સંજ્ઞા ધરાવતાં શીઙ્ઙ, સ્થા અને આસ્ ધાતુના આધારની નિત્ય ક્રમ સંજ્ઞા સમજવી.

ગ્રામે અધિરોતે નેજલે ગ્રામમ્ અધિરોતે-ગ્રામમ્ અધિતિષ્ઠતિ, ગ્રામમ્ અધ્યાસ્તે થાય. (ગામમાં રહે છે) [૭૯]

[૩૭૬]

(૯) ઉપાન્યયાઈ. વસ: ૨/૨/૨૧

★ સૂત્રપૃથક :- ઉપ અનુ અધિ આદ્. વસ:

★ વૃત્તિ :- એવો વર્તમાનકારોડાયેવમ્ । પ્રામમુવત્તમિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉપ, અનુ, અધિ, આદ્. (આ) પૂર્વક વસુધાતુના આધારને કર્મ સંજ્ઞક મમજ્જુ (આધારમુચક નામ જતાં દ્વિતીયા લાગે મપ્તમી નહીં) પ્રામમ્ ઉપવસતિ - આમઆ નહેં છે.

પ્રામમ્ તુ પ્રમે ન થયું.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અવે. શિદ્ધસ્થાડન: આધાર: ૨/૨ ૨૦ થી આધાર

(૨) કર્ત્વ્યાપ્ત્વકર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ ઉપગમ્ નો અર્થ ઉત્પાદન ન હોયો - તેમજ - ઉપરસ્ત - હાકે છે એવે અર્થ પછી ન થાય. માત્ર રહે છે અર્થનું જ મદદથી હજુ ૦ વત્ત પાતુ વસતિ બ્વાદિ ગણ-૧ નો બોલો અન્વાદિ ગણ-૨ નો નહીં * ૧

૦ અન્ય ઉપાદરણ :

પ્રામમ્ અધિવસતિ, અનુવસતિ આવસતિ,

૦ અનુ વગેરેના સાદ્યન્યથી જ - સ્થાનાધર્માત્મક મદદથી હોયો નાગ, નિવૃત્તિ અર્થમાં નહીં * ૨

[૩૭૭]

(૧૦) વાડમિતિવિદા ૨/૨/૨૦

❧ સૂત્રપૃથક :- વા ઝમિ-મિ નિઝ

★ વૃત્તિ :- અમિ-મિ પુર્વસ્ય િઝ આધાર કર્મ વા સ્વત્ત્વ । સ્વસ્તિવિભાષેવમ્, જેન કર્તવ્યમર્મજ્ઞા કર્તવિદા-ધારત જાડિ । પ્રામમિતિવિદાને । વર્ણણે અમિતિવિદાને

❧ “કાલાધર્મજ દેશ વા કર્મવાકર્મજામ્ । મામમસ્તે માસ આસ્તે । “ક્રિયા વિદોપગમ્” । દ્વિતીયા । ક્રિયા વ્યવધોષણે જ્ઞાસ્ત કરીકરમ્ । સ્તોક પચતિ સુપે સ્થાતા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અમિ+નિ ઉપસર્ગ પૂર્વક વિદ્યા પાતુના જે આધાર વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞક થાય. અહીં વ્યવસ્થિત વિભાષા રૂપ વા તુ મદદથી કરેલ હોવાથી (અમુક પ્રયોગોમાં જ આ સૂત્ર લાગે અને અમુક પ્રયોગોમાં આ સૂત્ર ન લાગે)

* ૧ અદાગ્નદાગોરનદાદેરંત ગર્હણમ્ ન્યાયથી બ્વાદિ મદદથી હજુ ન્યાય - ૩ પૃ ૫૨

* ૨ અન્વાદિ - પૂર્વદર્શન - સૂત્ર ૨/૨/૨૧ ની વૃત્તિ

કયારેક કર્મ સંજ્ઞા થાય - કયારેક અધિકરણ સંજ્ઞા થાય.

(કર્મ) પ્રામમિતિવિદાને - આમઆ પ્રવેશ કરે છે (આધાર) કળાણે અમિતિવિદાને કલ્યાણમાં વસે છે.

❧ અનુવૃત્તિ :- કર્ત્વ્યાપ્ત્વ કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ મૂત્રમા મુકેન વા વિદલપ માટે નથી પણ વ્યવસ્થિત વિભાષા માટે છે. તેથી જ નગાલપી અનુવૃત્તિ ન લઈ જતા પૃથગ્ વા તુ મદદથી હજુ

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧) કાલાધર્મજાવદેશ વા કર્મ વા કર્મજામ્ ૨/૨/૩ અદર્શક ધાતુઓના કાળરૂપ, માર્ગ-રૂપ ભાવરૂપ અને દેશરૂપ આધારને ઓછાસાથે દર્શરૂપ અને અદર્શરૂપ વિકલ્પે સમજાવા.

કાળરૂપ આધાર :- પ્રામમ્ આસ્તે વક્ષે માસે આસ્તે = મહિના સુધી બંધે છે.

મામમ્ અસ્તે - અહીં દર્શ સંગા માન્યાને મામમ્ દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય - અદર્શક સંગા માન્યાને અસ્તે મા ભાવ અર્થમાં ક્વ પ્રત્યય થયો [૮૦]

(૫) ક્રિયા વિદોપગમ્ ૨/૨/૮૧ ક્રિયા વિશેષણ સુચક ગોળ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે ક્રિયા વિશેષણમાં નપુ સક લિંગ થાય છે

સ્તોક પચતી - થેતુ રાવે છે, સુપ સ્થાના સુપે રહે છે - સ્તોક, મુત બન્ને ક્રિયા વિશેષણ છે. [૮૧]

[૩૭૮]

દ્વિતીયા અંગેના વિધાનો :-

(૧૧) ડહુલ્લેડનૂપેન ૨/૨/૩૬

★ સૂત્રપૃથક :- ડહુલ્લેડ અનૂપેન

★ વૃત્તિ :- ડહુલ્લેડનૂપેન સુપસર્ગોના સામને દ્વિતીયા મગ્નિ । અનુસ્કિસેનં કરયઃ । ઉપદેશવચ્ચં વેયાકરણાઃ । તેપુ તો ઉચ્ચરો જ્ઞપ્ત્યર્થઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ડહુલ્લેડ અર્થમાં વર્તતા અનુ અને ઉપ થી યુગ્મ ગોળ નામને દ્વિતીયા થાય છે. અનુ સિધ્ધસેન કરયઃ બધા કવિ સિધ્ધ-સેનથી ઉપરતાં છે.

ઉપદેશવચ્ચં વેયાકરણ :- હેમચન્દ્ર શ્રેષ્ઠગોચારકરણ છે

★ અનુવૃત્તિ :- ગોળાત્ મમયા નીકયા હા ધોળત્તરડાન્તે જાડાત્યેન તેને દ્વિતીયા ૨/૨/૩૩ થી ગોળાત્ દ્વિતીયા

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં વિભક્તિ પ્રયોગ વિચારથી ઉપપદ વિભક્તિ થી) દ્વિતીયા થાય છે.

૦ ઉત્કૃષ્ટ શબ્દ હીન ની અપેક્ષાએ સમજવો

[૩૦૯]

(૧૨) ગૌણાન્ સમયા નિકષા-હા-ધિગન્તરાડન્ત
રેણાડતિ યેન તેનૈ દ્વિતીયા ૨/૨/૩૩

★ સુત્રપૃથઃ :- ગૌણાન્ સમયા નિકષા હા ધિક્
અન્તરા અન્તરેણ અતિ યેન તેનૈઃ દ્વિતીયા

★ વૃત્તિ :- ક્રિયાન્વયિમુખ્યમ્, પરગૌણમ્ સમયાદિભિર્નવ-
ભિર્યુક્તદ્ગૌણાન્નામ્નો દ્વિતીયા સ્યાત્ । સમયા ગ્રામમ્ ।
નિકષા ગિરિંતરી । હા મૈત્રં વ્યાધિઃ । ધિગ્ જાલ્મમ્ ।
અન્તરા નિપથં નીલં ચ વિદેહાઃ । અન્તરેણ ધર્મ ક્વ
સુખમ્ । અતિવૃદ્ધં કુરુન્ વલમ્ । યેન પશ્ચિમાં ગતસ્તેન
પશ્ચિમાં નીતઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ક્રિયાન્વયી મુખ્ય, અન્યગૌણ
(આખ્યાત પદની સાથે અલેદે કરીને સંબંધ
ન થાય તે ગૌણનામ કહેવાય) સમયા (નજીક)
નિકષા (નજીક) હા (ખેડ), ધિગ્ (ધિકાર),
અન્તરા (મધ્યમાં). અન્તરેણ (સેવાય), અતિ
(ઉલ્લંઘન), યેન-તેન (અન્ને શબ્દો લક્ષ્ય-લક્ષણ
બાંધ જણાવે છે) અ-અથા શબ્દો સાથે જોડા-
યેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાયછે.

૦ સમયા ગ્રામમ્ - ગામની પાસે.

૦ નિકષા ગિરિંતરી - પર્વત પાસે નદી.

૦ હા મૈત્રં વ્યાધિ - અરે મૈત્રને રોગ.

૦ ધિગ્ જાલ્મમ્ - દુષ્ટને ધિકાર.

૦ અન્તરા નિપથં નિલં ચ વિદેહા :- નિપથ અને
નિલ પર્વત વચ્ચે વિદેહ પર્વત છે.

૦ અન્તરેણ ધર્મ ક્વ સુખમ્ - ધર્મ વિના સુખક્યાં ?

૦ અતિ વૃદ્ધ કુરુન્ વલમ્ - કૌરવોથી પાંડવોનું
લશ્કર ખળવાન છે

૦ યેન પશ્ચિમાં ગતઃ - જે બાજુથી પશ્ચિમમાં ગયો

૦ તેન પશ્ચિમાં નીતઃ - તે બાજુથી પશ્ચિમમાં
લઇ ગયો.

✠ વિશેષ :- ૦ દ્વિતીયા :- અમ્ ઔ શસ્ પ્રત્યયો

૦ વિભક્તિ વિચારથી દ્વિતીયા-પષ્ટીનો અપવાદ

૦ ગૌણાન્ કેમ કહે ?

અન્તરા ગાર્હપત્યમાહવનીયં ચ વેદી :- અહીં વેદિ શબ્દ
પ્રધાન હોવાથી દ્વિતીયા થશે નહીં.

[૩૧૦]

(૧૩) દ્વિત્વેડ્વોડ્ધ્યુપરિભિઃ ૨/૨/૩૪

★ સુત્રપૃથઃ :- દ્વિત્વે અધો-અધિ-અપરિભિઃ

★ વૃત્તિ :- દ્વિસ્ત્વૈરેભિર્યુક્તાદ્ દ્વિતીયા સ્યાત્ ।
અધોડ્વોગ્રામમ્, અધ્યધિગ્રામમ્ અપરિભિઃ ગ્રામ-ગ્રામાઃ ।
દ્વિત્વ ઇતિ કિમ્ ? અધો ગૃહસ્ય ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- દ્વિર્ભાવ પામેલા (ખેડ-
ડાયેલ) અધસ્ અધિ, અપરિ શબ્દથી સહિત જે
ગૌણ નામ તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.
૦ અધોડ્વો ગ્રામમ્ - ગામની પાસે નીચે-નીચે
૦ અધ્યધિ ગ્રામમ્ - ગામની પાસે ઉપર-ઉપર
૦ અપરિભિઃ ગ્રામમ્ - ગામની પાસે ઉપર-ઉપર
(ત્રણેમાં દ્વિર્ભાવ થતાં ગ્રામ ને દ્વિતીયા થઇ)
૦ દ્વિત્વ કેમ ? અધો ગૃહસ્ય-ઘરની નીચે
(અહીં દ્વિત્વ નથી માટે દ્વિતીયા ન થઇ)

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌણાન્ સમયા નિકષા...દ્વિતીયા
૨/૨/૩૩ થી દ્વિતીયા.

✠ વિશેષ :- ૦ સામીપ્યંડ્વોડ્ધ્યુપરિ ૭/૪/૭૬
સૂત્રથી અધોધ્યુપરિ ત્રણે ખેડાય છે.

૦ આ ઉપપદવિભક્તિ સૂત્રછે-વિભક્તિ પ્રયોગથી દ્વિતીયા

૦ સૂત્રમાં અ.વ. અનુક્રમે એ.વ., દ્વિ.વ., અ.વ. નિવૃત્તિ
માટે છે.

૦ પષ્ટીનો અપવાદ દ્વિતીયા થાય છે.

[૩૧૧]

(૧૪) સર્વોભયાભિયરિણા તસા ૨/૨/૩૫

★ સુત્રપૃથઃ :- સર્વ ઉભય અભિ પરિણા તસા

★ વૃત્તિ :- તસન્તૈઃ સર્વાદિમિશ્વતુર્મિયુક્તાદ્ દ્વિતીયા
સ્યાત્ । સર્વતો ગ્રામવનાનિ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- તસ્ પ્રત્યયાન્ત સર્વ, ઉભય,
અભિ પરિ શબ્દ સહિત જે ગૌણનામ તેને દ્વિતીયા
થાય.

સર્વતો ગ્રામ વનાનિ - ગામની ચારે બાજુ વન છે.

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌણાન્ સમયા નિકષા ... દ્વિતીયા
૨/૨/૩૩ થી ગૌણાન્ દ્વિતીયા.

✠ વિશેષ :- ૦ આચાદિભ્યઃ ૭/૨/૮૪ તથા
પર્યંમેઃ સર્વોભયે ૭/૨/૮૩ થી તસ્ પ્રત્યય
૦ આ સૂત્ર પષ્ટીનો અપવાદ છે.

પરતન્ત્રોને પ્રયોજે છે તે “કર્તા” નામનો કારક કહેવાય છે.

[સ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ :- આરંભાયેલી ગમેતે પ્રવૃત્તિના આદિથી અંત ભાગ સુધી ક્રિયાની નિષ્પત્તિ એટલે ક્રિયા સિદ્ધિ. આ ક્રિયા સિદ્ધિમાં પ્રધાન હોય તેનું નામ કર્તા અને આવી નિષ્પત્તિનાં સાધકરૂપ હોય તથા ક્રિયા કરનાર તરીકે સ્વતન્ત્ર હોય તે કર્તા કારક કહેવાય.]

૦ ચૈત્રેણકૃતમ્ - ચૈત્ર વડે કરાયો (ધડો) અહીં ક્રિયા કરવામાં ચૈત્ર સ્વતન્ત્ર છે, ક્રિયામાં કેન્દ્રશરતેને આધીન છે. (કર્તા ત્રીજી વિભક્તિ હેતુ કર્તૃ... લક્ષણે ૨/૨/૪૪ થી થયું છે)

૦ ચૈત્રઃ કટં કરોતિ - ચૈત્ર સાઠી કરે છે. વિભક્તિ દ્વારા કર્તા ઉક્ત થનાથી પ્રથમા થયું *

૦ (કર્મ) ઘટઃ ક્રિયતે અહીં ક્રિયતે આખ્યાત દ્વારા ઘટ રૂપ ઉક્ત છે તેથી ઘટ ને પ્રથમા થયું

૦ કરણ :- સ્નાનીયં ચૂર્ણમ્ - (સ્નાતિ અનેન)

૦ સમ્પ્રદાન :- દાનીયઃ મુનિઃ (દીયતે અસ્મૈ)

અપાદાન :- મયાનકઃ વ્યાઘ્રઃ (વિમેતિ અસ્માન્)

૦ અધિકરણ :- ગુહધાની સ્થાલી (ધીયન્તે અસ્યામ્)

❧ વિશેષ :- ૦ સ્વ=આત્મા, તન્ત્ર=પ્રધાન જેના વ્યાપાર કારકમાં આત્મા પ્રધાન છે તે સ્વતન્ત્ર.

[૩૮૫]

(૧૮) સાધકતમં કારણમ્ ૨/૨/૪૪

★ વૃત્તિ :- ક્રિયાત્વેનાવ્યવધાનેન વિવક્ષિતં ક્રિયા સિદ્ધૌ પ્રકૃત્યોપકારકં કારણં સ્યાત્ । દાનેન લભતે મોગમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ક્રિયાન્તરના અકથનથી વિવક્ષિત ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક ની કરણ સંજ્ઞા થાય.

[સિદ્ધિહેતુ વૃત્ત્યર્થ :- જેના વ્યાપારથી અનન્તર ક્રિયાની સિદ્ધિની વિવક્ષા કામ્ય તે સાધકતમ કહેવાય છે. - ક્રિયા કરવામાં જે વધુમાં વધુ સહાયક તે ‘કરણ’ સમજાયું

દાનેન લભતે મોગમ્ - દાન વડે ભોગને મેળવે છે અહીં ભોગ પ્રાપ્તિની ક્રિયામાં દાન પ્રકૃષ્ટ

ઉપકારક છે માટે તૃતીયા થઈ.

❧ વિશેષ :- ૦ દાનેન લભતે મોગમ્ અહીં દાનનો વ્યાપાર તે પુણ્યબંધ - માટે - કરણસંજ્ઞા થઈ અન્યથા હેતુ થઈને પ્રથમા આવત.

સાધક :- ક્રિયાની સિદ્ધિમાં જેનું કર્તૃત્વ હેય તે સાધન :- ફળની સિદ્ધિમાં ઉપકારક હેય તે સાધન સાધકતમ :- = કરણ = પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક કારક/સાધન

[૩૮૬]

તૃતીયા અંગેના વિધાનો :-

(૧૮) હેતુકર્તુ કારણેભ્યમ્મૂત લક્ષણે ૨/૨/૪૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- હેતુ કર્તુ કારણેભ્યમ્મૂત લક્ષણે

★ વૃત્તિ :- એણ ચતુર્થ તૃતીયા સ્યાત્ । તત્ર ફલ સાધન યોગ્યો હેતુઃ । દાનેન લભતે મોગમ્ । ધનેન કુલમ્ ચૈત્રેણ કૃતમ્ । દાત્રેણ લુનાતિ । કચ્છિત્પ્રકાર માપન્નસ્ય ચિહ્નં સ્વતન્ત્રમૂત લક્ષણં । કમ્પન્ડલુના છાત્રં લક્ષ્યેઃ, કમ્પન્ડલુના છાત્રમદ્રાક્ષીત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- હેતુ કર્તુ (કર્તા) કરણ ઇત્યભૂત (વિશેષ) લક્ષણના અર્થમાં વર્તતા નામને તૃતીયા થાય છે.

હેતુ એટલે - ફળની સિદ્ધિમાં જેની યોગ્યતા હોય તે જેમકે :-

હેતુ :- ધનેન કુલમ્ - ધન વડે કુળ (છ) ધન કુળની પ્રાસેધિમાં હેતુરૂપ છે.

કર્તા :- ચૈત્રેણ કૃતમ્ ચૈત્ર વડે કરાયું (ચૈત્રેકૃત્યું)

કરણ :- દાત્રેણ લુનાતિ - દાંતવડા વડે કાપે છે.

૦ કોઈ પ્રકારનું માપન-ચિહ્ન કે વિશેષતાના

નિશાનનું સૂચક તે સ્વતન્ત્રમૂત લક્ષણ કહેવાય

કમ્પન્ડલુના છાત્રં લક્ષ્યેઃ

૦ કમ્પન્ડલુના છાત્રમદ્રાક્ષીત્-શું વિદ્યાર્થીને કમંડલ સાથે તે જોયો ? - અહીં કમ્પન્ડલ શબ્દ વિદ્યાર્થીની નિશાની રૂપે છે.

★ અનુવૃત્તિ :- મિદ્ધૌ તૃતીયા ૨/૨/૪૩ થી તૃતીયા

❧ વિશેષ :- ૦ હેતુ ફળસિદ્ધિ યોગ્ય પદાર્થ કર્તા=ક્રિયાકારક, કારણ, દાન/સાધનમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક - ૦ સ્વતન્ત્રમૂત લક્ષણ કેમ દેહ્યું ?

વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યોતનમ્ લક્ષ્ય નિર્દેશ છે લક્ષણ નથી.

[૩૮૭]

* પ્રથમા :- ઉક્તાર્થનામ પ્રયોગ : ન્યાસ ૨૮, પૃ. ૨૬

કર્માભિપ્રેય: સમ્પ્રદાનમ્ ૨/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- કર્મ અભિપ્રેય: સમ્પ્રદાનમ્
★ વૃત્તિ: :- કર્મગા વ્યાપ્તેન ક્રિયા વા યોડમિત્તવધ્વતે
સ સમ્પ્રદાનં સ્યાત્ ।

■ “ચતુર્થી” સમ્પ્રદાને । દેવાય વલિં દત્તે । રાજે કાર્યમા
ચષ્ટે । પત્યે શેતે । “સ્પૃહેર્વાપ્યં વા” સમ્પ્રદાનમ્ । સાધુમ્ભ:
સાધુન્ વા સ્પૃહયતિ ।

“કુષ્ઠદુર્હેર્વાસ્યાથૈયં પ્રતિ કોપ: સ સમ્પ્રદાનમ્”
મૈત્રાય કુચ્ચતિ । દુહ્યતિ

■ વૃત્ત્યર્થ: :- કર્મ અથવા ક્રિયા દ્વારા
જેના અભિસંબંધ ધરે છે તે સમ્પ્રદાન
કહેવાય. જેમકે :- દેવાય વલિં દત્તે - દેવને (માટે)
બલિ આપે છે. (ચતુર્થી વિભક્તિ-“ચતુર્થી” સૂત્ર
થી થશે) કર્તા બલિરૂપ કર્મ વડે દેવને વિશેષ
ધરે છે તે માટે સંપ્રદાન કહેવાય.

■ વિશેષ :- ૦ કર્માભિપ્રેય: કર્મ અથવા
ક્રિયા. જે કરણભૂત હોય તેના દ્વારા જેને શ્રદ્ધા અથવા
અનુગ્રહાદિની ઇચ્છાથી સંબંધ કરવાને ઇચ્છે તે કર્મા-
ભિપ્રેય - કહેવાય

સકર્મક ધાતુમાં કર્મ દ્વારા, અકર્મક ધાતુમાં ક્રિયા
દ્વારા અભિપ્રેય થી આ ન થાય — રજકસ્ય વસ્ત્રં
દદાતિ — ધોખીને વસ્ત્ર આપે છે — અહીં શ્રદ્ધા કે
અનુગ્રહ ભુક્તિ નથી.

■ શેષવૃત્તિ: :- (૬) ચતુર્થી ૨/૨/૫૩ સંપ્રદાનસૂચક
ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ લાગે છે. — કે., મ્યામ્ મ્યસ
રાજે કાર્યમાચષ્ટે રાગ્મને (માટે) કર્મ કહે છે. —
કર્તા કાર્યરૂપ કર્મ વડે નામને ધરે છે. માટે રાગ્મ
સંપ્રદાન થતાં ચતુર્થી લાગે

પત્યે શેતે પતિના માટે સુખે છે. [૮૨]

(૭) સ્પૃહેર્વાપ્યં ૨/૨/૨૬ સ્પૃહ ધાતુના કર્મને
વિદ્યે સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

સાધુમ્ભ: સાધુન્ વા સ્પૃહયતિ । સાધુની સ્પૃહા કરે છે.
વિદ્યે સંપ્રદાન થાય તો ચતુર્થી લાગે, નહીં તો કર્મ
સંજ્ઞાથી દ્વિતીયા થાય. [૮૩]

(૮) કુષ્ઠ દુર્હેર્વાસ્યાથૈયં પ્રતિ કોપ: ૨/૨/૨૭
પ્રયોગમાં કોપ-દ્રોહ-ઘર્ષા-અસ્યા અર્થમાં ધાતુ વપરાયેલ
હોય ત્યારે જેના પ્રત્યે કોપ, દ્રોહ, ઘર્ષા, અસ્યા હોય
તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

મૈત્રાય કુચ્ચતિ — મૈત્ર પ્રત્યે કોપ કરે છે.

મૈત્રાય દુહ્યતિ — મૈત્ર પ્રત્યે દ્રોહ કરે છે.

બન્નેમાં સંપ્રદાન સંજ્ઞાથી ચતુર્થી થઈ [૮૪]

[૩૯૨]

(૨૪) નોપસર્ગાકુદ્દુહા ૨/૨/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- ન ઉપસર્ગાત્ કુધૂ દુહા

★ વૃત્તિ: :- નોપસર્ગાત્ કુદ્દુહિભ્યાં યોગે તુ ન । મૈત્રમભિ-
કુચ્ચતિ ।

■ વૃત્ત્યર્થ: :- ઉપસર્ગ સહિત કુદ્દુહ
ધાતુના યોગમાં (જેના પ્રત્યે કોપ કે દ્રોહ હોય
તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા) ન થાય.

મૈત્રમ્ અભિકુચ્ચતિ — મૈત્ર પ્રત્યે કોપ કરે છે.
(અભિ+કુધૂ-મૈત્રને કર્મ સંજ્ઞામાં દ્વિતીયા થાય)

★ અનુવૃત્તિ: :- (૧) કર્માભિપ્રેય સંપ્રદાનમ્ ૨/૨/૨૫
થી સંપ્રદાન (૨) કુધૂ દુર્હેર્વાસ્યાથૈયં પ્રતિ કોપ: ૨/૨/૨૭

■ વિશેષ: ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

મૈત્રમ્ અભિકુચ્ચતિ — મૈત્ર પ્રતિ દ્રોહ કરે છે.

૦ ઉપસર્ગાત્ કેમ ?

તે અભાવે ચતુર્થી મૈત્રાય કુચ્ચતિ મૈત્ર પ્રતિ કોપ કરે છે.

૦ કુદ્દુહ ધાતુ ઉપસર્ગ સહિત સકર્મક બને છે.

૦ કુદ્દુહ...કોપ સૂત્ર ૨/૨/૨૭ થી થતી ચતુર્થીનો
પ્રતિષેધ કરી આ સૂત્ર દ્વિતીયા કરે છે *

૦ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મગી ૨/૨/૪૦ થી થઈ

[૩૯૨]

ચતુર્થી અંગેના વિધાનો

(૨૫) તાદશ્ય ૨/૨/૫૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- તાદ્ - અર્થે

★ વૃત્તિ: :- તસ્મૈ હિમિતિ ગમ્યમાને ચતુર્થી સ્યાત્
યૂગાય દારુ, રન્ધનાય સ્થાલી ।

■ વૃત્ત્યર્થ: :- તેને માટે આ તે “તાદશ્ય”
વાક્યમાં તાદશ્ય જણાતું હોય તો (ગૌણ-
નામને) ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. યૂપાયદારુ -
પશુ બાંધવાના થાંભલા માટે લાકડું-યૂપ ને
ચતુર્થી રન્ધનાય સ્થાલી - રાંધવાને માટે
થાળી-રન્ધન ને ચતુર્થી.

* પ્રતિષેધાચતુર્થી: - બૃહદ્વૃદિ ન્યાસ સહિત શ. ન્યા. પૃ. ૧૦૩

★ અનુવૃત્તિ :- ચતુર્થી ૨/૨/૫૩

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં પૃથ્વીના અપવાદમાં ચતુર્થીનું વિધાન છે

૦ તદ્ અર્થસ્ય માર્ગઃ ૭/૧/૧૦ થી દૂર્ગ પ્રત્યક્ષલાગીને શુદ્ધિસ્તેષુ ૭-૪-૧ થી આગમ્વર શુદ્ધિ - તાદર્ય* ચતુ ૦ તાદર્ય* - કાવ્ય*ની કાંબુ પ્રતિ પ્રયોજનતા* ૧

[૩૯૩]

(૧૬) સ્વિકૃત્યયધાર્મિકમિષ્ટમરિકરોત્તમગે*વુ
૨/૨/૫૫

★ મુત્રપૃથક :- સ્વિકૃતિ-અર્થ ધાર્મિકઃ પ્રત-વિકાર-વત્તમો*વુ

★ વૃત્તિ :- ત્વડી* કાર્યે ધાર્મિક ચ કોળે ચમત્કાર પ્રતિકારોત્તમગે*સ્વચતુર્થી* સ્થાત્ । મૈત્રાવ રોચને ધર્મઃ । મૈત્રાવ કર્તવ્ય યમાત્ । મૈત્રાવ મત્ત ધાર્મિકે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વિકૃતિ-અર્થક, વૃત્તિ-અર્થક અને ધાર્મિક ધાતુના યોગે અનુક્રમે પ્રેય, વિકાર અને ઉત્તમગે* અર્થમાં વર્તતા ગૌણનામને ચતુર્થી વિભક્તિ લાભ છે (પ્રેય-જેને રુચિ થતી હોય તે) મૈત્રાવ રોચને ધર્મઃ - મૈત્રાવે ધર્મ રુચે છે અહીં મૈત્ર પ્રેય છે માટે તેને ચતુર્થી* (વિકાર - પરિણામ રૂપ જે વિકાર થતો હોય તે) ૦ વૃત્તિ - અપવાદ અર્થ સાથે સંબંધિત ધાતુ જેમ કેઃ - મૈત્રાવ કર્તવ્યે યમાત્ - મૈત્રરૂપ વિકારને માટે રાખે ખર્ચ છે.

(ઉત્તમગે* - જેનું ધન હોય તે ધનકેન્દ્રવર્તમાન* કહેવાય.) (ઉત્તમ+વર્તમાન=જેનું તકણ ઉત્તમ છે તે) ૦ ધાર - મૈત્રાવ ધાર્મિક ધાર્મિકિયથ માટે (કરક્રમ-૦) મૈત્ર રૂપિયની રકમ ધારી રાખે છે.

★ અનુવૃત્તિ :- ચતુર્થી ૨/૨/૫૩

❧ વિશેષ :- ૦* ૨ સુત્રમાં બંને પદમાં અવ. હાની વચન સામ્યના અનુક્રમે અર્થ લેતા માટે છે ૦ પ્રત અર્થ* દેમ દ્યો ? મર્ગે*વામ્ જન્મ રોચને - અહીં મર્ગ ને નાંડી થઈ. ૦ વિકાર દેમ દ્યો ? મૈત્રાવ કર્તવ્યે ધમાતિ - વિકાર અર્થ નથી

[૩૯૪]

* ૧ તાદર્ય :- મધ્યમ શક્તિ અવચૂરેલા, ૧, ૫ ૧૨૭

* ૨ અવ. - ચતુર્થાદ્ય મુદેદાઃ વત્તમન્ન્યાય ૧૦ ૪ ૧૦

(૨૭) વ્યત્તનેન દ્યોતે ૨/૨/૫૬

★ વૃત્તિ :- વ્યત્તન વ્યત્તિનું નિમિત્ત, તેન જાણ્ય-ચતુર્થી*સ્થાત્ । વાત્તવ્ય કરિય વિનુ* ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે વત્તવ્ય - નિમિત્ત આકર્ષક અને તે વ્યત્તન કહેવાય. ઉત્પાત વડે કૃતિને જણાતો જે અર્થ, તેમાં વર્તતા ગૌણ ન અને ચતુર્થી* વિભક્તિ થાય છે વાત્તવ્ય કરિય વિનુ - ઉત્પાતરૂપ કામર ચિતરી વિજળી વાત્તવ્યોગીની સૂચક છે. વાત્તવ્ય - ચતુર્થી*

★ અનુવૃત્તિ :- ચતુર્થી ૨/૨/૫૩

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉગાદ-બુ :- પીળ વર્ણ રંગેન - પીળા રંગની વિજળી વડેલાની આગાહી બતાવે છે.

૦ તાપ તાપક અમન-ચતી વિવશાએ આ મુત્ર પાંડીના અપવાદ રૂપે છે

૦ વ્યત્તન દેમ દ્યો ?

ગત. કંઈ જન્મ, આપત્તિ મિધ્યાગતનમ્ (વિદ્-વાત્) આવતુ એવુ આ જન્મ ગતનુ છે તેનાથી ગતનુ અગમત જન્મ-અહીં જન્મ ગતનુ આગમત જન્મવેડે, પણ તે ઉત્પાત સૂચક નથી.

[૩૯૫]

(૨૮) ગમ્યગ્યાયે ૨/૨/૬૨

❧ મુત્રપૃથક :- ગમ્યવ્ય જાણ્યે

★ વૃત્તિ :- ગમ્યવ્યો ગમ્યને ન ચ શતઃ પ્રતુન્ને લમ્ય તુલો વાત્તવ્યચતુર્થી*સ્થાત્ । પહેલો પ્રતિ । ગમ્યસ્તેતિક્કિ* । પહેલો વાત્તવ્ય યતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેનો અર્થ જણાતો હોય પણ શબ્દ અધ્યાદાર હોય (મુદેલો ન હોય) તે ગમ્ય. વાક્યમાં તુમ્ નો અર્થ જણાતો હોય પણ માક્ષાત તુમ્ ન હોય તે ગમ્યતુમ્ કહેવાય. ગમ્યતુમ્ ના કર્મરૂપ ગૌણનામને ચતુર્થી* થાય પહેલોઃ વ્રત્તિ - રંગને માટે જાય છે.

૦ ગમ્યવ્ય દેમ દ્યો ?

પળતિ આત્મતુમ્ યતિ - રંગ લાવવા માટે જાય છે અહીં તુમ્ અર્થ છે પણ અધ્યાદાર નથી માટે ચતુર્થી ન થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ચતુર્થી ૨/૨/૫૩

* कुत्स्यतेऽनेन - हेम प्रकाश पूर्वाधि' पृ. २३६

* विशेष:- सधुवृत्ति अत्रयूरि पृ २०५

નામ (અન્ને)ને પ્રતિશબ્દના યોગે પંચમી થાય,
પ્રતિનિધિ: - પ્રમુખો વામુદેવાન્ પ્રતિ - વામુદેવને
બદલે પ્રમુખ પ્રતિનિધિ છે
પ્રતિદાનમ્: - તિલેચ્ય પ્રતિ માપાન્ પ્રયચ્છતિ
નણને બદલે અડદ આપેછે.

★ અનુવૃત્તિ: - પદ્યપ્રસાદને ૨/૨/૧૬

❧ વિશેષ: ૦ પ્રતિનિધિ પ્રાંતકાને કેમ દ્યુ ?
દ્યુ પ્રતિ વિશેષને કિંદુન્ - અહીં બદલાનો અર્થ નથી
૦ યત: કેમ દદ્યુ ?
કિંદુચ્ય પ્રતિ માપાન્ પ્રયચ્છતિ - અહીં યત: થી માપ
શબ્દને પંચમી ન થાય

❑ મેપવૃત્તિ - (૧૨) ગમ્યયપ કર્માડધારે ૨/૨/૭૪
એક ક્રિયા કર્યા બાદ મીઠા ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ હોય
ત્યા પૂર્વની ક્રિયાના સુચક ધાતુને વર્ પ્રત્યય લગાડવો
આવે ત્ય પ્રત્યય વાળો પ્રયોગ વાલ્યમા અધ્યાહાર હોય
ત્યારે અધ્યતન સુચક વર્ પ્રત્યય વાળા પદના કર્મરૂપ
ગૌણ નામને પંચમી થાય

મહાર્-આસનત્ પ્રેરને ધરથી, આમનથી જુએછે અહીં
અન્ને પર અધ્યાતન વર્ પ્રત્યયવાળા છે
આસને ઉપરિવ પ્રગટે
૦ અચ્છાર વર્ કેમ ?

આસને ઉપરિવ્ય શુદ્ધને-આસને ખેમીને ખાયછે [૮૮]
(૧૩) સ્તોકાલ્પકૃત્ કતિપયદમચ્ચે વરણે ૨/૨/૭૬
અન્તર (શુભ) વાચક અને દંભ્ય ચચક એવા સ્તોક,
અન્તર, પ્રચ્છ, સ્તિવર એવા ગૌણનામને પંચમી વિભક્તિ
વિદેષે થય સ્તોત્રને - સ્તોકાત્ વા મુન્ત: - યોગથી
મુનાયો વિદેષે દિનીયા થશે [૮૯]

[૪૦૩]

(૩૧) પ્રમુખન્યાર્થ કિન્નમદ્વદિગારકિન્નૈ: ૨/૨/૭૫

★ મુતપૃથ ૦ :- પ્રમુખ અર્થ કિન્નમદ્ વહિર આપત્
હતર:

★ વૃત્તિ: - અમિયંમડવિ પદ્યમી । તત: પ્રમુતિ ।
ક્રીષ્ણદારમ્ય । અન્યો મિન્ના મૈત્રત્ । ક્રામાચ્યામ્ વમતિ ।
પશ્ચિમો રામાનુજ: । વહિર્મમાત્ । આપદ્ ક્રામાત્ ।
દૌશ્રેયત્ । રતિ પદ્યમી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: - પ્રમુતિ અને અન્ય શબ્દ
તથા તે અર્થ વાળા શબ્દો, કિન્નમદ્, વહિર, આપત્
હતર એ અધા શબ્દોના યોગે ગૌણનામને

પંચમી વિભક્તિ થાય

પ્રમુતિ: - તત: પ્રમુતિ = ત્યારથી માંડીને
પ્રમુત્યર્થ: - ક્રીષ્ણાન્ આરમ્ય = ઉનાળાથી માંડીને
અન્ય: - અન્યો મૈત્રાન્ = મૈત્રથી જુદો
અન્યર્થ: - મિન્નેમૈત્રાન્ = મૈત્રથી ભિન્ન
કિન્ - ક્રામાત્ પ્રમુવમતિ = ક્રામની પૂર્વ વસેછે
પશ્ચિમો રામાનુજ: - રામથી કૃષ્ણ પછીના છે.
વહિર = વહિર્મમાન્ = ક્રામની બહાર
આપત્ = ક્રામ શ્રેયત્ = શ્રેયથી બીજો છે

★ અનુવૃત્તિ: - પદ્યપ્રસાદને-૨/૨/૧૬ થી પદ્યમી

❧ વિશેષ: - ૦ કિન્ન શબ્દથી દિશા-દેશ-કાળ લેવા
૦ અન્તર શબ્દ = પ્રમુતિ વિવક્ષાય અર્થ
૦ હતર શબ્દ = રૂપમાત્ર પ્રતિયોગી રૂપધી - એમકે
શુમેતર :- શુમત્ હતર = અશુમ:

[૪૦૪]

(૩૭) ક્રિયાશ્રયગ્રાધારોઽધિકરણમ્ ૨/૨/૩૦

★ સૂત્રપૃથ ૦ :- ક્રિયા આશ્રયસ્વ આધારો ધવિકરણમ્
★ વૃત્તિ: - ક્રિયાશ્રયસ્ય કનુ: કર્મણો વા ડધારો
ઽધિકરણં સ્થાત્ । તલ્લ વૈરતિકૌરમ્બેધિકમિચારક સાર્મત્યક
નેમિત્તિકૌરવાગિકમેદાત્ પોદા । ["કનુઃઽધિકરણે"] ।
વિવિ દેવા: । કંટે આસ્તે । નિરુત્તે તૈલમ્ । વંટે ગાવ: ।
યુષ્વે સન્નયને । અહમ્-અમેકૌ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: - ક્રિયાના આશ્રય રૂપ કર્તા
કે કર્મનો જે આધાર તે અધિકરણ કહેવાય
અધિકરણ જ બેકે છે. વૌપયિક, ઔપસ્થેયિક
અભિવ્યાપક, આભિવ્યક, નૈમિત્તિક, ઔપચારિક
[❑ (૧૪) સત્તમ્યચિકરણે ૨/૨/૬૫ આધાર વાચી
ગૌણ નામે કિ, ઓમ્, ભૂરૂપ મત્રથી વિભક્તિ લગાડવી
[૯૦]

ઉદાહરણ :-

વૈપયિક :- વિવિ દેવા :- દેવો સ્વર્ગમાં (ગુહા) બીજો નહીં
ઔપસ્થેયિક :- કંટે આસ્તે-સાદી ઉપર બેમે છે.

(આધાર ના અમુક ભાગ સાથે સંબંધ)

અભિવ્યાપક :- નિરુત્તે તૈલમ્ = તપમાં તેન -

(આધારના આભાસાગ સાથે સંબંધ)

સામીપ્યક :- વંટે ગાવ: આડમાં નહીં પણ આડપામે

નૈમિત્તિક :- યુષ્વે સન્નયને - યુદ્ધ માટે તૈયાર થાયછે.
અહીં નિમિત્ત રૂપ આધાર છે.

ફ વિશેષ :- ૦ તુલ્ય કેમ ?

વર્તનન ધાન્ય લુનાતી = વેનન માટે ધાન્ય કાપેકે અહીં
ગાણુ, હેતુ અવગ છે માટે સતતમી ન થાય

૦ કેતી કેમ ક્યું ?

દેવ્ય પાઠો સ્વગતે - દેવન પત્ર રાંગે છે અહીં હેતુ
નથી માટે સતતમી ન થાય

૦ હુ = નિમિત્ત અથવા લગ્ન

૦ હેતુ (દુ કડુંકળ - ૧/૧/૪૪ તૃતીયા નિમિત્તનો
અહીં અપવાદ છે * ૧

૦ હેતુ = સામાન્ય અર્થ નિમિત્ત છે - જના તે વિચિત્ર
નિમિત્તનો અહીં બાધ કયો છે * ૨

તે માત્ર નિમિત્ત હોય અને તત્કાલ ન હોય તો દાન્ય
ધાન્ય જ્ઞાતિ મા દાન્ય ને નહીં થાય

□ ૧૪૩૫ - ત્રણ મુત્રેની જાતિ માથે છે, પચુ
ઉદ્ભવ્યુ ૧૧/૧/૪૪ ૧૧/૧/૪૪ ૧૧/૧/૪૪ ૧૧/૧/૪૪

(૧૫) અમરદાસ મનુ ૨/૨/૧૦૧,

(૧૬) માનુ ૨/૨/૧૦૨,

(૧૭) નિવૃત્તિ ચાર્વાક મુ ૨/૧૦૩,

(મુત્રનો સમુદાય અર્થ) અમરુ શબ્દ માત્ર શબ્દ અને
આવ બાવ જણાવે છે તે નિવૃત્તિ શબ્દ માથે નેના-
થેના ગોણુ નામને સતતમી નિમિત્ત લાગે, પચુ તો પ્રતિ,
વરિ, વનુ અને નિમિત્તો પ્રત્યે ગન હોય તો - આ મુત્રો લાગે -

૦ અમરુ મેના માત્રિ = માતા નક ગૈત્ર અમાધુ છે
(મારો નથી) - અહીં માત્ર ગાનને સતતમી થઈ
પ્રતિ થોગે નહીં ન થાય તેની કાનુ મંત્રો માત્ર
પ્રતિ - પ્રતિ છે * ૨ દિનીયા લાગી [૬૧]

૦ માત્ર મેનો માત્રિ - માતા નક મારો છે [૬૨]

૦ માત્રિનિવૃત્તિ, મેત્ર ગૈત્ર માતા નક આગ લાવવાળો છે.

[૬૩]

[૪૦૮]

(૪૧) યદમયો માત્રલગ્નમ્ ૧/૨/૧૦૬

★ મુત્રપૃથક :- યદમાનઃ માત્ર-લગ્નમ્

★ વૃત્તિ :- માત્રઃ ક્રિયા । યદમ મયેનાન્યા માત્રો
લગ્યતે તતઃ મતમી રજત્ । ગોણુ દુઃખમાનુ મત ।

ફ પૃત્યર્થ :- માત્ર = ક્રિયા. (જે વાક્યમાં)
એક (ક્રિયા) ભાવ બીજા ભાવ (ક્રિયા) નો

.....

* ૧ હેતુ - મુદ્ધવૃત્તિ - નાસ મદિન ભા ૨ ય. ન્યા. પ ૧૬૪

* ૨ હેતુ - લઘુવૃત્તિ અચૂરિ - પ ૨૧૬

સૂચક હાય (ન વાક્યમાં ક્રિયા સૂચક ગોણુ
નામને) સતતમી નિમિત્ત લાગે છે.

ગોણુ દુઃખમાનુ મતઃ ગાયો દોહવતી હતી (દોહ-
વાતે છને) તે ગાયો અહીં જવાની ક્રિયા મુખ્ય
છે તે દુઃખમાન શબ્દથી મૂચિત છે.

★ અનુવૃત્તિ :- માત્રલગ્નમ્ ૧/૨/૧૦૫ સતમી

ફ વિશેષ :- ૦ તૃતીયા (દયમત્ લગ્ન) ના

અપવાદે અહીં સતતમી થઈ છે

૦ માત્ર લગ્ન ત્રણ છે. *

(૧) દર્શી :- દર્શનો પ્રથમા વિમિત્ત લાગે અને ધાનુને
દર્શનો અપેક્ષા વાળા પુરુષ-વચન આવે

(૨) દર્શી :- દર્શને પ્રથમા-દર્શનો-તૃતીયા ત્યાદિ
પ્રત્યયો દર્શનુસાર લાગે.

(૩) ભાવ :- દર્શનો તૃતીયા, દર્શનો અમાત્ર અને
ક્રિયાપદ ત્રીજો પુરુષ એકસમીમાં.

દર્શી ભાવ લગ્ન એ પ્રકારે છે. *

(૧) અદર્શ :- સૂચક ઉત્થને પામતે હોતો ત્યારે
રાત્રી અમાત્ર થઈ-અમુક હાય કરતે હોતે-અર્થ

(૨) અદર્શ :- દર્શના પિતૃસત્તા રાત્રિ પૂર્ણ થઈ
અમુક હોતો ત્યારે એ અર્થ

૦ માત્ર કેમ કહ્યું ?

યો જગમિ તમ્ મોજનમ્ - ૧/૨ વડે ડાહ્યજન -

ભાવ લગ્ન છે - ભાવ નથી.

૦ મારદગ્ન કેમ ?

યય મોજન મ દેનઃ

[૪૦૮]

(૪૨) પટ્ટી વા સતદરે ૧/૨/૧૦૮

□ મુત્રપૃથક ૦ પટ્ટી વા અનાદરે

★ વૃત્તિ :- અનાદરે ગમ્યે માત્રલગ્ન પટ્ટી વા, વડે
સતમી । રદનો લેકસ્ય, રદનિ લેકેસા પ્રાચારીત્

ફ પૃત્યર્થ :- જે વાક્યમાં એક ક્રિયા
(ભાવ) થી બીજી ક્રિયા (ભાવ) નું સૂચન
હોય અને અનાદરે અર્થ જણાતો હોય ત્યાં
(ક્રિયામુચક ગોણુ નામને) ચિકિત્સે પઠી વિભક્તિ
લાગે છે. ન લાગે ત્યારે સતતમી લાગે -
(ચિકિત્સે જે ૩૫) મ્દતઃ લેકસ્ય, મ્દનિ લેકે વા

.....

* મત્ર લગ્ન :- દેપ પ્રકાર પૂર્વા ૫ ૨૪૦

પ્રાજ્ઞાજીત્ લોકો રોતા રહ્યા અને તેણે દીક્ષા લઈ લીધી. - રોવાની ક્રિયાથી દીક્ષાની ક્રિયા (ભાવ) તું સુચન છે અને લોકોનો અનાદર છે માટે પાંડી થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સપ્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ થી સપ્તમી (૨) યદ્ભાવો ભાવ લક્ષણમ્ ૨/૨/૧૦૬

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાજ્ઞાજીત્ ની સાધનિકા ૦ પ્રત્રજૂ ધાતુ (૧) સિજ્યત્ત્યામ્ ૩/૪/૫૩ થી સિજ્ (૨) સ્તાચ શિતોડત્રોણાદેરિટ્ ૪/૪/૩૨ થી ઇટ્ વદ-ત્રજ-લ્ : ૪/૩/૪૮ થી વૃદ્ધિ (૪) સઃ સિજસ્તેર્દિસ્યો ૪/૩/૬૫ થી ઇટ્ (૫) ઇટ્ ઇતિ ૪/૩/૭૧ થી સિજ્ લોપ (૬) અટ્ ધ.તેરાદિર્દિસ્ત્યાંચ ૪/૪-૯ થી અટ્ 1 પ્રત્રજૂ+સ, 2 પ્રત્રજૂ+ઈ+સ, 3 પ્રત્રજૂ+ઈ+સ, 4 પ્રત્રજૂ+ઈ+સ+ઈ, 5 પ્રત્રજૂ+ઈ+ઈ, 6 પ્રત્રજૂ+ઈ+ત્ (પ્રત્યય) = પ્રાજ્ઞાજીત્ - થયું *

[૪૨૦]

(૪૩) સપ્તમી ચા વિમળે નિર્વારણે ૨/૨/૧૦૯

★ સૂત્રપૃથક :- સપ્તમી ચ અદિભગે નિર્ધારણે

★ વૃત્તિ :- સમુદાયાદેકદેશસ્ય જાતિગુણ ક્રિયાત્રિભિઃ પૃથક્કરણેડપિ પષ્ટી સપ્તમ્યૌ માતઃ । અવિમાગે - (નિર્ધાર્યમાણે કદેશસ્ય સમુદાયેન સઃ શબ્દદૈત્યે ગમ્યમાને) ક્ષત્રિયો નૃણાં નૃપુ વા શૂરઃ । કૃણ્ણા ગવાં ગોષુ વા વહુક્ષીરાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વડે સમુદાયથી (બુદ્ધિ પૂર્વક) કાંઈ એકદેશનું જે પૃથક્કરણ તે નિર્ધારણ કહેવાય. નિર્ધારણ જણાતે છેને ગૌણનામને પાંડી અને સપ્તમી વિભક્તિ થાય. - જે વિભાગ જણાનો ન હોયના (નિર્ધાર્ય - માને) એકદેશ - વિભક્તિ સમુદાય સાથે શબ્દ એ કય હોયતો)

જાતિ :- ક્ષત્રિયો નૃણાં નૃપુ વા શૂરઃ ક્ષત્રિયો માણસોમાં શૂરવીર છે.

ગુણ :- કૃણ્ણા ગવાં ગોષુ વા વહુક્ષીરાઃ ગાયોમાં કાળી ગાય બહુ દુધ વાળી છે.

અહીં જાતિ માં ક્ષત્રિય અને ગુણમાં કાળી એમ વિભાગ કરેલ છે. જે સમુદાય સાથે અભેદ

.....
* પ્રાજ્ઞાજીત્ - માધનિકા-મધ્યમરૂતે અનુચરિ પૃ. ૧૪૩ તથા. બૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ સહિત ભા. ૨, પૃ. ૧૬૬.

રીતે જોડાયેલા છે.

★ અનુવૃત્તિ :- પષ્ટી વાડનાદરે ૨/૨/૧૦૮ થી પષ્ટી

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

ક્રિયા :- ધાવન્તો યાતાં યાત્સુ વા ચીવ્રતમાઃ

ચાલનારાઓમાં દેડનારા વધુ જલ્દી ચાલેછે.

વ્યક્તિ :- યુધિષ્ઠિરઃ શ્રેષ્ઠતમઃ કુરુણાં કુરુષુ વા કુરુઓમાં યુધિષ્ઠિર વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

૦ અવિમાગ કેમ કહ્યું ?

માથુરાઃ પાટગ્રીપુત્રકેમ્યઃ આદ્યતરાઃ

મથુરાના લોકો પાટગ્રીપુત્રના લોકોથી વધુ સંપન્ન છે.

(અહીં ભૌગોલિક વિભાગ કે ભેદ નથી)

૦ આ સૂત્ર અચાયેડવધિરપાદાનમ્ ૨/૨/૨૯ થી યતાં પંચમીના વિધાનનું આપદ સૂત્ર છે.

[૪૨૧]

(૪૪) શેષે ૨/૨/૮૧

★ વૃત્તિ :- કર્માદિભ્યોડન્યસ્તદવિવશ્ચારુઃ સ્વસ્વામિભાવાદિઃ સમ્બન્ધ શેષસ્ત્ર પષ્ટી સ્થાત્ । રાજઃ પુરુષઃ । ઉપગોરપત્યમ્ । માષાણામશ્નીયાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્માદિકથી અન્ય (ક્રિયા કારક પૂર્વક) કર્માદિની અવિચક્ષા રૂપ જે સ્વ સ્વામિભાવાદિ સંબન્ધ વિશેષ તે 'શેષ' કહેવાયછે. શેષ અર્થમાં વર્તતા ગૌણ નામને પાંડી વિભક્તિ થાયછે.

રાજઃ પુરુષઃ - રાજાનો આણસ

(સ્પષ્ટાર્થ :- પોતે-પોતાનું. નોકર-શેઠ, આપ-દિકરો વગેરે પ્રકારના જે વિવિધ સંબન્ધો તેનું નામ શેષ) ઉપગોઃ અપત્યમ્ - ઉપણનો પુત્ર

૦ માષાણામ્ અશ્નીયાત્ - અડદને ખાઓ

★ અનુવૃત્તિ :- અજ્ઞાને જઃ પષ્ટી ૨/૨/૮૦

❧ વિશેષ :- ૦ ગૌણ નામને કેમ કહ્યું ?

રાજઃ પુરુષઃ અહીં જન્મે શબ્દોમાં સંબન્ધનો ભાવ છે છતાં પુરુષઃ શબ્દ પ્રધાન હોવાથી ત્યાં પ્રથમા થાય-પાંડી નહીં.

૦ રાજઃ પુરુષસ્ય કામ્વલઃ રાજાના પુરુષનું કંબલ

અહીં પુરુષ શબ્દને પાંડી કેમ થય ?

રાજાની અપેક્ષાએ પુરુષ શબ્દ પ્રધાન છે પણ કંબલની અપેક્ષાએ ગૌણ છે માટે પાંડી થઈ.

[૪૨૨]

(૯૫) કર્મગિ કૃતઃ કર્તરિષ ૨/૨/૮૩ + ૮૬

★ મુતપૃથક :- ૧ કર્મગિ કૃતઃ ૨/૨/૮૩ કર્તરિષ ૨/૨/૮૬

★ વૃત્તિ :- વૃત્તન્ય કર્તકર્મણઃ પટ્ટી રજત્ ।

આવગ્નટ ॥ મગ્ન આધિકા ।

□ કર્તરિષ ૧ । વિવિધા મૂલગાદ્યગિચાર્યમાચાર્યોગ યા

❧ વૃત્તરથ :- કર્મગિ કૃતઃ ૨/૨/૮૩ :-
(દે ગૌણનામ) કૃત્તનુ દર્ભ દેાય તેને પાડી
થાય. જ્યાં મણ્ડા = પાણીનો અર્જનાર (આદી
મણ્ડા કૃત્તન છે અને અપ કર્મ છે માટે પાડી થઈ)

□ (૧૮) કર્તરિ ૨/૨/૮૬ કૃત્તનો દર્ભ દેાય તેને
પાડી થાય. - એકે :- મગ્ન આધિકા તમારું એકપુ
(અદી) આધિકા કૃત્તન છે અને મગ્ન દર્ભ છે તેથી
પાડી થઈ) [૯૬]

★ અનુવૃત્તિ :- મગ્ને જ પટ્ટી ૨/૨/૮૦ થી પટ્ટી

❧ વિશેષ :- ૦ કર્મગિ કૃત માટે :-

□ આ મુત દિનીયાનો અપવાદ છે

૦ કર્મગિ એમ કેમ દેવ્યુ ?

મગ્નેગ મેલા = મગ્ન વડે બંદ રંગનાગે (કગ્ન)
મગ્નેગતા-થોડું મગ્નના (મગ્નમ-કિયા વિશેષજ છે
દર્ભ નથી)

□ કૃતઃ કેમ દેવ્યુ ?

નુતપૂર્વી આદ્યમ-એણે પહેલાં એઆ આધા છે તે-
(અદી) મગ્ન, વિષ્ણુ નુ દર્ભ છે કૃત્તનુ નથી)

કર્તરિ માટે :-

□ આ મુત નૃતીયાનો અપવાદ છે

૦ કર્તરિ કેમ દેવ્યુ ?

ગઠ ગારિકા ધર્મા મુતુ-જી એ દર્ભ નથી પણ
અધિકજ છે

□ કૃતઃ કેમ દેવ્યુ ?

મગ્ન મગ્ને - મગ્ને કિયાપદ છે કૃત્તન નથી

□ મેપવૃત્તિ - (૧૯) કિરેતોમગ્નમગ્ન યા ૨/૨/૮૦
એ એકા કૃત્તનો પ્રવેશ દર્ભામા અને દર્ભમા પાડી
વિરહિત થવામાં દેવ્યુમ દેાય તે કૃત્તના દર્ભને પાડી
વિદેયે લગાડી ગ્રોહિને થતા અ અને જુક પ્રત્યય
વાગ કૃત્તન મગ્નેને આ મુત ન લાગે

વિવિધા મૂલગાદ્યગિચાર્યમાચાર્યોગ આચાર્યની
મુતેની વિવિધ કૃતિ (અદી) કર્ત કૃત્તન છે અને એ

• એ મુતો બેલા મુકેવ છે એટલે અદી અવગ પાડેવડે

કૃત્તન, મુત રૂપ દર્ભને અને - આચાર્ય રૂપ દર્ભને
પાડી વિરહિત થતા માટે નિમિત્ત છે. તેથી આચાર્ય
મગ્નેને વિદેયે પાડી થઈ [૯૫]

[૪૨૩]

(૯૬) કૃત્તન્ય યા ૨/૨/૮૮

★ વૃત્તિ :- વગ્ન મગ્નઝનીય-ય-વગ્નઃ કૃત્તઃ । જ્યાં
કર્તરિ પટ્ટી યા મગ્ન । રાગ દારકર્મ કર્તરિ કર્મણં
દેવ કૃત્તન ।

❧ વૃત્તરથ :- જગ્ન, તજ્ય, ઝનીય, ય,
વગ્ન આ પાંચ કૃત્ય પ્રત્યયો છે. કૃત્ય પ્રત્યય
ના વિકલ્પે દર્ભા અર્થમાં વર્તતા ગૌણનામને
પાડી થાય છે. રાગ તજ યા કર્મ્યમ, કર્તવ્યમ,
કર્મણ્યમ, દેવ્યમ, કૃત્યમ, એ રીતે પાંચે કૃત્ય
પ્રત્યયમાં તર અમ પાડી વિકલ્પે ત્વાનુત્તીયા થઈ
[(૧) કૃત્તવ્યગ=કાર્ય, (૨) કૃત્તતજ્ય=રત્તજ્ય, (૩)-
કૃત્તઝનીય=કર્મણ્ય, (૪) રાગ+યન્દ્ય (૫) કૃત્ત+ત્વપ્=કૃત્ય
થયુ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અઝનેગઃ પટ્ટી ૨/૨/૮૦ થી પટ્ટી
(૨) કર્તરિ ૨/૨/૮૬

❧ વિશેષ :- ૦ દર્ભની કેમ દેવ્યુ ?

પ્રવર્તનાં ગુરુદંતગાઢગ્ન - દર્ભપી છે

[૪૨૪]

(૪૭) વિગિટ્તન્યદગ્નમગ્ન યા ૨/૨/૮૨

★ મુતપૃથક :- વિગિટ્તન્યદગ્નમગ્નમગ્નમગ્નમગ્ન

★ વૃત્તિ :- ઇમિ નટ્તિમિવિગિ પટ્ટી મગ્ન । મુદ્ધમ્-
વિ, ટાગિટ્તન્ય વગ્નમ, વગ્નમ, વગ્ન, વગિટ્ત, વગ્નમ ।

❧ વૃત્તરથ :- વિ વગ્ને સાત પ્રત્યયો
જેને લાગેલા દેાય તેના થોગમાં (ગૌણ નામને
પાડી થાય છે.

(વિ) મુદ્ધમ ડગિ=ધરની ઉપર

(ગિટ્ત) મુદ્ધમ ડગિટ્તન્ય - ઘની ઉપર આગળ
(મગ્ન) પલ્લમ-ગીટ્ત તન્દ. (અમાન) પુલ્લમન=
આગળ, (અમ્) પુલ્લ=આગળ (અનમ્) વગિટ્તન્ય=
દક્ષિણ, (આન) વગ્નન=ઉત્તર - માટે પ્રત્યયોમાં
મુદ્ધ મગ્નેને પાડી થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- અઝનેગઃ પટ્ટી ૨/૨/૮૦

❧ વિશેષ :- ૦ આ વિધાન પચમીના અપવાદ
ને દેર છે.

- ૦ પ્રત્યયો:- (૧) ઉર્ધ્વાત્તિરિષ્ટાતાવુપશ્વાસ્ય ૭/૨/૧૧૪ થી રિ, રિષ્ટાત્
(૨) પરાવરાસ્તાત્ ૭/૨/૧૧૬ થી સ્તાત્
(૩) પુર્વાવરી...વધશ્ચૈવામ્ ૭/૨/૧૧૫ થી અસ્ અસ્તાત્
(૪) દક્ષિણોત્તરાચ્ચાત્ ૭/૨/૧૧૭ થી અત્સ
(૫) અઘરાપરાચ્ચાત્ ૭/૨/૧૧૮ થી આત્

[૪૧૫]

(૪૮) ત્વન્નુદન્તાવ્યયક્વસ્વાનાત્શત્ત્વડિગ્નકચ્ચલ્લર્થસ્ય ૨/૨/૯૦

★ સૂત્રપૃથક :- ત્વ^૧ ઉદન્ત^૨ અવ્યય^૩ ક્વસૂ^૪ આન^૫ અતૃશ્^૬ શત્^૭ ડિ^૮ નક^૯ ચલ્^{૧૦} - અર્થસ્ય

★ વૃત્તિ :- એમાં દશાનાં કૃનાં કર્મકર્ત્ત્રોઃ પઠી સ્થાત્ । ત્વન્-વદિતા ધર્મમ્ । ઉદન્તઃ વિશ્વં જિણુઃ । અવ્યયમ્-કટં કૃત્વા, ઓદનં મોક્તુ યાતિ । ક્વસુઃ । અન્નં પેચિવાન્, । આનઃ - કટં ચક્રાણઃ । અતૃશ્ - અધીયંસ્ત-ત્ત્વાર્થમ્ શત્-કટં કુર્વન્ । ડિ-કષ્ટં સાસહિઃ ॥ નકચ્-કટં કારકો યાતિ । ચલ્લર્થઃ - સુકરો ધર્મઃ, સુજ્ઞાનં તત્ત્વં ભવતા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ત્વ પગેરે જે દશ કૃત્ પ્રત્યયો તેના કર્તા કર્મનાં પઠી વિભક્તિ થતી નથી.

(ત્વન્)-વદિતા ધર્મમ્ = ધર્મ બોલનાર
(ઉદન્ત)-વિશ્વં જિણુઃ = વિશ્વને જીતનાર
(અવ્યયમ્)-કટં કૃત્વા યાતિ = સાદી કરીને ખય છે મોક્તુમ્ યાતિ = જમવાને ખય છે.

(ક્વસુ)-અન્નં પેચિવાન્ = ખેડાક રાંધનાર
(આન)- કટં ચક્રાણઃ = સાદી બનાવનાર
(અતૃશ્) અધિયન્ તત્ત્વાર્થમ્-તત્ત્વાર્થ ભણનાર
(શત્) કટં કુર્વન્ - સાદીને કરતો

(ડિ) કષ્ટં સાસહિ - કષ્ટને સહન કરનારો
(નકચ્) કટ કારકઃ યાતિ - સાદી કરવા ખય છે.
(ચલ્લર્થ) સુકરઃ ધર્મઃ, સુજ્ઞાનં તત્ત્વં ભવતા

તાના વડે તત્ત્વ / ધર્મ સારી રીતે બાણી શકાય
દશે ઉદાહરણોમાં પઠી થઇ નથી-તેના પ્રત્યયોના પરિચય 'વિશેષ' વિભાગમાં જુઓ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અજ્ઞાને જઃ પઠિ ૨/૨/૮૦ થી પઠિ (૨) નોમયોર્હેતોઃ ૨/૨/૮૯ થી નઃ

✠ વિશેષ :- ૦ પ્રત્યયોના સુત્રો :-

(૧) ત્વન્ :- ત્વ શીલધર્મ સાધુ ૫/૨/૨૭

વદિત્ - તેનું પ્રથમા એ.વ નું ૩૫ વદિતા

(૨) ઉદન્ત :- ભૂજેઃ ણુક્ ૫/૨/૩૦ થી ણુ

(૩) અવ્યય :- ક્ત્વા તુમ્ ૧/૧/૩૫ થી ક્ત્વા, તુમ્

(૪) ક્વસુ :- તત્ત્વ ક્વસુ-કાનો તદ્વત્ ૫/૨/૨ થી ક્વસુ

(૫) આન (કાન) તત્ત્વ ક્વસુ કાનો તદ્વત્ ૫/૨/૨ થી કાન

(૬) અતૃશ્ - ધાર-ઈકઃ અકૃચ્છે અતૃશ્ ૫/૨/૨૫ થી અતૃશ્

(૭) શત્ :- શત્રાનશૌ એધ્યતિ તુ સસ્યૌ ૫/૨/૨૦ થી શત્

(૮) ડિઃ - ડૌ સાસહિ વાવહિ ચાવહિ પાપતિઃ ૫/૨/૩૮ થી સાસહિ

(૯) નકચ્ :- કિયાયાં ક્રિયાર્થાયાં તુમ્ નકચ્ ભવિષ્યન્તી ૫/૩/૧૩ થી નકચ્

(૧૦) ચલ્ :- દુઃસુદૈષ્વત્ કૃચ્છાકૃચ્છર્થાત્ ચલ્ ૫/૨/૧૩૯ થી ચલ્

[નોંધ :- ઉપરોક્ત સૂત્રો કૃદન્ત પ્રકરણના છે - જે પ્રકરણ, ભાગ : ૪ નું છેલ્લું પ્રકરણ છે,]

[૪૧૬]

ભિન્ન ભિન્ન વિભક્ત વિધાનો

(૪૯) પૃથગ્ નાના પચ્ચમી ચ ૨/૨/૧૧૩

★ વૃત્તિ :- આખ્યાં યોગે તૃતીયા પચ્ચમ્યૌ સ્થાતામ્ । પૃથગ્ મૈત્રાનૈત્રેણ । અનુમાન હેતોરપ્યેવમ્ - શબ્દો ડનિત્યઃ કૃતકત્વેન કૃતકત્વાદ્વા

✠ વૃત્ત્યર્થ :- પૃથક્ અને નાના ના યોગમાં (ગૌણ નામને) પંચમી અને તૃતીયા થાય છે.

પૃથગ્ મૈત્રાત્ મૈત્રેણ વા - મૈત્રથી જુદા છે.

નાના મૈત્રાત્ મૈત્રેણ વા - મૈત્રથી જુદા છે.

અનુમાન અને હેતુમાં પણ એજ પ્રમાણે (તૃતીયા પંચમી થાય) - શબ્દો ડનિત્યઃ કૃતકત્વેન - કૃતકત્વાદ્ વા.

★ અનુવૃત્તિ :- તૃતીયા ડલ્પીયસઃ ૨/૨/૧૧૨ થી તૃતીયા

✠ વિશેષ :- ૦ જે પૃથગ્ નાના શબ્દ અન્ય અર્થમાં હોય તો પ્રમૂલ્યન્યર્થ ૨/૨/૭૫ થી પંચમી સિદ્ધ જ છે - ત્યાં આ સૂત્રથી તૃતીયા જ થશે.

[૪૧૭]

[૫૦] ઋતે દ્વિતીયા ચ ૨/૨/૧૧૪

★ વૃત્તિ :- ઋતે યોગે દ્વિતીયા પચ્ચમ્યૌ સ્થાતામ્ । ઋતે ધર્મ ધર્મદ્વા કુનઃ સુખમ્ ।

॥ અર્હમ્ ॥

૦ સમાસ પ્રકરણ ૦

સમાસ એટલે પદોનો સંક્ષેપ સમાસ દ્વારા ભાષા સંક્ષિપ્ત બને છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી શકાય છે..સમાસ ભાષાનું અગત્યનું અંગ છે...જે પદોનો સમાસ કરવો હોય તે પદો પરસ્પર અપેક્ષિત સમ્બન્ધવાળા હોવા જોઈએ જેમકે इदं देवदत्तस्य गृहं दृश्यते । तुं इदं देवदत्त गृहं दृश्यते। અહીં સમાસ થઈ શક્યો કેમકે પદોનો સંબંધ પરસ્પર અપેક્ષાવાળો છે.

“એ કે બે કરતા વધારે પદો જોડાઈને જ્યારે એક પદ બને ત્યારે એ પ્રક્રિયાને સમાસ કહેવામાં આવે છે.”

સમાસને એક પદ કહેવાય છે. તેથી જ એક સમાસનો બીજા પદ કે બીજા સમાસ સાથે સમાસ થઈ શકે છે....સમાસમાં છેલ્લા પદને જાતિ, વચન તથા વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગે છે.

પ્રાયોગિક:- પૂર્વપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ અવ્યયી ભાવ. ઉત્તર પદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ તત્પુરુષ, અન્યપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ બહુવ્રીહિ, ઉભયપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.

સમાસના પ્રકારો

બહુવ્રીહિ સમાસ	સૂત્ર ૨ થી ૨૩	સિદ્ધહેમમાં ૩/૧- ૧૯ થી ૨૫
અવ્યયી ભાવ સમાસ	૨૪ થી ૪૩	૨૬ થી ૪૧
તત્પુરુષ સમાસ	૪૪ થી ૬૧	૪૨ થી ૯૫
કર્મધારય સમાસ	૬૨ થી ૭૧	૯૬ થી ૯૮
		૧૦૦ થી ૧૧૫
દ્વિગુ સમાસ	૭૨ થી ૭૪	૯૯
દ્વન્દ્વ સમાસ	૭૫ થી ૮૩	૧૧૭

સિદ્ધહેમમાં અધ્યાય ૩-૧ સમાસના પ્રકારોનું છે, ૩-૨ સમાસ થયા પછી નામ કે ધાતુના ફેરફારો દર્શાવે છે.

कृतानि पुण्यानि येन सः द्यु^३ पुण्य-जेषु-तेषां

તે - કૃતપુણ્યઃ (લૌકિક વિષય)

અલૌકિક વિષય :-

પુરુષપદ ઉત્તરપદ

કૃત+જન્મ પુણ્ય+જન્મ

તેમજો મૂલથી વિભક્તિનો લોપ થતા કૃતપુણ્ય-

પુરુષિગ નામ થયુ - તેથી જ કાન. પુરુષિગ

નામના નિયમ મુજબ "મિ" - કૃતપુણ્ય + મિ

થતાં કૃતપુણ્યઃ બનશે.

૦ તૃતીયા :- ઉત્તર્યો અથો - વિષય :-

હત રથ ચાચ્યામ તો

અર્થ :- હત દાન. - વિષય :- જનંદાલેશ્વરીનઃ

પુરુષપદ :- જન્મ+મિ, ઉત્તરપદ દાન+મિ

૦ પંચમી :- શીત્લુગ - ન્યાયે દુઃખ જેના તેવો તે

વીજા દુઃખ વચ્ચે મ = પુરુષપદ વીજા+મિ

ઉત્તરપદ :- દુઃખ+મિ - વિભક્તિ લોપ અને

પુરુષિગનાં મિ પ્રત્યય થયો.

૫મી - વરુણા. વિષય :- વરુણિધનનિ ચેવાને

(એતરુ) :- આઠ વરુણ પુરુષ ય મ. જેનાપર

ધન પુરુષો અદેશ છે તે (પર્યત) - આઠ

વરુણો ગિરિઃ

(અવયવ) ઉચ્ચૈર્મુગ્ય વચ્ચે મ = ઉચ્ચૈર્મુગ્ય.

★ અનુવૃત્તિ - અનંતો રૂપ ૧/૦ ૬ થી ૧૫

❧ વિશેષ. ૦ અમમ - વિભક્તિ લોપ :-

વિનુગ કામન મિત્રી ગાય વાણો વિના કારઃ રમ્પ મઃ

પૂર્વપદ વિષય+જન્મ ગૌ+જન્મ = વિષયુ+મિ

(તત મિત્ર પુરુષ સ્વર્ગજો થી વિના નુ વિન થયુ

અને ગૌજાને રમ્પઃ થી ગૌ નુ દત્ત થયુ છે)

૧ નામધાનુ - વિભક્તિ લોપ :-

વૃક્ષમ્ જલેન ર્જનિ પુરુષેર્મિ - પુરુષે ઇન્દ્રનારી

વૃક્ષ+અમ્ મા અમ્ નો લેપ

૦ તદ્વિત - વિભક્તિ લોપ :-

તગ્મો અરુગ્મ - શ્રીમાઃ ઉપનુનો પુત્ર કમુગ + દમ્

મા દમ્ નો લેપ

૧ મ્તાવન :- અમારુ વિધાયક મુજબ આચન

નામનો આચન નામની આથે અમારુ થાય તેવો ઉદ્દેશ

છો નથી અને આગળ જ્યાં સુવહાર મદારાગ, અમારુ

થતાં આદિ વિભક્તિ લોપનુ વિધાન કરે છે તેનાથી

અર્થ થાય છે સામાન્ય સુખમાં પણ આચન નામનો

સ્થાવન નામની જોડે અમારુ અભિનંદ છે.

[૪૨૯]

(૧) ઉચ્ચૈર્મુગ્યઃ ૩/૧/૨૩

★ મુત્રપૃથગ :- ઉચ્ચૈર્મુગ્ય - અવયવઃ

★ વૃત્તિ :- જો વર્તુલ મનાવા નિગતને ઉચ્ચ

સ્વર્ગમાં સુખ વચ્ચે મ ઉચ્ચૈર્મુગ્યઃ ૧ વૃત્તકવઃ ૧

❧ વૃત્તકવઃ :- ઉચ્ચૈર્મુગ્ય વિશેષે અલ્પમીદિ

અમારો (વરુણ) નિષાતન કરાય છે.

ઉચ્ચૈર્મુગ્ય મુગ દત્ત મુગ્યમ મઃ - ઉચ્ચૈર્મુગ્યઃ

ઉચ્ચૈર્મુગ્ય મુગ્યમિ - (આ મનાવનો બીજો

વિષય :- (૧) ઉચ્ચૈર્મુગ્ય દત્ત મુગ્યમ વચ્ચે મઃ

(૨) ઉચ્ચૈર્મુગ્ય મુગ્યમ વચ્ચે મઃ

વૃત્તકવઃ - વૃત્તકવચ્ચે દત્ત રમ્પઃ વચ્ચે મઃ

અર્થ છે વી ખાંધ છે જેની તે

❧ વિશેષ :- ૧) આ અમારમાં આવેલા

ઉપમાન પદનો લોપ થાય છે

૦ જે બે નામોમાં વિશેષ - વિશેષ ભાવ નથી તેવાં

નામનો પણ અમારુ થતું થકે એ દર્શાવ આ મુજબ

મુજબ છે

૦ વિભક્તિનો લોપ ન થયો હોય તેવા પ્રયેગ પણ

અહીં છે. જેમકે કાંટે કાંટ વચ્ચે મઃ કાંટે કાંટઃ

આ અલ્પમીદિ અમારુ અતર વર્તુલ છે.

૦ ઉચ્ચૈર્મુગ્ય મુગ્ય :- ઉચ્ચૈર્મુગ્ય, વૃત્તકવઃ, હમ્પમ

સ્વર્ગી ૧ નગલમે. ૨. હમ્પમી, હમ્પમના, વૃત્તકવઃ,

વૃત્તકવઃ, વિશેષી, વૃત્તકવઃ, વિનુધનઃ, વિનુ

રવનીકઃ વૃત્તકવઃ ઉભાન અને ઉપમેયનો સામાન્ય

વાચી નામ આથે મળે છે અને ઉપમેયમુખ નો

તથા ઉપમાનપદ નો પમાનભવ લોપ છે

કાંટેકાટ, હમ્પમી, હમ્પમના, વૃત્તકવઃ વૃત્તકવઃ

માનથી પૂર્વપદ અમાનાવિષય નો અમારુ છે. અને

ઉત્તરપદનો લોપ થયો છે, કેવલ દત્ત મુગ્યમકાટ

માં ૫મી વડે અમાનાવિષયનો સમસ છે ઉત્તરપદ

લોપ છે પ્રાર્થ :- પ્રાર્થવર્ગઃ, પ્રાર્થનાઃ - પ્રાર્થવર્ગઃ,

હમ્પમિઃ - ઉચ્ચૈર્મુગ્ય, અવનઃ

૦ અ.વ. અ કૃતિયજ્ઞ માટે છે-તેથી બીજા પણ આવા

અમારો દેર્શ થકે.

[૪૩૦]

ઉચ્ચૈર્મુગ્ય :- દેમ પ્રદાય પૂર્વપદ ૫ ૨૫૯

(૫) સહસ્તેન ૩/૧/૨૪

★ સૂત્રપૃથો :- સહ: તેન

★ વૃત્તિ :- તૃતીયાન્તેન સહ શબ્દો ડન્ય પદાર્થો સમસ્યતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (સહ - તુલ્યયોગ ^૧ અથવા વિઘ્નમાનતા ^૨ અર્થમાં વર્તેલો એવો જે શબ્દ તે સહ) તૃતીયાન્ત નામની સાથે સહ શબ્દ અન્ય પદાર્થ વાચ્ય રહે તે છને સમાસ પામેછે (તે બહુવ્રીહિ સંજ્ઞક છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- આસન્નાદુરાધિ...અન્યાર્થે ૩/૧/૨૦ થી અન્યાર્થે

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

પુત્રેણ સહ - સપુત્ર: પુત્રની સાથે

કર્મણા સહ = સર્કર્મક (આત્મા અસ્તિ)

૧ તુલ્યયોગ :- સહ સાથે સમાસ પામનાર નામ દ્વારા સૂચિત અર્થ અને સહ એટલે સાથે કોણુ ? પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે જે અર્થ અધ્યાહત જણાતો હોય તેની બંને ની પ્રવૃત્તિ ગુણ સમાન હોવા

૨ વિઘ્નમાનતા :- હયાતી

૦ સમાસમાં અન્ય પદ પ્રધાન છે તે પ્રથમાન્ત માટે સૂત્ર બુદ્ધિ બનવ્યું.

૦ સહ કેમ? સાકં સાર્ધમ્ એ શબ્દોમાં સહાર્થ ઇચ્છતા નથી માટે આ સૂત્ર લાગુ પડ્યું નહીં

[૪૩૨]

(૬) સહસ્ય સોડન્યાર્થે ૩/૨/૧૪૩

★ સૂત્રપૃથો :- સહસ્ય સ: અન્યાર્થે

★ વૃત્તિ :- વહુવ્રીહૌ સહસ્ય સો વા સ્યાત્ । સપુત્ર: સહપુત્રો વા ગત:

■ ક્વચિન્નિતરમ્ - સાશ્વત્ય વનમ્ । સાગ્રિ: કપોત: । સત્રોણા લારી । ક્વચિન્ન - સ્વસ્તિ ગુરુ સહશિષ્યાય ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉત્તરપદ વાળો સહ શબ્દ બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલો હોયતો સહ ને બદલે સ નિકલ્પે થાય છે પુત્રેણ સહ એટલે સપુત્ર: નિકલ્પે સહ પુત્ર: ગત: પુત્ર સાથે બીજો કોઈ ગયો.

❧ વિશેષ ૦ :- અન્યાર્થ કેમ કહ્યું ?

સહજાત: - સહજ: સાથે જન્મેલો બહુવ્રીહિ સમાસ તેથી તેથી ક્વચિત્ ૫/૧/૧૭૧ સુત્રથી હ પ્રત્યય લાગે *

* સહજાત: માં હ પ્રત્યય બૃહદ્વનિ ન્યાસ સહિત સૂત્ર

૩/૨/૧૪૩ પ ૧૩૨

■ શેષવૃત્તિ :- (૧) નાસ્તિ ૩/૨/૧૪૪ બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઉત્તરપદવાળો સહ શબ્દ હોય અને વિશેષ નામનું સૂચન હોય તો સહ નો સ થાય અશ્વત્યેન સહ સાશ્વત્યમ્ વનમ્ વનનું નામ છે. [૮૬]

(૨) અર્દશ્યાધિકે ૩/૨/૧૪૫ અર્દશ્ય પદાર્થનું સૂચક ઉત્તરપદ હોય તથા 'અધિક' અર્થને સૂચવતું હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં સહ ને બદલે સ થાય. અગ્નિના સહ એટલે સાગ્રિ: કપોત: અગ્નિવાળો કપોત-કપુતરના જઠ:માં અગ્નિ છે પણ દેખાતે નથી સત્રોણા લારી-ત્રોણેન સહ [૮૭]

(૩) નાશિષ્યગોત્રસહલે ૩/૨/૧૪૮ ગો, વત્સહલ એ ત્રણ સિવાયનું ઉત્તરપદ હોય અને 'આશિષ' અર્થ જણાતો હોય તો સહ નો સ ન થાય. સ્વસ્તિ ગુરુ સહ શિષ્યાય - શિષ્ય સાથે ગુરુનું કલ્યાણ થાઓ. આશિષ અર્થ છે માટે સહ નો સ ન થાય [૮૮]

[૪૩૨]

(૭) દિશો રુદ્યાન્તરાલે ૩/૧/૨૫

★ સૂત્રપૃથો :- દિશ: રુદ્યા અન્તરાલે

★ વૃત્તિ :- દક્ષિણસ્યા: પૂર્વસ્યાશ્ચ યદન્તરાલં સા દક્ષિણ પૂર્વાદિક્ । [સર્વાદયોડસ્યાદૌ ૩/૨/૬૧ એટલે પુંવદમાઘ: ।] ઇત્યાદયોડપિ વહુવ્રીહિ સમાસા જ્ઞેયા: । યત્ર પ્રધાનસ્યૈક દેશો વિશેષણતયા, જ્ઞાયતે સ તદ્ગુણ સંવિજ્ઞાન: । લમ્બૌ કર્ણૌ યસ્ય સ લમ્બકર્ણૌ:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- રૂદિથી દિશાવાચક નામનો રૂદિથી જ દિશાવાચક નામ સાથે જે સમાસ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. - સમાસ પામેલા નામનો 'અન્તરાલ' અર્થ હોય તો દક્ષિણસ્યા: પૂર્વસ્યાશ્ચ યદન્તરાલં સા દક્ષિણપૂર્વાદિક્ ■ (૪) સર્વાદયોડસ્યાદૌ ૩/૨/૬૧ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલા સર્વ વગેરે શબ્દો પુંવત્ થાય છે-સ્યાદિ વિભક્તિ ન લાગી હોય ત્યારે - તેથી અહીં દક્ષિણા તું દક્ષિણ થયું છે. [૮૯] "ઉપરોક્ત સૂત્ર ૨/૪/૫-૭ થી થયેલા સમાસો બહુવ્રીહિ જ સમજવા"

* જે મુખ્યમાંના એક ભાગને વિશેષણ રૂપે જણાવે તે - તેનાં ગુણનું સંવિજ્ઞાન સમજવું.

* લેખાત્ :- બહુવ્રીહિના બે ભેદ (૧) ગુણ સંવિજ્ઞાન - સાથે ગુણ ચોટલ કે રહેલ-જેમકે લાખો કાન-કાનમુઢીને ન જવાય (૨) સાથે ન હોવું - જેમકે ગોવાળ-ગાયના અભાવે પણ ગોવાળ કહેવાય.

લગ્નો કર્મોયસ્ય સઃ ઇતિ લઘ્વઋણઃ રાપસઃ - લાંબા કાનવાળો ગધેડો

✳ અનુવૃત્તિ :- મુગ્ધગયં માતૃભ્યા સહાયેભ્ય સહયયા વહુનીદિ : ૩/૧/૧૬ થી વહુનીદિ

✳ વિશેષ :- ૦ પશ્ચિમ દક્ષિણ - પશ્ચિમ ઉત્તર કેમ થયું ? - કમ્પાન્ય સમાસ છે માટે

વિગ્રહ :- કૌશિકિ :- પશ્ચિમ ચાની દક્ષિણ ચ

અપોશિકિ :- પશ્ચિમા + શિકિ દક્ષિણા + શિકિ

૦ શિકિ = લોક વ્યવહાર

૦ શિકિપદબ્ધ્ય કેમ થયું ?

દિશાવાચક યૌગિષ્ઠિ શબ્દને તેણી ગિયાવાચક યૌગિષ્ઠિ શબ્દમાથે સમાસ ન થાય તે નાટે એમકે દંડગમ્ય સૌરેશંકર દિગોરંદનાગચર અહીં વાક્ય ન પડે. - દે-ત્રી-પૂરં સૌરંગ=ઉત્તર

[૪૩૩]

(૮) રિશેરાગ મગંદિ મદ્દા વહુનીદી ૩/૧/૧૫૦

✳ વૃત્તિ :- વિશેષ સર્વશિક, સદ્ગયા યાચિ વ વહુનીદી પ્રાક્ વ્યાત્ । [ગૌમ્ય ગો ગમ્ય દ્વાગમ્ય ચાનસ્પય દ્વંચાવક પઃ] વિત્રગુ । ગર્વગુક્ત । દિશ્ચગઃ ।

✳ વૃત્ત્યર્થ :- વિશેષબ્ધ યાચી મગંદિ શબ્દો, સંજ્ઞા યાચી શબ્દો અદુત્તોદ્ભા પૂર્વં મુકાય છે.

(૫) ગોપવાને દ્વિગોડન શિકિ મમ મગેગવહુનીદી ૨/૮/૬૬ બહુનીદિ સમાસમા રહેલ યૌબ નામ રપ ગો મજ અને હી વગેરે પ્રત્યયો એને બને છે તે યૌબ નામનો અન્તર સ્વર હ્રાવ થાય છે - તે નામ અગ્નિપ્રામને છે કે હ્રાવ પ્રત્યયાન્ત ન હોયને । [૧૦૦]

૦ વિશેષબ્ધયાચી :- વિશ્વઃ - વિજા ગૌર્વંત્વ મઃ - વિત્ત+ગ્મ્ ગૌર્વંત્વ - વિશ્વઃ શિકિ દાવર ચિત્તી માપવાળા

૦ સર્વશિકિ : સર્વગુક્તઃ - સર્વગુક્ત ધ્વસ્ય સઃ - બધું ધોણુ છે એનું તે સર્વ+અમ્ ગુક્ત+મમ્ = સર્વગુક્ત+શિકિ

૦ સંજ્ઞાવાચી :- દ્વિકુળ્ય - દ્વૌ કુળૌ યસ્ય સઃ - દ્વિ + ઔ કુળ્ય + ઔ = દ્વિકુળ્ય + સિ જેના એ બગદ કાળા છે તે

✳ અનુવૃત્તિ :- પ્રયોગત્વં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક્

✳ વિશેષ :- ૦ બહુનીદિ કેમ કહ્યું ?

ઉપરોક્ત - મગંદામ્ સમીગમ્ ઇતિ - આ અનંતીમાવ સમાસ છે માટે પ્રક્ ન થાય.

પ્રયોગત્વં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮ સૂત્રની અપ્રાપ્તિમાં નિયમને માટે અ સૂત્ર છે.

[૪૩૪]

(૯) વત્તાઃ ૩/૧/૧૫૧

✳ વૃત્તિ :- વત્તાત્વં નામ વહુનીદી પ્રાક્ દશાન્ત । કૃતકટઃ ।

□ જરવિજા । શાદ્રગજવી, ગવગાદ્રગ માલકાના યાતનાલા જનમુગ્ધા મુગ્ધગતા । આદિતામિ, । અગ્ન્યાદિતઃ । ઉપતામિ, અસ્તુગત્ પ્રિય (૩/૨/૧૫૦) પ્રાપ્ત । મુગ્ધવિશઃ, । વિરસુતઃ ।

✳ વૃત્ત્યર્થ :- વત અન્તવાણુ નામ બાહુ. ત્રીદિ સમાસ ના પૂર્વ આયે કટઃ કૃતઃ એન સઃ કટ + સિ કૃત + સિ = કૃતકટઃ થશે.

✳ અનુવૃત્તિ :- પ્રયોગત્વં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક્

✳ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમા વત્તાઃ એનું બત વ્યાપ્તિ ને માટે અર્થાત્ મગંદા બહુનીદિમાં વત પ્રત્યયાન્ત નામ પૂર્વમાં આવેલે - તદુપગત વત પ્રત્યયાન્ત નામ બતારે વિશેષબ્ધ ન બને તારે પણ પૂર્વમાં મુકવા માટે, અને વત પ્રત્યયાન્ત નામે સર્વોદિ સદ્ગયાદિ મા પણ પ્રથમ જ મુકાય છે

□ શેષવૃત્તિ :- (૬) જાતિ - કાલ - મુગ્ધવેનંશા ૩/૧/૧૫૦ બહુનીદિ સમાસમાં આવેલ જે ક પ્રત્યય વાણુ નામ દોષ તે જ્ઞનિચાચી, કાળવાચી અને મુખાદી નામથી પદંતુ વિનંત્યે આવે છે

જ્ઞનિચાચી :- શાદ્ર રમ્ધ. યયા મા થી શાદ્રગજવી વિદેશ્યે જાવ શાદ્રગ - જેથીએ સાંગરીની શીંગ આધી છે તે જ્ઞનિ

કાલવાચી :- માલકાનાઃ યસ્ય સા - જેથીને જન્મ્યાને મદિતો થયો છે તે માલ જાતા વિદેશ્યે જાત માસા

મુખાદિવાચી :- મુગ્ધ જાતં યસ્યઃ સા જેથીને મુખ થયું છે તે સ્ત્રી - મુગ્ધગતા, જાનમુગ્ધા [૧૦૧]

(૭) આદિતાગ્ન્યાદિપુ ૩/૧/૧૫૩ આદિતામિ વગેરે બહુનીદિ સમાસ વળ્યા શબ્દોમા ક પ્રત્યય વાળા શબ્દો વિદેશ્યે પડેલા આવે.

આદિતાઃ અગ્નિઃ યન મઃ જેથે અગ્નિનું સ્થાપન કરેલું છે તે - આદિતામિઃ વિદેશ્યે અગ્ન્યાદિતઃ આન્ધાન્ધાન્ધ નું બૂતપૂનંત [૧૦૨]

(૮) પ્રદ્રણાન્ત ૩/૧/૧૫૬ બહુનીદિ સમાસમાં આવેલું ક પ્રત્યયાન્ત નામ પ્રદ્રજ્જવાચી નામ થી પૂર્વે વિદેશ્યે

દીર્ઘ સંકયી અનઃ સાથળ જેના લાંબા લાક્ષણ વાળું ગાડું
દીર્ઘ સંકયિયસ્ય તદ્ - અહીં સંકયિય શબ્દ સ્વાંગવાળી નથી
૦ વહુત્રીહિઃ કેમ કહ્યું ?

સદશ્ચિ - બહુત્રીહિઃ નથી માટે તે ન લાગે.

[૪૩૯]

(૧૪) અવર્ણવર્ણસ્ય ૭/૪/૬૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- અવર્ણ - ઇવર્ણસ્ય

★ વૃત્તિ :- અપદસ્યાનેયોસ્તધ્વિતે પરે લુક્ સ્યાત્ ।

[ટિપ્પાલય્યાન્તાનાં સ્ત્રિાં હીઃ] પઙ્કજાક્ષી સ્ત્રી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અપદમાં રહેલા અ વર્ણ
અને ઇ વર્ણના તદ્વિત પ્રત્યય પર છતાં લોપ
થાય છે પઙ્કજાક્ષી સ્ત્રી = પઙ્કજે ઇવ અક્ષિણી યસ્યાઃ

સા ઇતિ - પઙ્કજાક્ષિ + ટ (અ) = આ સૂત્રથી
પુર્વના ઇ નો લોપ થતાં પઙ્કજાક્ષ

(+ અગમે... ટિપ્પા ૨/૪/૨) થી હી પ્રત્યય

- પઙ્કજાક્ષ + હી, અસ્ય ઇયાં લુ ૨/૪/૮૬

થી પૂર્વના ટ (અ) લોપ = પઙ્કજાક્ષી થયું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) રક્ષણઃ લુક્ ૭/૪, ૫૬ થી લુક્

(૨) (નો) ડગ્સ્ય તદ્વિતો ૭/૪/૬૧

❧ વિશેષ :- ૦ અવર્ણ ઇવર્ણ એવા નિર્દેશથી
લોપ થાય. તેથી સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨ લાગીને ઇયૂ ન
થતાં લોપન કરવો.

૦ અપદમાં કેમ કહ્યું ?

ઠુર્ણાયુઃ = ઉતવાળો ઘેરો અહીં ઠુર્ણ ને સ્ ઇત્ વાળો
યુસ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ (નામસિદ્ધ્યજ્જને) થી પદ
સંજ્ઞા થઈ જતાં પૂર્વના અ નો લોપ ન થતા સન્ધિ થઈ.

[૪૪૦]

(૧૫) સુજ્ઞાથે સજ્ઞયા સજ્ઞયેયે સજ્ઞયયા વહુત્રીહિઃ
૩/૧/૧૯

★ સૂત્રપૃથઃ :- સુજ્ઞ વા અર્થે સજ્ઞયા સજ્ઞયેયે
સજ્ઞયયા વહુત્રીહિઃ

★ વૃત્તિ :- વાર વિકલ્પાર્થયોઃ સજ્ઞયા સજ્ઞયયા વહુ-
ત્રીહિઃ સ્યાત્ મજ્જયેયાર્થે ।

[પ્રમાણી સજ્ઞયાદુઃ ૭/૩/૧૨૮] દ્વિદશ દ્વિદશા ઘટાઃ ।
દ્વૌવા ત્રયોવા દ્વિત્વાઃ । પચ્ચપાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે સંખ્યાવાળી નામ
સુચ્ 'વાર' અર્થ સાથે તથા વા એટલે વિકલ્પ
કે સંશય અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય

તે નામ સંખ્યેય અર્થ સાથે સંબંધિત સંજ્ઞા
વાળી નામ સાથે સમાસ પામે છે. તે સમાસ
બહુત્રીહિ છે.

(૧૩) પ્રમાણી સજ્ઞયાદુઃ ૭/૩/૧૨૮ વહુત્રીહિ સમાસને
અન્ટે આવેલા પ્રમાણી શબ્દને અને સંખ્યાવાળી શબ્દને
સમાસાંત ડ (અ) પ્રત્યય લાગે [૧૦૮]

સુચ્ :- દ્વિદશાઃ ઘટાઃ = વીશ ઘટા - દ્વિઃ દશ = બે
વાર દશ (અહીં સુચ્ પ્રત્યયવાળું દ્વિ 'વાર' અર્થમાં છે)
દ્વિ+દશ+ડ=દ્વિદશ (હિત્યન્ત્ય સ્વરાદેઃ ૨/૧/૧૧૪ થી
પૂર્વનો અ લોપ) દ્વિદશ+જસ્ય

વાઃ :- દ્વૌવા ત્રયોવા = દ્વિ ત્રિ + ડ = દ્વિત્ર બ.વ માં
દ્વિત્વાઃ બે અથવા ત્રણ એજ રીતે પચ્ચપાઃ=પચ્ચ વા
પદ વા પાંચ કે છ

❧ વિશેષ :- ૦ સંખ્યાવાળી કેમ કહ્યું ?
ગાવો વા દશ વા = ગાય કે દશ. અહીં ગાવઃ પદ
સંખ્યાવાળી નથી.

૦ સંખ્યેય કેમ કહ્યું ?

દ્વિ વિંશતિ ગંવામ્ = ગાયોની બે વીશી અહીં સંખ્યેય
ગણવા લાયક વસ્તુને સૂચવતો નથી.

૦ સુચ્ અર્થ કેમ કહ્યું ?

દ્વૌ એવ ન ત્રાઃ - એજ ત્રણ નહી

[૪૪૧]

(૧૬) નજ્ સુચ્ચુપત્રેશ્ચતુરઃ ૭/૩/૧૩૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- નજ્ સુ વિ ઉપ ત્રેઃ ચતુરઃ

★ વૃત્તિ :- અચતુરાઃ । સુચતુરાઃ વિચતુરાઃ ઉપચતુરાઃ ।
ત્રિ ચતુરાઃ

❧ નામેર્નામ્નિ ૭/૩/૧૩૪ પચ્ચનામઃ ।

નજ્ સદુર્મ્યઃ સક્તિસંકિયશ્લેર્ગ ૭/૩/૧૩૬ સજ્જન સક્તિઃ ।
અસક્તઃ અસક્તિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [નજ્ - સુ - વિ - ઉપ
અને ત્રિ શબ્દો પછી બહુત્રીહિ સમાસને અન્ટે
આવેલા ચતુર શબ્દ અપ્ સમાસાન્ત થાય છે.

નજ્ :- અવિદ્યમાનાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ અચતુર+અપ્
(અ) = અચતુરઃ = જેના ચાર નથી તેનાં

સુ :- શોભનાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ = સુચતુર+અપ્
= સુચતુરઃ = જેને ચાર સારા છે તે

વિ = વિસર્દશાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ = વિચતુર+અપ્
= વિચતુરઃ = જેને ચાર અસમાન છે તે

(ઉપ્) = ચત્વાર સનીપ યસ્ય સઃ = ઉપચતુરઃ

ઢેની સમીપમાંચાર છે એટલે ત્રણ કે પાંચ
(ત્રિ) પ્રયો યા ચત્તારઃ = ત્રિચતુર + જ = ત્રિચતુરઃ
ત્રણ કે ચાર

★ અનુવૃત્તિ :- પૂર્ણાવ્ય તદ્દાપાવ્યે અવ ૭/૩/૧૦૦

❧ વિશેષ :- ૦ અમામાં નિધિની અનિત્યતાથી
અવ ન થાય, પ્રયઃ ચત્તારઃ ચમ્પ મ્ = ત્રિચત્તારઃ અનુચ્ચ

❧ ધેવવૃત્તિ :- (૧૪) નામેર્નાન્તિ ૭/૩/૧૩૬
બદુત્રીદિ અમામાન નામિ શબ્દ અર્ અમાસાન થાયછે
પણ તે જાના (નામ) હોયનો જેમકે :- વર્ષ નામો ચમ્પ મ્
= વર્ષનામિ + અર્ = વર્ષનામ = વર્ષનામ - અર્થ [૧૦૯]

(૧૫) નન્ન મુદુદ્યઃ મન્તિ મન્તિય દન્તિ યા ૭/૩/૧૩૬
નન્ન - મુ અથવા દુર થી ૫૨ આવેલ મન્તિ, મન્તિય
અને દન્તિ શબ્દને અર્(અ) સમામાન પ્રત્યય વિદ્યે થાય
ન રિપાંતે મન્તિ ચમ્પ મ્ = અન્તિ અથવા વગરનો
વિદ્યે અર્થન + અર્ = અવસ્ત એ રીતે મુન્તિઃ
વલે મુન્તિઃ, દુન્તિ વલે દુન્તિઃ વગેરે [૧૧૦]

[૪૪૨]

(૧૭) પ્રજાયા અન્ન ૭/૩/૧૩૭

★ સૂત્રપૃથક :- પ્રજાયા અન્ન.

★ વૃત્તિ :- નન્ન દિવ્ય, પંચ ય. પ્રજા મન્દમન્દનાદ્
મુદુત્રીદમ્ સમામાના મન્તિ.

❧ વૃત્તિ :- નન્ન, મુ, દુ, થી ૫૨ રહેલા
પ્રજા શબ્દ (પાણી) તદન્ત નામને બદુત્રીદિ
સમાસમાં અન્ન પ્રત્યય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :- નન્ન-મુ દુર, ૭/૩/૧૦૬

❧ વિશેષ :- ૦ ઉત્તર-જ :-

૦ અવ્તઃ - નાનિ પ્રજા ચમ્પ મ્ = અવન્ન
ન પ્રથમા એવ અવ્તઃ *

.....

* ૧ મુન્નવૃત્તિ અવધુનિ બા ૩, ૫ ૫૦૨

* ૨ (૧) સામાનિત શબ્દ = અવન્ન (૨) મુન્નવૃત્તિ વિષદઃ
જેને પ્રાન નથી તે (૩) અવન્ન વિષદઃ :- નાનિ પ્રજા
ચમ્પ મ્ (૪) ૫૨'૫૬ :- ન (૫) ઉત્તર-૫૬ :- પ્રજા
(૬) ૫૨'૫૬ વિધિ :- ન નો અ (૭) ચત્તાર :- નન્ન ૩/૧-
/૧૨૫ (૮) ઉત્તર-૫૬ વિધિ (૯) પ્રજા :- બદુત્રીદિ
(૧૦) સમામાન વિધિ :- અન્ન પ્રત્યય (૧૧) ચત્તારઃ પ્રજાયા
અર્ (૧૨) ઉત્તર-૫૬માં ફેરફાર :- જા નો સૌષ (૧૩) અર્થ
પાંચ (૧૪) તેવાગૃપ :- અવન્ન નું પ્રથમા એવ અવ્તઃ

૦ દુપ્રજાઃ = દુપ્રજા ચમ્પ મ્ = અપ્રજા પ્રાનનાગો
દુમ્ + પ્રજા + અન્ન = દુમ્ + પ્રજા + અન્ન = દુપ્રજા
= દુપ્રજાઃ, દુપ્રજામી, દુપ્રજામઃ વગેરે

[૪૪૩]

(૧૮) નન્ન ૩/૨/૧૨૫

★ સૂત્રપૃથક :- નન્ન - અન્ન

★ વૃત્તિ :- અવન્નને પે નન્નઃ અથવા ૧ અવન્નઃ

❧ વૃત્તિ :- ઉત્તર-૫૬ ૫૨માં હોય
ત્યારે નન્ન નો અ થાયછે. :-

નાનિ પ્રજા ચમ્પ મ્ = નન્ન + પ્રજા = અન્ન + પ્રજા (અન્ન પ્રત્યય
થી અવન્ન ચમ્પ પ્રથમા એ.વ. માં અવન્નઃ અન્ન)

★ અનુવૃત્તિ :- નાનિ પ્રજા ચમ્પ મ્ ૩/૨/૧૦૫ થી અવન્ન

❧ વિશેષ :- ૦ નન્ન શબ્દનો જ ઉત્તર-૫૬માં અ
શર થાયછે (ન નો નથી) તેથી વામનવૃત્તઃ થયું -

વામનઃ પુનઃ ચમ્પ મ્ - વમ્ + ન (ન અન્નઃ ૭/૨/૨૬
અન્નના રેખાચો અર્થ નન્ન નથી માટે અ ન થયો.

૦ અવન્નને કેવ હયું ?

ન મુદ્દત્તે = ખાલો નથી અર્થ મુદ્દત્તે ક્રિયાપદ છે માટે
ન નો અ ન થાય (અમામા ૫૨'૫૬ - ઉત્તર-૫૬ હોય
અર્થ અમામા જ નથી

[૪૪૪]

(૧૯) મન્દાગ્રાચ મેવાયાઃ ૭/૩/૧૩૮

★ સૂત્રપૃથક :- મન્દ અગ્રા વ મેવાયાઃ

★ વૃત્તિ :- નન્ન દિવ્ય મિત્રમે મન્દાગ્રાચા વ મેવાયા
અન્ન ૧ અમેવાઃ ૧ મન્દમેવાઃ ૧ અન્નમેવાઃ ૧

❧ વૃત્તિ :- (બદુત્રીદિ સમાસમાં
આવેલા) નન્ન-મુ-દુર-મન્દ-અન્ન પછી આવેલા
મેવા શબ્દને 'અન્ન' સમાસાન્ત પ્રત્યય થાયછે.

અમેવાઃ = નાનિ મેવા ચમ્પ મ્ નન્ન + મેવા + અન્ન
= અદ્ય યુદ્ધિચાગો મન્દમેવાઃ - મન્દા મેવા
ચમ્પ મ્ = મન્દ + મેવા + અન્ન = મન્દ છે યુદ્ધિ
ઢેની તેવા તે અન્નમેવાઃ = અન્ન મેવા ચમ્પ મ્
= અન્ન + મેવા + અન્ન = અદ્ય છે યુદ્ધિ ઢેની તેવા તે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નન્ન-મુ-દુર... ૭/૩/૧૦૬
(૨) પ્રજાયા અવ ૭/૩/૧૦૭ થી અવ

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ન ઉત્તર-૫૬ :-
મુમેવા = હોમના મેવા ચમ્પ મ્ = મુ + મેવા + અન્ન

દૂર્મેધા :- દૂષ્ટા મેધા યસ્ય સઃ = દુર+મેધા+અસ
(અવર્ણેર્ણસ્ય થી મેધા નો આ લોપ થયો)

[૪૪૫]

(૨૦) દ્વિપદાદ્ધર્માદન્ ૭/૩/૧૪૧

★ સુત્રપૃથઃ :- દ્વિ પદાત્ ધર્માત્ અન્

★ વૃત્તિ :- [સમાનસ્ય ધર્માદિપુ” ૩/૨/૧૪૯

ધર્માદાવુત્તરપદે સમાનસ્ય સઃ ।] સધર્મા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- બે બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે
બ પદ હોય તો સમાસને અન્તે આવેલા ધર્મ
શબ્દને સમાસાંત અન્ પ્રત્યય લાગે

[(૧૬) સમાનસ્ય ધર્માદિપુ ૩/૨/૧૪૯ ધર્મ વગેરે
ઉત્તરપદ હોતે છતે સમાન નો સ થાય છે.

* ધર્માદિ ગણ :- ધર્મ, જાતીય, નામન્, ગોત્ર, રૂપ,
સ્થાન, વર્ણ, વયસ્, વચન, ડ્યોતિસ્, જનપદ, રાત્રિ નામિ
વન્ધુ, પક્ષ, ગન્ધ, પિણ્ડ, દેશ, કર, લેહિત, કુશ્તિ, વેણિ.]

[૧૧૧]

ઉદાહરણ :- સધર્મા - સમાન ધર્મ યસ્ય સઃ સધર્મ+અન્
(સમાન નો સ, અન્ પ્રત્યય) સધર્મ+અન્ (અવર્ણેર્ણસ્ય)
= સધર્મન્ તું પ્રથમા એ વ. સધર્મા = સમાન છે ધર્મ
નેનો તે

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વિપદાત્ કેમ દેહું ?

પરમસ્વધર્મઃ = પરમઃ સ્વો ધર્મોડસ્ય = અનેક પદ છે
માટે અન્ ન લાગે

[૪૪૬]

(૧) ઇતઃ કચ્ ૭/૩/૧૭૦

★ વૃત્તિ :- વહુદણિકા સેના ।

❧ શેષવૃત્તિ :- “ઋન્નિત્યદિતઃ ૭ ૩ ૧૭૧ । વહુ
કત્વૈકો, વહુનરીકો, વહુવધુકો દેશઃ ; “દધ્યુરઃ સર્પિમ્ધૂપા-
નચ્છાલે “૭/૩/૧૭૨ । પ્રિયદધિકઃ વ્યુદોરસ્કઃ ।;
“પુમનહુદ્નોયોલક્ષ્મ્યા એકત્વે” ૭/૩/૧૭૩ । પ્રિયપુસ્કઃ ।,
નજોડર્થાત્ ૭/૩/૧૭૮ । અનયર્થઃ વચઃ ।; “શેષાદ્વા”
૭/૩/૧૭૭. વદુલદ્વઃકઃ વહુલદ્વઃ । ક્વચિન્ન વહુશ્રેયાન્
વહુશ્રેયસી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઇન્ પ્રત્ય-
યાન્ત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય
થાય છે. જેમકે :- વહુઃ દણ્ડિનઃ યસ્યામ્ સા

ધર્માદિ ગણ બૃહદ્વૃત્તિ - સૂત્ર ૩/૨/૧૪૯

વહુદણ્ડિન્+કચ્ = (નાસ્તોનો ૨/૧/૯૧ થી ન લોપ)
વહુદણ્ડિન્+કચ્(ક)=વહુદણ્ડિક (આન્ ૨/૪/૩૮ થી
વહુદણ્ડિકા સેના = ઘણાં દંડધારીઓવાળી સેના
(દણ્ડિન્ માં ઇન્ છે માટે કચ્ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- વહુગ્રીહિઃ કાષ્ઠઃ ૭/૩/૧૨૫ થી
વહુગ્રીહિઃ

❧ વિશેષ :- ૦ કચ્માં ચ્ દાર મુદ્યો તે

ન કચિ ૨/૪/૧૦૪ સ્ત્રી પ્રત્યયના વિશેષણ માટે છે,
૦ વહુવામિકા પુરી માં ઇન્ પ્રત્યય નથી પણ ગિન્ છે
છતાં કચ્ કેમ થયો ?

* અનિત્સમન્ ગ્રહણાન્યર્થઃ વતાડનર્થકેન ચ તદન્તવિધિ પ્રયોજયન્તિ
ન્યાયથી ગિન્ માં ઇન્ અનર્થક છતાં તેનું ગ્રહણ થયું

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૭) ઋન્નિત્યદિતઃ ૭/૩/૧૭૧
વહુગ્રીહિ સમસમાં ઋદારાન્ત શબ્દને તથા નિત્ય દિત્
(દૈ-દાસ દાસ-દામ્) શબ્દો, કચ્ સમાસાંત થાય છે.

જેમકે :- “ઋ” (૧) વહવઃ કર્તારઃ યસ્મિન સઃ વહુકત્વ+કચ્
=વહુકત્વૈકઃ દેશઃ = અનેક દર્નાવાળો દેશ

દિત્ (૨) વહવઃ નદ્યઃ યસ્મિન સઃ વહુનરીન્+કચ્=વહુનરીકઃ
દેશઃ=બે દેશમાં અનેક નદી છે-તે - એજ રીતે -
વહુવધુકો દેશઃ

[૧૧૨]

(૧૮) દધ્યુરઃ સર્પિમ્ધૂપાનચ્છાલે ૭/૩/૧૭૨ વહુગ્રીહિ
સમાસને અન્તે આવેલા દધિ, ડરસ્, સર્પિષ્, મધુ. ઉપાન્ત્,
શાલિ શબ્દોને કચ્ સમાસાંત પ્રત્યય થાય છે.

પ્રિયં દધિ યસઃ = પ્રિયદધિ+કચ્=પ્રિયદધિકઃ=જેને દહીં
પ્રિય છે તે

વ્યુદં ડરઃ યસ્ય સઃ =વ્યુદોરસ+કચ્=વ્યુદોરસ્કઃ=વિશાળ છે
છતી જેની તેવો તે

[૧૧૩]

(૧૯) પુમાનહુદ્નોયોલક્ષ્મ્યા એકત્વે ૭/૩/૧૭૩ એક-
વચનવાળા અને બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલા પુમ્,
અનહુત્, નૌ પદ્મ અને લક્ષ્મી શબ્દ કચ્ સમાસાંત
થાય છે.

૦ પ્રિય પુસ્કઃ = પ્રિય પુમાન યસ્ય સઃ = પ્રિય છે
પુત્ર જેને તે = પ્રિયપુસ્ + કચ્

[૧૧૪]

(૨૦) નજોડર્થાન્ ૭/૩/૧૭૪ બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા
નજ પછીના અર્થ શબ્દને સમાસાંત કચ્ પ્રત્યય થાય છે
નાસ્તિ અર્થઃ યસ્ય તદ્ અનર્થ + કચ્ = અનર્થક વચઃ
અર્થ વિનાનું વચન (અન્ સ્વરે ૩/૨/૧૨૬ થી ન નો

* ન્યાય :- અનિત્સમન્-ન્યાયઃ ૧૯, પ. ૬૬

અનુ થયો છે

[૧૧૫]

(૨૧) રોપાદ્વા ૭/૩/૧૭૫ સિદ્ધહેમમાં સમાસાન્ત પ્રકરણ અધ્યાય: ૩ પાદ ૩ સુત ૬૬ થી ચર ચાય છે ત્યાંથી ૭/૩/૧૭૪ થી જે-જે સુતો ચર્યા બદુત્રીદિ મભાસ અને જે મભાસાન્ત પ્રત્યયોનુ વિવાન છે તે તમામ પ્રત્યયો સિતારવા અન્ય પ્રત્યયો તે સાર મભાસવા જે રોપ શબ્દો બદુત્રીદિ મભામ વાળા હોય તેમને કચ્ મભાસાન્ત પ્રત્યય વિરૂપે થાય છે

ઘટન: (ઘટન) વદરા: વચ્ચ સ

ઘટનદ્રા: વધે ઘટનદ્રાઃ = જેની પામે ધન્ય ખાટલી છે તે (વિરૂપે કચ્ થયો)

[૧૧૬]

(૨૨) ઈંચતો ૭/૩/૧૭૭ અન્તે ઇંચ પ્રત્યય વાળા સમાસયુક્ત નામને કચ્ પ્રત્યય થતો નથી.

વહ: શ્વેત વચ્ચ ન વહુશ્વેચ્ચ નુ પ્રથમ એવ વહુશ્વેચાન્ વહનિ શ્વેતમિ વચ્ચ ના વહુશ્વેચ્ચ (અચાનુરૂદિત: ૨/૪/૨ થી હો) બન્તેના કચ્ ન થય કેમકે અન્તે ઈંચ પ્રત્યય છે

[૧૧૭]

[૪૪૭]

(૨૨) મુપ્ત્યુન - મુરમેંગવાદિદ્ ગુણે ૭/૩/૧૪૬

★ મુત્રપૃથક :- મુ-પુતિ-જ્-મુગ્ધે. ગ્ચત્ત્વ્વ ગુણે

★ વૃત્તિ :- દ્વાદિ પૂર્વાદગ્ચ દિત્ત્વ સ્વાન્ મુગ્ધિ દ્રવ્યમ્ ।

□ 'વાડમ્' ૭/૩/૧૮૫ । મુગ્ધિ: મુગ્ધો વા કાય । 'વાલ્પ' ૭/૩/૧૪૬ । સૂગ્ધિ મુગ્ધ્યં વા મોક્ષનમ્ । 'વોમનાત્' ૭/૩/૧૪૭ । વગ્ધિ વગ્ધ્યં વા મુપ્તમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- મુ-પુતિ (ખાખી) ઝ્ (ઉમ) મુમિ (મુ-સાર) શબ્દો પછી આવેલા ગ્ચ શબ્દને બદુત્રીદિ સમાસમાં 'દ્' પ્રત્યયાન્ત થાયછે (જે શુભ અર્થ હોયતો)

મુગ્ધિ દ્રવ્યમ્ = મુપ્ત: ગ્ચ: વચ્ચ તદ્ મુગ્ધ + દ્વ = મુગ્ધિ દ્રવ્યમ્ = આરી ગંધ વાળું દ્રવ્ય

એજ રીતે પૂતિગ્ચ, ડદ્ગ્ચ, મુમિગ્ચ;

★ અનુવૃત્તિ :- વહુત્રીદિ કાષ્ટ: ટ ૭/૩/૧૨૫ થી વહુત્રીદિ:

✠ વિશેષ :- ૦ શુશ્ચ ૬૯

મુગ્ધ, આપ્તિક: = મુગ્ધ વાળો વેપારી આ શબ્દ શુશ્ચ નથી માટે નિષ્પ ન લાગે

૦ મુ વગેરે પૂર્વ પદ કેમ ૬૯ ?

તીજગ્ચં દિત્ત્વ - અહીં તીજ શબ્દ પૂર્વ પદ છે.

૦ જ્ મા નુ દાર ઉચ્ચારણ માટે છે

□ શેષટ્ટિ (૨૩) વાડમ્ ૭/૩/૧૪૫ આગંતુદ્ ગ્ચ અર્થ વાળો ગ્ચ શબ્દ મુ, પૂતિ, જ્ કે મુમિ પછી આવેલો હોય અને બદુત્રીદિ મભાસ હોય તો વિરૂપે જ્ સમાસ ન થાય. મુપ્ત ગ્ચ: વચ્ચ સ: મુગ્ધ: પ્થે (મુગ્ધ+દ્) મુગ્ધિ કાય: = મુગ્ધ+વાળું શરીર [૧૧૮] (૨૪) વાડમ્ ૭/૩/૧૮૬ બદુત્રીદિ સમાસને અન્તે આવેલો ગ્ચ શબ્દ અર્થ ગ્ચ અર્થને મુચવતો હોય તો વિરૂપે 'જ્' પ્રત્યય લાગે સૂચ્ય ગ્ચ: માત્રા યમિન ત્ત્વ=મુગ્ધ્ય વિરૂપે (મુગ્ધ+દ્) = મુગ્ધિ મોક્ષનમ્ યપની આદી ગ-વવાળુ બોગન [૧૧૯]

(૨૫) વોપમાનાન્ ૭/૩/૧૪૭ ઉપમાન સૂચક નામ પછી આવેલા બદુત્રીદિ સમાસવાળા ગંધ શબ્દને જ્ મભા- માત વિરૂપે થાયછે વગ્ચદ્ ગ્ચ: વચ્ચ તદ્ = વગ્ ગ્ચ પ્થે (વગ્ગ+દ્) વગ્ધિ મુપ્તમ્ = ઠમગના જેવી ગ-વ વાળુ મુળ છે જેનુ તે [૧૨૦]

[૪૪૮]

(૨૩) પાન્ પાદમ્ ૭/૩/૧૪૮

★ મુત્રપૃથક :- પાન્ પાદમ્ અ-હસ્તિઆદે:

★ વૃત્તિ :- હસ્તિાદિ વર્જાદુપમાનાત્તાદસ્ય પાન્ સ્પાત્ । (અપુર દ્વારો પદાદેમશ્ચાદસ્ય) । વ્યાપ્રાન્ । વ્યાપ્ર પદ પદ્ય । હસ્તિાદિ નિર્વધાન્ હસ્તિાદ: ।

□ "મુ વદ્ગ્ચાન્" ૭/૩/૧૫૦ મુગ્ધ, દ્વિગ્ધ; "વયમિ દત્તસ્ય દન્" । ૭/૩/૧૫૧ । કક્ષારો નાડન્ત્યર્થ: । મુદન્, દ્વિન્ કલ્પ: । "વાડમ્ગ્ચ-મુમ્-શ્વેતપદાહિ મ્પિક શિતગત્" ૭/૩/૧૪૮ । કુન્દામદન્, કુન્દામદન્: । શુષ્કદન્, શુષ્કદન્: । "ધનુયોધન્" ૭/૩/૧૫૮ । ચાદ્ગ્ચા: । "વા નામિન" ૭/૩/૧૫૯, ધુપધન્, પુષ્ધ ધનુ: । "જાયાયા જાનિ:" ૭/૩/૧૬૪ મૂજાનિ: । "સીધામ્પોન્" ૭/૩/૧૬૯ । મુન્દાગ્ધી મો

— જ્તિ વહુત્રીદિ: —

✠ વૃત્ત્યર્થ :- હસ્તિ વગેરે શબ્દોને ઓછીને બીજા ઉપમાન સૂચક શબ્દો પછી આવેલા બદુત્રીદિ વાળા પાદ શબ્દનો પાન્ આદેશ થાય છે.

* (ચસ્ત્રે પાદ: પદ..ટ ૨/૧/૧૦૨ થી અપુર

સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે પાદ નો પદ આદેશ થાય છે
વ્યાઘ્રપદ:) વ્યાઘ્રસ્ય ઇવ પાદૌ यस્ય સઃ - વ્યાઘ્રપાત્
પદ્ય-જેના પગ વાઘના પગ જેવા છે તે જુઓ
૦ હસ્તિ વગેરેના વર્જનથી હસ્તિ પાદઃ હસ્તિનઃ
પાદૌ ઇવ પાદૌ यस્ય સઃ - જેના પગ હાથીના પગ
જેવા છે તે (અહીં પાદ નો પાત્ ન થાય)

★ અનુવૃત્તે :- બહુવ્રીહેઃ કાષ્ઠ ટઃ ૭/૩/૧૨૫ થી
બહુવ્રીહેઃ

❧ વિશેષ :- ૦ * હસ્તિ-આદિ ગણ -
હસ્તિન્, અશ્વ, કટોલ કટોલક, ગણ્ડોલ, ગણ્ડોલક,
ગણ્ડમહેલ, દાસી, ગણિકા, કુસૂલ, કપોત. જાલ, અજ

■ શેષવૃત્ત :- (૨૬) સુસજ્ઞયાત્ ૭/૩/૧૫૦
સુ શબ્દ અને સંખ્યાવાચી શબ્દ પછી આવેલા અહુવ્રીહિ
સમાસ વાળા પાદ શબ્દનો પાત્ થાય છે

૦ શોભનો પાદૌ यस્ય સઃ = સુગત્ = જેના પગ સારા છે તે
૦ દ્વૌ પાદૌ यस્ય સઃ = દ્વિપાત્ = જેના બે પગ છે તે
[૧૨૧]

(૨૭) વયસિ દન્તસ્ય દત્ ૭/૩/૧૫૧ સુ શબ્દ અને
સંખ્યાવાચી શબ્દ પછી આવેલા અહુવ્રીહિ સમાસવાળા
દન્ત શબ્દનું દત્ ૩૫ થાય-જે વય-ઉંમર અર્થે ગણાતો
હોય તો - શોમનાઃ દન્તાઃ यस્ય સઃ

સુદન્ત નું સુદત્ (ઋ કાઃ થી ન્ આગમ ક્રદુદિતઃ ૧/૪/૭૦)
= સુદન્ત (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી લોપ) સુદન્ = સારા
દાંતવાળો

૦ દ્વૌ દન્તૌ यस્ય સઃ = દ્વિદન્ બાલઃ બે દાંતવાળો બાળક
[૧૨૨]

(૨૮) વાડગ્રાન્ત-શુદ્ધ-શુભ્ર-વૃષ-વરાહાદિ - મૂપિક
શિલ્પરાત્ ૭/૩/૧૫૪ અગ્ર અન્તે છે તેવો શબ્દ અહુ-
વ્રીહિ સમાસમાં હોય ત્યારે તથા શુદ્ધ વગેરે સાત શબ્દ
પછી આવેલા દન્ત શબ્દનો દત્ આદેશ વિદ્યે થાય છે.

૦ અગ્રઃ- કુન્દસ્ય અગ્રમ્ ઇતિ કુન્દાગ્રમ્ કુન્દાગ્રસ્ય ઇવ
દન્તા યસ્ય સઃ = કુન્દાગ્રદન્તઃ વિદ્યે કુન્દાગ્રદત્ (ઋજ્ઞન્
છે તેથી ન્ આગમ થતા) કુન્દાગ્રદન્ = દંથીના અગ્ર
ભાગ જેવા દાંત છે જેને તે

- ૦ શુદ્ધદન્ત- શુદ્ધા દન્તાઃ યસ્ય સઃ ઇતિ શુદ્ધદન્તઃ પક્ષે

શુદ્ધદત્ = શુદ્ધદન્ = સારા દાંત છે જેને તેવો તે [૧૨૩]
(૨૯) ધનુષો ધન્વન્ ૭/૩/૧૫૮ અહુવ્રીહિ સમાસ
વાળો ધનુષ્, શબ્દનો ધન્વન્ થાય છે. શાઙ્ગ્ ધનુઃ યસ્ય
સઃ ઇતિ શાઙ્ગ્ ધન્વન્ તેનું પ્રથમા એ.વ. શાઙ્ગ્ ધન્વા =
શીંગડાના ધનુષવાળો [૧૨૪]

(૩૦) વા નામ્નિ ૭/૩/૧૫૯ બે સંજ્ઞા (નામ) હોય
તો અહુવ્રીહિ સમાસવાળો ધનુષ્ શબ્દનો ધન્વન્ વિદ્યે
થાય છે.

પુષ્પસ્ય ધનુઃ યસ્ય સઃ ઇતિ પુષ્પધન્વન્ (પ્રથમા એ.વ.)
પુષ્પધન્વા વિદ્યે પુષ્પધનુઃ = કામદેવ - (જેનું ધનુષ
પુષ્પ છે તે) [૧૨૫]

(૩૧) જાયાયા જાનિઃ ૭/૩/૧૬૪ અહુવ્રીહિ સમાસમાં
રહેલા જાયા શબ્દનો જાનિ થાય છે. મૂઃ જાયા યસ્ય સઃ
ઇતિ મૂજાનિઃ પૃથ્વી છે પત્ની જેની [૧૨૬]

[૩૨] સ્ત્રિયામૂઘસોન્ ૭/૩/૧૬૯ અહુવ્રીહિ સમાસમાં
રહેલા ઋઘસ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે સ્ નો ન થાય છે કુણ્ડ
ઇવ ઋઘઃ યસ્યાઃ સા = કુણ્ડ+ઋઘસ = કુણ્ડોઘસ =
કુણ્ડોઘન્ હી લાગીને = કુણ્ડોઘ્ની = કુડના જેવા આંચળ
છે જેના તે (અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૧ થી લોપ) [૧૨૭]

[૪૪૯]

આ પ્રમાણે અહુવ્રીહિ સમાસ સમાપ્ત થાય છે.

અવ્યયીભાવ

સામાન્ય રીતે અવ્યયીભાવ સમાસમાં બે પદ હોય છે.
ધણુ દરીને પૂર્વપદ એ કોષ્ઠ ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય
છે. અને ઉત્તરપદ કે ઇ નામ હોય છે આખો સમાસ
નપુંલિંગ પ્રથમા એ.વ. જેવો થઈ અવ્યય તરીકે ગણાય છે.

અવ્યય ને અતોડન્ કસ્યરાત્ ૭/૨/૬ થી ઇન્ લાગી અવ્યયી
ભાવ થયું.

(૨૪) વિમક્તિ સમીપ સમૃદ્ધિ-વ્યુદ્ધયર્થા-ભાવાદ
ત્યયાડસમ્પ્રતિ-પશ્ચાત્-ક્રમ-રચ્યાતિ-યુગપત્-સર્વક-
સમ્પત-સાકલ્યાન્તેડચ્યમ્ ૩/૧/૩૯

★ સુત્રપૃથઃ :- વિમક્તિ-સમીપ-સમૃદ્ધિ-વિક્રદ્ધિ-
અર્થ+ભાવ-અલ્પયા-અસમ્પ્રતિ-પશ્ચાત્-ક્રમ-રચ્યાતિ-યુગપત્-
સર્વક-સમ્પત્-સાકલ્ય-અન્તે અવ્યયમ્

★ વૃત્તિ :- એણે અર્થે વર્તમાનમવ્યયં નામ્ના સહ
પુર્વપદાર્થ વાચ્યે નિત્યં સમાસોડચ્યયી ભાવઃ સ્યાત્ ।
વિમક્તિઃ- વિમક્તિયર્થઃ કારકમ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- વિમક્તિનો અર્થ સમીપતા,

* ૧ અધુસ્વરાદિ... હૈમ પદાશ પૂર્વાધં પ. ૨૬૯

* ૨ હસ્ત્યાદિ ગણુ :- ઋહ્ હૈમ પ્રક્રિયા - ગણુપાઠ

સમૃદ્ધિ, વિદ્યુદ્ધિ (નુદ્ધિનો અભાવ), અર્થાભાવ (જર-ચેતનવસ્તુનો અભાવ), અવ્યય (અતિતના) અસપ્રતિ (કાલાતિત પાછું), પછાત (પાછળ), ક્રમ, સ્થાનિ (પ્રમિદ્ધિ) યુગ્મન્ (એકગાથું), મદરુ (સન્ધુ), મપન્ (સંપાત), મારુત્ય (મન્થના), અન્ન (છેડા) આ બધા અર્થોનો સંદેહ અવ્યયરૂપ નામ અવ્યયનામ માથે પૂર્વપદના અર્થની પ્રધાનતાએ નિત્ય સમાસ પામશે તે અવ્યયીભાવ નમામ કરવાય છે વિભક્તિનો અર્થ કારક થાય છે

★ અનુવૃત્ત :- (૧) તદગ્રાથ નિષ્પન્ન પ્રત્યેક સ્વરૂપે વસ્તુ સ્વરૂપમા ૩/૧/૨૬ થી અર્ચમા
(૨) નિત્ય પ્રતિભાવ ૩/૧/૩૭ થી નિત્ય

✠ વિગત :- ૦ નોંધ - આ સૂત્રના ઉદાહરણો દ્વે પછીના મૂલ્ય ૦૭ માં આવેલા છે તે સ્વેચ્છા

૦ અવ્યયીભાવ મમામ મુખ્યત્વે દર્શને પૂર્વપદના દેષ ઉપસર્ગ દે અવ્યય - અને ઉપ પદના દેષ નામ દોષ છે આ ના સમાન નપુલિંગ પ્રથમા એ વ થાય છે અને અવ્યય ગણાય છે

૦ ઉદાહરણ
સમદ્ધિ :- મદગા સમૃદ્ધિ - દ્વિ - મુન્યમ્ = મદ દેશની સમદ્ધિ

[૪૫૦]

(૨૫) પ્રયોગનું પ્રાક ૩/૧/૨૪૮

★ સૂત્રપૃથક :- પ્રથમા ઉત્તમ પ્રાક

★ વૃત્તિ :- અન સમાસ પ્રકરણે સ્વે પ્રથમાન્વેન વર્તિદિષ્ટ ત્વાન્ પ્રયોગનમ્ । એવેનાન્વયસ્ય પૂર્વ પ્રયોગ । (દેશ્યોદ્વિતિ વિમલે દેશ્ય) અધિષ્ઠિત
“દ્વેદેશ્યસ્યોમાર્ગી” દ્વેદેશ્યમા રમ્યકરીત્વાદદ્વિત્યમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- આ મમામ પ્રકરણમાં પ્રથમાન્વે (પ્રથમથા સ્વત્ત = પ્રથમા વિભક્તિ થી કહેવાયેલ) પડે જે ન.મનો નિદેશ કર્યો હોય તે નાનનો (તૈયાક મમાસમાં) પુર્વ પ્રયોગ થાય છે આથી અવ્યયી ભાવ સમાસમાં અવ્યય નો પુર્વપદમાં ઉપયોગ થય છે. (દેશ્યોદ્વે સૂત્ર થી વિભક્તિનો લોપ થાય છે) સ્ત્રીપુરુષિ અધિષ્ઠિત = સ્ત્રીમાં સ્ત્રી+મુપ્ અધિ+સિ - (અધિકરણ

કારકાર્થ) સમાસ સૂત્ર: ૨૬-વિમલિત સમીવ... અવ્યયમ્ મુખ્ય અવ્યયપદ પ્રયોગન છે. તેથી અધિ ઉપસર્ગ પડેલા મુકીને “અધિષ્ઠિત” પ્રયોગ કર્યો અને આ મમાસ નપુસકલિંગે દોષવાધી (કરીવે ૧/૬/૯૭ મૂલ્યથી) દ્વય થતા અધિષ્ઠિત રૂપ બન્યું

✠ વિશેષ :- ૦ નોંધ :- અધિષ્ઠિત ઉદાહરણમાં વિભક્તિનો લોપ તેજસ્વ્યે સ્વત્ત થયો નથી પણ અન્વેત્ત દ્વે પછીના મુલ્ય: ૦૭ થી થયો છે. દેશ્યોદ્વે મમામ પૂર્વેની વિભક્તિનો લોપ કરેલ સમાસ થયા બાદ સાચી વિભક્તિનો લોપ અન્વેત્ત થી થયો.

૦ ઉદાહરણ -

૦ આગળ દશ વેગ તે = આગળ દશઃ
જે મળ્યાની નજરે દશ સંખ્યા છે તે (અહીં આગળના ..જગોં મુલ્ય ૩/૧/૨૦ માં પ્રથમા પડે ઉત્તમ થવાથી આગળ પૂર્વે મુકાયું)

૦ સ્થાના ગદ્ગતનમ્ સ્વત્તાર: દ્વિ સ્વત્તમ્-સ્થાન ગંગાએ (અહીં સ્વત્ત સ્વત્તાર ૩/૧/૨૮ મુલ્યમાં ગદ્ગત સ્વત્ત પ્રથમાથી ઉત્તમ છે મટે પૂર્વે મુકાયું.

[૪૫૧]

(૨૬) અન્વેત્ત સુપ ૩/૧/૬

★ સૂત્રપૃથક :- અન્વેત્ત-મત: સુપ

★ વૃત્તિ :- અન્વેત્ત વર્ત્તમાર્ગ્યમારમ્ સ્વાદેશ્યસ્વન્ । અધિષ્ઠિત સ્વત્તારમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- અકારા વર્તિત અવ્યયી ભાવ સમાન સમન્ધિ સ્વાદેશ્ય વિભક્તિનો લોપ થાય છે

સ્વિપુ અધિ = અધિ ગિત+સિ-અન્વ..સુપ માટે વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

અધિષ્ઠિત ગદ્ગત્યમ્ = ઘરેલું કામ સ્ત્રીની જવાબદારીમાં છે. (અહીં વિભક્તિના અર્થમાં અવ્યયી ભાવ મમાસ થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- અન્વેત્ત માર...પદ્યન્ત=૩/૨/૨ થી અર્ચમા

* નપુલિંગ :- વિભાગસાચન સ્લોક ૧૬

* “દ્વેદેશ્યસ્યોમાર્ગી” મત્તે કિંમ વ્યવયોગે” સ્લોક મુજબ અવ્યયી-ભાવને નપુસકલિંગ થાય

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

વધ્વાઃ સમીપ્ત = ઉચ્ચ = વહુપાસે
કર્તુઃ સમીપ્ત = ઉચ્ચકર્તુઃ = કર્તાપાસે
અન્ને માં સમાસને લાગેલી વિલક્ષિતનો લોપ થયો છે
૦ અનત્ કેમ કહ્યું ?

કુમ્ભસ્ય સમીપ્ત = ઉપકુમ્ભમ્ = ડુંભપાસે
૦ અવ્યયીભાવ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયમ્ ઉચ્ચંધૂ યસ્ય સઃ = પ્રિયોપવધુઃ

પ્રિય છે વહુની સમીપતા જેને - બહુપ્રીહિ છે.

[૪૫૨]

(૨૭) અમવ્યયીભાવસ્યાતોડપચ્ચમ્યાઃ ૩/૨/૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- અમ્-અવ્યયીભાવસ્ય અતઃ અપચ્ચમ્યાઃ

★ વૃત્તિ :- અદન્તસ્યાવ્યયીભાવસ્ય સ્વાદેરમ્ સ્યાત્,
ન તુ પચ્ચમ્યાઃ । ઉપકુમ્ભમસ્તિ, પશ્ય, દેહિ, દેશઃ ।
ઉપકુમ્ભાદાનય ।

❧ “વા તૃતીયાયાઃ” ૩/૨/૨ ઉપકુમ્ભં ઉપકુમ્ભેન કૃતમ્ ।
“સપ્તમ્યા વા ૩/૨/૪ ઉપકુમ્ભે ઉપકુમ્ભે નિધેહિ ।

૦ મદ્રાણાં સમૃદ્ધિઃ સુમદ્રમ્ વિગતાઃ ઋદ્ધિઃ ।
યવનાનાં વ્યુદ્ધિઃ યવનમ્ ॥ અર્થાભાવો - ધર્મિણોડસત્ત્વમ્ ।
મશ્કિકાણામ્ અમાવો નિર્મશ્કિકમ્ ॥ અત્યયોડતીત્ત્વમ્ ।
વર્ષાણામત્યયોડતિવર્ષમ્ । અસમ્પ્રતિઙ્ગિતિ વર્તમાનકાલે ઉપભો-
ગાદ્યભાવઃ । કમ્બલસ્યા સમ્પ્રતિ અતિકમ્બલમ્ । રથસ્ય પશ્ચાદ્
અનુરથં યાતિ । ડ્યેષ્ટસ્ય ક્રમેણાનુડ્યેષ્ટં પ્રવિશન્તુ ।

મદ્રવાહોઃ રથ્યાતિઃ ઇતિ મદ્રવાહુ । અહો મદ્રવાહુ । ચક્રેણ
યુગપત્ સત્રક્રંધેહિ । અત્ર, ‘અકાલેડવ્યયી ભાવે’ ૩/૨/૧૪૬
ઇતિ સહસ્ય સઃ । વ્રતેન સદક્ સત્રતમ । વ્રહ્મણઃ સમ્પત્
સત્રલ સાધૂનામ્ । તૃણૈઃ સહ સકલં સતૃણં મુક્તે । પિણ્ડેષણા
પર્યન્તમિતિ સપિણ્ડેષણમધીતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અ કારાન્ત અવ્યયી ભાવ
સમાસમાં પંચમી વિલક્ષિત સિવાયની તમામ
સ્થાદિ વિલક્ષિતને બદલે અમ્ થાય છે જેમકે:-

(૧) પ્રથમાન્ત :- કુમ્ભ સમીપ્ય યુતમ્=ઉપકુમ્ભમ્
અસ્તિ = ઘડાની પાસે છે

(૨) દ્વિતીયાન્ત :- કુમ્ભ સમીપ્ય યુતમ્=ઉપકુમ્ભમ્
પશ્ય - ઘડાની પાસે જો

(૩) ચતુર્થાન્ત :- કુમ્ભ સમીપ્ય યુતાય=ઉપકુમ્ભમ્
દેહી = ઘડાની પાસે રહેનારને આપ

(૪) પંચમ્યાન્ત :- કુમ્ભ સમીપ્ય યુતસ્ય=ઉપકુમ્ભમ્

દેશ = ઘડાની પાસેનો દેશ

ચારે ઉદાહરણમાં અમ્ પ્રત્યય લાગ્યો

(પ્રથમેક્તં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮ થી ઉપ્ પુર્વે મુક્યું)
(નોંધ :- તૃતીયા - સપ્તમીના અસંગ સૂત્રો
શેષવૃત્તિમાં છે)

૦ અપચ્ચમ્યાઃ કેમ કહ્યું ?

ઉપકુમ્ભાત્ આનય = ઘડાની પાસેથી લાવ
પંચમીને બદલે અમ્ ન થયું

★ અનુવૃત્તિ :- પરસ્પર ડ્યોન્યતરેતરસ્યામ્ સ્વાદે વા
પુસિ ૩/૨/૧ થી સ્વાદેઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અવ્યયીભાવસ્ય કેમ કહ્યું ?

ધર્મશ્રિતઃ અર્થી શ્રિતાદિભિઃ ૩/૧/૬૨ થી તત્પુરુષ
સમાસ થયો છે

૦ તત્સમ્બન્ધિ સ્વાદેઃ કેમ ?

પ્રિયોપકુમ્ભોડમ્ = બહુપ્રીહિ સમાસ છે

પ્રિય છે ડુંભની સમીપ જેને તે

૦ અતઃ કેમ કહ્યું ?

સ્ત્રિષ્ઠ ઇતિ અધિસ્ત્રિ = ઈ દારા. છે માટે ન થાય

❧ શેષવૃત્તિ :- (૩૩) વા તૃતીયાયાઃ ૩/૨/૩
અવ્યયીભાવ સમાસમાં અ કારા પદને લાગેલી ત્રીજી
વિલક્ષિતના બધાં વચ્ચેને બદલે અમ્ વિદલ્પે થાય.
કુમ્ભ સમીપ્ય યુતેન = ઉપકુમ્ભમ્ પક્ષે ઉપકુમ્ભેન કૃતમ્
= ઘડાના સમીપ્ય વડે દરાયું. [૧૨૮]

(૩૪) સપ્તમ્યા વા ૩/૨/૪ અવ્યયીભાવ સમાસમાં
અ કારા. પદને લાગેલી સપ્તમી વિલક્ષિતનાં બધાં વચ્ચેનો
બદલે અમ્ વિદલ્પે થાય છે.

કુમ્ભ સમીપં નિધેહિ = ઉપકુમ્ભમ્ પક્ષે ઉપકુમ્ભે નિધેહિ
= ડુંભની પાસે મુક [૧૨૯]

૦ સુત્રઃ (૨૪) વિમક્તિ સમીપ ૩/૧/૩૯ ના ઉદાહરણો
સમૃદ્ધિઃ- મદ્રાણામ્ સમૃદ્ધિ = સુમદ્રમ્ = મદ્રદેશની
આબાદી સુ ઉપસર્ગ સમૃદ્ધિ સૂચક છે.

વ્યુદ્ધિઃ- યવનાનાં વ્યુદ્ધિ = યુદ્યવનમ્ = પવનોની ઋદ્ધિ
ચાલી ગઇ. દુર ઉપસર્ગ છે.

અર્થાભાવઃ- મશ્કિકાણામ્ અમાવઃ=નિર્મશ્કિકમ્ = માંખોનો
તદ્ અમાવ. નિર ઉપસર્ગ

અત્યયઃ- વર્ષાણામ્ અત્યયઃ - અતિવર્ષમ્ = વર્ષા ઋતુ
વીતી ગઇ. અતિ ઉપસર્ગ

અસમ્પ્રતિઃ- કમ્બલસ્ય અસમ્પ્રતિ = અતિકમ્બલમ્ કાંબળના

ઉત્તરોચનો દાય અભાવ

વસ્તુત્વ - રચ્ય વસ્તુ = અનુચ્ય = રચની પાત્રી
અનુ ઉપરથી

ક્રમ - હોટ્ટમ્ ક્રમે = અનુ ક્રમે = અર્થે ક્રમ ક્રમ પ્રમાણે.

મગ્ન - મગ્નમ્ મગ્નિ. રન મગ્નમ્, મગ્ન મગ્નમ્
અમગ્નમ્ની અપાતિ

યુગમ્ - ચરેમ્ યુગમ્ - ચરેમ્ રમ્ - એક પેશની
માથે નીચે પેટ નીચે રમ્ (અર્થે અનયા માં
ર/૧/૬૦ થી ના નો મ અર્થે)

મગ્ન - પ્રતન મગ્ન - મગ્નમ્ - નની અમાન (ઉર
મુખ ન)

મગ્ન - પ્રતન મગ્ન - મગ્નમ્ ના મગ્નમ્ અનુચ્ય
નિદ મ

મગ્ન - મગ્ન મગ્નમ્ મગ્નમ્ નો તે મગ્ન માથે
નમ્ મગ્ન મગ્ન છે

અન - અનમ્ અનમ્ અનમ્ અનમ્ અનમ્ -
' થી અનમ્ ના અનમ્ અનમ્

[૪૫૩]

(૫૮) ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે ૩/૧/૬૦

★ મુદ્દપૃથ - ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે

★ વૃત્તિ - ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે

❧ વૃત્તિ :- ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
ક્રિયા કરવી. અર્થનિર્ણય - અર્થનિર્ણય -
માન પરિચયનિર્ણય ઉદ્ધારન કરવું માટે -
સમાન, એ અર્થના સૂચક અર્થનિર્ણય પાત્રી
નામ સાથે અર્થનિર્ણય માટે થાય છે. - પૂર્વ
પદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો.

❧ ચોગ્ગના :- અનુ. - અર્થ ચોગ્ગના અનુચ્ય
= રૂપ પ્રમાણે ચોગ્ગના કરે છે.

❧ વીરમા :- પ્રતિ :- અર્થ અર્થનિર્ણય =
કરે છે પદાર્થ પ્રતિ.

❧ અર્થનિર્ણય :- ચોગ્ગના - અર્થનિર્ણય
= ચોગ્ગના = અર્થનિર્ણય

❧ સાર્થક :- મ :- અર્થનિર્ણય માટે અર્થનિર્ણય

અનુચ્ય :- આ અનુચ્ય રીતે અમાન છે

★ અનુચ્ય :- (૧) અર્થનિર્ણય પ્રતિચય અર્થનિર્ણય
ચોગ્ગના વીરમાર્થ ૩/૧/૨૬ થી અર્થનિર્ણય

(૨) નિર્ણયનિર્ણય ૩/૧/૨૭ થી નિર્ણય

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રતિચય = અર્થનિર્ણય પ્રતિચય
પ્રતિચયનિર્ણય ૩/૧/૨૭ થી અર્થનિર્ણય

❧ પ્રતિચય સર્વો ૩/૧/૨૬ થી અર્થનિર્ણય પ્રતિચય
૩ અર્થનિર્ણય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય
પ્રતિચય સર્વો ૩/૧/૨૬ પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય
પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય
પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય પ્રતિચય

[૪૫૪]

(૫૯) ચોગ્ગના ૩/૧/૬૧

★ મુદ્દપૃથ :- ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે

★ વૃત્તિ - ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
માર્થ ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે

❧ વૃત્તિ :- ચોગ્ગના વીરમાર્થનિર્ણય માટે
ક્રિયા કરવી. અર્થનિર્ણય - અર્થનિર્ણય -
માન પરિચયનિર્ણય ઉદ્ધારન કરવું માટે -
સમાન, એ અર્થના સૂચક અર્થનિર્ણય પાત્રી
નામ સાથે અર્થનિર્ણય માટે થાય છે. - પૂર્વ
પદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો.

❧ ચોગ્ગના :- અનુ. - અર્થ ચોગ્ગના અનુચ્ય
= રૂપ પ્રમાણે ચોગ્ગના કરે છે.

❧ વીરમા :- પ્રતિ :- અર્થ અર્થનિર્ણય =
કરે છે પદાર્થ પ્રતિ.

❧ અર્થનિર્ણય :- ચોગ્ગના - અર્થનિર્ણય
= ચોગ્ગના = અર્થનિર્ણય

❧ સાર્થક :- મ :- અર્થનિર્ણય માટે અર્થનિર્ણય

❧ વિશેષ :- ૦ પૂર્વથી નિર્ણય દેવા છતાં

સાર્થકના પ્રતિચય માટે આ મગ્ન કરવું છે.

❧ અર્થનિર્ણય - એવી વ્યુત્પત્તિ થતી ન હોય પણ તે
પોતે જ ચોગ્ગના અર્થનિર્ણય

❧ પ્રતિચય મા ૩/૨/૧૦૨

• • • • •

• દિવસ :- અર્થનિર્ણય નિર્ણય અર્થનિર્ણય ૩/૧/૬૦

૫ ૬૦

૦ ઉદાહરણ :-

૦ અર્થની અનતિવૃત્તિ - સૂત્ર અનતિવૃત્ત્યા = યથા
સૂત્રમ્ = સૂત્રનું ઉદ્ધવન કર્યા વિના

૦ વીક્ષા :- એ એ વૃદ્ધાઃ તાન્ इति=યથાવૃદ્ધમ્ અર્ચા
= જે જે વૃદ્ધો છે તેની તું પૂજા કર.

[૪૫૫]

(૩૦) યાવદિયત્ત્વે ૩/૧/૩૧

★ સૂત્રપૃથક :- યાવદ્ इत्यત્ત્વે

★ વૃત્તિ :- इत्यત્ત્વે ગમ્યે યાવદિતિ સમસ્યતે યાવન્ત્ય-
મત્રાણિ તાવતઃ इति યાવદમત્રં શ્રાદ્ધાન્ મોજય ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- इत्यત્ત્વ એટલે અવધારણ
(નિશ્ચય. અમુક પ્રમાણ કે માપ એવો અર્થ)
યાવત્ એવું નામ અવધારણ અર્થમાં બીજા
નામ સાથે (પુરંપદની પ્રધાનતાએ) સમાસ
પામે તે અવ્યયીભાવ કહેવાય.

યાવન્તિ અમત્રાણિ इति તાવદ્ = યાવદમત્રં શ્રાદ્ધાન્
મોજય । જેટલા વાસણુ છે તેટલા શ્રાવકને તુંજમાડ

★ અનુવૃત્તિ :- તત્રાદય અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬ થી
અવ્યયીભાવ

❧ વિશેષ :- ૦ इत्यત્ત્વે કેમ કહ્યું ?

૦ યાવદ્ દત્તં તાવદ્ મૂક્તમ્ જેટલું આપ્યું તેટલું
ખાધું (અવધારણ - અર્થ નથી)

[૪૫૬]

(૩૧) પયંપાઙ્ગવહિરચ્ પઞ્ચમ્યા ૩/૧/૩૨

★ સૂત્રપૃથક :- પરિ અગ આઙ્ગ વહિર અચ્ પઞ્ચમ્યા

★ વૃત્તિ :- પર્વાદીનિ પઞ્ચ પઞ્ચમ્યન્તેન સમસ્યન્તે । પરિ
ત્રિગર્તેભ્યઃ પરિત્રિગર્તમ્ । એવમગત્રિગર્તમ્ । વહિર્ગામમ્ ।
આગ્રામમ્ । પ્રાગ્રામમ્ વૃષ્ટો મેઘઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પરિ, અપ, આઙ્ગ, વહિર,
અને જેને અન્તે અચ્ છે તેવા નામો, પંચમ્યન્ત
નામ સાથે સમાસ પામે (જે પુરંપદનો અર્થ
પ્રધાન હોયતો) અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય
૧ પરિ = પરિ ત્રિગર્તેભ્યઃ = પરિત્રિગર્તમ્ = ત્રિગર્ત
નામના દેશને વર્ણને.

૨ અપ = અપત્રિગર્તેભ્યઃ = અપત્રિગર્તમ્ = ત્રિગર્ત
નામના દેશને વર્ણને

૩ વહિર્ગામાત્ = વહિર્ગામમ્ = ગામની બહાર

૪ આગ્રામાત્ = આગ્રામમ્ = ગામ સુધી

૫ પ્રાગ્ ગ્રામાત્ = પ્રાગ્ ગ્રામમ્ = ગામની પુર્વમાં
વૃષ્ટો મેઘઃ = વરસાદ વરસ્યે।

★ અનુવૃત્તિ :- તત્રાદય અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬
થી અવ્યયીભાવઃ

❧ વિશેષ :- ૦ પંચમી એમ કેમ કહ્યું ?

પરિ વૃક્ષં વિદ્યુન્ - વૃક્ષની તરફ વિજળી. દ્વિતીયા છે,
માટે આ સૂત્ર ન લાગે.

૦ * ૧ (૧) પર્યયામ્યાં વર્જ્યે ૨/૨/૭૧ થી પંચમી

(૨) આઙાડવઘૌ ૨/૨/૭૦ થી પંચમી

(૩) પ્રમૃત્યન્યાર્થ દિક્... ૨/૨/૭૫ થી પંચમી

૦ સૂત્રમાં અચ્ એ ક્વિવન્ત અશ્વન્તિ નો નિર્દેશ કરેછે. * ૨

૦ પઞ્ચમ્યાઃ પ્રત્યક્વાત્ એમ પ્રત્યય પ્રકૃત્યાદેઃ ૭/૪/૧૧૫
થી નક્કી થાયછે.

૦ પ્રાગ્ :- * ૩ પ્રતઅઙ્ચ (અઙ્ચ ગતૌચ)

(૧) અઙ્ચોડનર્ચાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી ન્ લોપ પ્રતઅચ્

(૨) અઙ્ચઃ ૨/૪/૩ થી હી - પ્રતઅચી

(૩) અચ્પ્રાગ્ ૨/૧/૧૦૪ થી અ લોપ, પૂર્વઅ=પ્રાચી

(૪) દીગ્દેશકાલેષુ ૭/૨/૧૧૩ થી પ્રાચી+ધા

(૫) લુઙ્ચે ૭/૨/૧૨૩ = પ્રાચી

(૬) હયાદે ગૌણસ્ય ૨/૪/૯૫ = પ્રાચ્

(૭) અઘળ તસ્વાદ્યા ૧/૧/૩૨ થી અવ્યય

(૮) અવ્યયસ્ય ૩/૨/૭ સિ લોપ = પ્રાચ્

(૯) વજઃકગમ્ ૨/૧/૮૬, દુટ્સ્તૃતીય=૨/૧/૭૬ થી પ્રાગ્

[૪૫૭]

(૩૨) લક્ષણેનામિપ્રત્યામિમુખ્યે ૩/૧/૩૩

★ સૂત્રપૃથક :- લક્ષણેન અભિ-પ્રતિ-અભિમુખ્યે

★ વૃત્તિ :- આમિમુખ્યે વર્તમાનૌ અભિ-પ્રતી ચિહ્ન
વાચિના સમસ્યેતે । અમ્યગ્નિ । પ્રત્યગ્નિ શલમાઃ પતન્તિ ।

■ દૈર્ઘ્યેડનુઃ ૩/૧/૩૪, । અનુગઙ્ગં કાશી । સમીપે
૩/૧/૩૬ । તિષ્ઠદ્ગુ કાલઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આમિમુખ્ય = સામે અર્થ
વાળા અમિ અને પ્રતિ શબ્દો લક્ષણ-ચિહ્ન સૂચક

* ૧ પંચમી મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૧, પૃ. ૨૨૫

* ૨ અચ્ :- યૃહ્દ્વૃતિ ન્યસ સહિત ૩/૧/૩૨, પૃ ૭૩

* ૩ પ્રાગ્ :- મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૧, પૃ. ૨૨૫

(અનિવર્ય વાળું) ઉત્પત્તિ: દેવનો પૂર્વ પદ નો
 સ્વર દીર્ઘ થાયછે દા.ત. ક્રોધેનિ (અહીં) ક્રો-
 થેન માં ક્રોધ+કેનિ ચૂંત્ર ૩૬ થી થયેલું છે આ
 ચૂંત્ર થી ક્રોધ+કેનિ થયું જ હારા. ૨૫૨ છે
 માટે વિરહય એ રૂપ થયે નહીં)

૦ મુર્દામિમુર્દામિર્થયઃ પ્રહર્ય કુલમયુક્તમ મુર્દામુર્દા
 + (કચયુક્તે) ટ્ચ, જરગે વગમ્ય ૭૩૧૬ થી ૩
 ક્રો.૫ થતાં મુર્દામુર્દા (૧) આ થતાં મુર્દામુર્દા =
 મુર્દામિ મુર્દામિ ક્રો.૫ થુદ

૦ જગને કેમ કહ્યું ?
 જગમિ = ૧૪૫૧૦૧ ૫૧ ક્રો.૫ થુધ - જમિ
 ૨૫૨ સ્વરશિ છે.

❖ વિરહય :- ૦ ૧૦ નર દીર્ઘ થાય છે
 આ દેવથી નર ૧૦ દીર્ઘ ૬૫. ૧૪૫૧૦૧ નેદી
 ધનુરા ધનુરા મિવ પ્રહર્ય જગમ્ય ૫૨ = ૭૩૧૬ થી ૩૫
 અહીં ધનુમ ૧૪૫૧૦૧ ૨૫૨ છે નરે દીર્ઘ ન થય.૭
 ૦ ક્રો.૬ થુ - ક્રો.૬ થુ ૩૫૨ = ૭૩૧૬ થી ૩૫

[૪૫૩]

અવ્યયીભાવ સમાસાન વિધિ - ક્રો.૬ -
 (૩૯) પ્રતિવગંતોઽવ્યયીભાવ ૭૩૮૯

★ મુરપ્રથમ :- પ્રતિ વગ અવ્ય. ૭૩૮૯ = ૭૩૮
 ★ વૃત્તિ :- પ્રતિ વગ્ અવ્ય. ૭૩૮૯ = ૭૩૮૯
 મનદ્ અવ્ય. ૭૩૮૯ = ૭૩૮૯

❖ વૃથય :- પ્રતિ વગ્ અવ્ય. ૭૩૮૯ નામ
 સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલ જગ્મ ૨૫૨
 જન્ સમાસાન થાયછે જેમકે -
 જગ્મી પ્રતિવગંતોઽવ્યયી-જગ્મ (ક) = પ્રવગ્મ =
 નરદે નરદે (પૂર્વે નો ૩ ક્રો.૫ જગ્મ વગ્મ)
 જગ્મોઃ વગ્મ - જગ્મ + જગ્મ = વગ્મ
 જગ્મો મનોમ = જગ્મ + જગ્મ - જગ્મ = જગ્મ =
 આંખ નરદે

★ અનુવૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯ થી જગ્મ

❖ વિરહય :- ૦ - x - x -

[૪૫૪]

(૩૯) જગ્મ ૭૩૮૯

★ વૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯ મનદ્ અવ્ય. ૭૩૮૯

.....
 સ્વમ્ય દમ્ વગ્મોઃ નામ ૪, ૫ ૬

❖ વૃથય :- જગ્મ ૭૩૮૯ થી જગ્મ
 આવ સમાસથી જગ્મ પ્રવય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯ થી જગ્મ

❖ વિરહય :- ૦ ક્રો. ૭૩૮૯ = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮

[૪૫૫]

(૪૦) ને વગ્મ ૭૩૮૯ ૭૩૮૯

★ મુરપ્રથમ :- ન. વગ્મ ૭૩૮૯
 ★ વૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯ મનદ્ અવ્ય. ૭૩૮૯

❖ વૃથય :- અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલ
 નામો નરદે ૫૨ = ૭૩૮૯ થી ૩૫
 ક્રો.૫ થયે. જગ્મ વગ્મ = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ =
 ૧૪૭૭૮ (૩૫) = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮
 નામની ૫ મે ૭૩૮૯ થી ૩૫

★ અનુવૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯ થી જગ્મ

❖ વિરહય :- ૦ જગ્મ ૭૩૮૯ ૭૩૮૯
 ને વગ્મ ૭૩૮૯ (૩૫) ને વગ્મ ૭૩૮૯ થી
 "જગ્મ" જગ્મ) = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮
 ૫૨ નામની ૭૩૮૯ ૨૫ ૭૩૮૯ થી ૩૫
 ક્રો.૫ થયે. જગ્મ વગ્મ = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮

[૪૫૬]

(૪૧) નમક્ર ૭૩૮૯

★ મુરપ્રથમ :- નમક્ર ૭૩૮૯

★ વૃત્તિ :- નમક્ર ૭૩૮૯ મનદ્ અવ્ય. ૭૩૮૯

❖ વૃથય :- અવ્યયીભાવ સમાસ
 પામેલા નમક્ર ૭૩૮૯ થી જગ્મ ૭૩૮૯ નામ
 જગ્મ પ્રવયના વિરહય થાયછે. વગ્મ વગ્મ
 = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮ (ક) = ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮
 (કમવગ્મ નમક્ર ૭૩૮૯ થી જગ્મ) = (૧) ૭૩૮૯ + ૭૩૮૯ = ૧૪૭૭૮
 વિરહય (૧) નમક્ર ૭૩૮૯ થી ૭૩૮૯ નામ
 = વાનના પામે.

★ અનુવૃત્તિ :- જગ્મ ૭૩૮૯

(૨) જગ્મ ૭૩૮૯ ૭૩૮૯ થી જગ્મ

.....
 ને વગ્મ ૭૩૮૯ - ૭૩૮૯ થી ૭૩૮૯ ૨, ૫, ૫૨૭

❧ વિશેષ :- ૦ પૂર્વસૂત્ર ૭/૩/૮૮ અનઃ
થી જે નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી તે આ સૂત્રથી વિકલ્પે થઈ.

[૪૬૭]

(૪૨) ગિરિનદી પૌર્ણમાસ્યાગ્રહાયણ્યપચ્ચમવર્ગ્યાદ્વા
૭/૩/૯૦

★ સુત્રપૃથક :- ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસી-આગ્રહાયણી
અ-પચ્ચમવર્ગ્યાદ્ વા

★ વૃત્તિ :- ગિરિ નદી પૌર્ણમાસી આગ્રહાયણી ક્યેદન્તાત્,
પચ્ચમવર્ગ્ય વર્ગ્યન્તાચ્ચ અદ્ વા અન્તર્ગિરમ્ અન્તર્ગિરિ ।
ઉપસમિધમ્ ઉપસમિત્

❧ વૃત્યર્થ :- ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસી-
આગ્રહાયણી આટલા શબ્દો જે નામને અન્તે
છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસવાળા નામને
તથા વર્ગના પાંચમા અક્ષર (ઙ્ઞ ઞ ન્મ)ને
વર્ણને કોષપણ વર્ણ જે નામને અન્તે છે
એવા અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નામથી
અન્ પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ગિરિઃઅન્તઃ = અન્તર્ગિરિ+અ = અન્તર્ગિરમ્ (અમ્
અવ્યયીભાવ ૩/૨/૨ થી અમ્, અવર્ણેવર્ણ થી
ઈ લોપ) વિકલ્પે અન્તર્ગિરિ = પર્વતની અંદર
૦ સમિધઃ સમીપમ્ = ઉપસમિધ+અ = ઉપસમિધમ્
પક્ષે (અત્ ન લાગે ત્યારે) ઉપસમિત્ = હોમમાં
નાખવાના લાકડાં પાસે

★ અનુવૃત્તિ :- ક્લક પૂ પથ પોઽત્ ૭/૩/૭૬ થી અત્

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

૦ નદ્યાઃ સમીપમ્ = ઉપનદમ્ પક્ષે ઉપનદિ = નદીની પાસે

૦ પૌર્ણમાસ્યાઃ સમીપમ્ = ઉપપૌર્ણમાસમ્ પક્ષે ઉપપૌર્ણમાસિ
પૌર્ણમાસિ ની પાસે

૦ આગ્રહાયણ્યાઃ સમીપમ્ = ઉપાગ્રહાયણમ્ પક્ષે ઉપાગ્રહાયણિ =
મૃગશિર નક્ષત્ર સમીપે

[૪૬૮]

(૪૩) સહ્યાયા સમાહારે ૩/૧/૨૮

★ વૃત્તિ :- સહ્યાયાચક્રં નદીવાચકૈઃ સમસ્યતે સમાહારે
ગમ્યે ।

■ “સહ્યાયા નદીગોદાવરીશ્યામ્” ૭/૩/૯૧ । અત્ સ્યાત્ ।
પચ્ચનદમ્ । દ્વિગોદાવરમ્ । શરદાદેઃ ૭/૩/૯૨ । પ્રતિ
શરદમ્ । “જરાયા જરસ્ ચ” ૭/૩/૯૩ । ઉપજરસમ્ ।
“સરંજસોપશુનાડનુગવમ્” ૭/૩/૯૮ । એતેડદન્તા અવ્ય-

યીમાવા નિપાત્યાઃ । સરજસમ્, ઉપશુનમ્, અનુગવમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- સંખ્યાવાચી નામ નદી
વાચી નામ સાથે સમાહાર અર્થ જણાતો હોય
તો સમાસ પામે. આ સમાસ અવ્યયીભાવ
કહેવાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તત્રાદય . અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬
થી અવ્યયીભાવઃ (૨) નદીર્મિર્નામ્નિ ૩/૧/૨૭ થી નદીર્મિઃ

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર દ્વિગુ સમાસના બાધ
માટે છે કેમકે પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી નામ હોય અને સમાહાર
અર્થ હોયતો પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે સહ્યાયા સમાહારે
ચ દ્વિગુશ્ચાનામ્યમ્ ૩/૧/૮૯ થી દ્વિગુ સમાસ થાય છે.
જેમ નવરાત્રમ્ જ્યારે આ સૂત્રમાં પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી
નામ અને ઉત્તરપદમાં નદીવાચી નામ એમ સ્પષ્ટ પૃથક્
કયું છે. પચ્ચનદમ્

૦ સમાહાર અર્થ કેમ કયું ?

एक चासौ नदी च = एकनदी अर्थात् सभाहार नदी पशु
धर्मधारय सभास છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૮) સહ્યાયાઃ નદી ગોદાવરીશ્યામ્
૭/૩/૯૧ સંખ્યાવાચી નામ પંચી આવેલા અને અવ્ય-
યીભાવ સમાસ પામેલા નદી અને ગોદાવરી શબ્દ અન્
પ્રત્યયાન્ત થાયછે. જેમકે :-

૦ પચ્ચ નદ્યઃ સમાહૃતાઃ = પચ્ચનદી+અ (અવર્ણેવર્ણસ્ય
૭/૪/૬૮ થી ઇ લોપ) = પચ્ચનદમ્ = પાંચ નદીઓ

૦ દ્વયોઃ ગોદાવર્યોઃ સમાહારઃ = દ્વિગોદાવરમ્ = બે ગોદાવરીઓ

[૧૩૩]

(૩૯) શરદાદેઃ ૭/૩/૯૨ અવ્યયી ભાવ સમાસને અન્તે
આવેલા શરદ વગેરે શબ્દો અન્ પ્રત્યયાન્ત થાયછે. શરદઃ
પ્રતિ=પ્રતિશરદ+અત્ (અ) = પ્રતિ શરદમ્ = શરદ સામે

[૧૩૪]

(૪૦) જરાયાઃ જરસ્ ચ ૭/૩/૯૩ અવ્યયીભાવ સમાસ
ને અન્તે આવેલો જરા શબ્દ અન્ પ્રત્યયાન્ત થાયછે.
જરા નો જરસ્ આદેશ થાયછે.

જરાયાઃ સમીપમ્ = ઉપજરા + અ - ઉપજરસ + અ
ઉપજરસમ્-વૃદ્ધાવસ્થા પાસે (અવર્ણેવર્ણસ્ય થી પૂર્વ આ લોપ

[૧૩૫]

(૪૧) સરજસ ઉપશુન અનુગવમ્ ૭/૩/૯૪ અવ્યયીભાવ
સમાસ પામેલા સરજસ, ઉપશુન, અનુગવ શબ્દો અન્
પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાયછે. રજસા સહિતમ્ = સરજસ +
અ=સરજસ=રજવાળું એજ રીતે ઉપશુનમ્ = કુતરાની પાસે,

અનુગમ્ય = અપાતની નાણી.

[૧૩૬]

[૪૬૯]

તત્પુરુષ સ્માસ

મામાન્યથી આ મમાતમા મુખ્ય એ પદ છે પૂર્વ પદ અને ઉત્તર પદ પ્રથમ પદ મીઠા પદના અર્થમાં વધારે છે એ અથવા તે અર્થને એ ક્ષમ્ય છે એ પૂર્વ તથા ઉત્તર પદ વચ્ચે આવે વિભક્તિનો અર્થ દેવડે. અને ઉત્તર પદ પ્રાય પ્રથમાના દેવડે

(૪૪) પ્રાણ્યવર્તિનિગદયો મનજ્ઞાનનું છન્દન
કલ્પનાદર્શ્ય પ્રથમ ગુણે ૩/૧/૮૭

★ મુદ્ગપૃથક :- પ્ર-અર્થ-અર-અર્થ-નિર-આદયઃ મન જ્ઞાન મુદ્ગ-પ્રાણ વચ્ચે-અર્થિ-અર્થઃ પ્રથમા-આદિ અને:

★ વૃત્તિ - પ્રવર્તે તત્પુરુષ પ્રથમનો અગત્ય કલ્પનાદર્શ્ય રિતિગતો અગત્ય મુદ્ગપૃથકવૃત્તિનો, વર્તવેનો મનના ગુણો અર્થનો, નિગદય કલ્પનાદર્શ્ય વચ્ચેનો, નિર્વચ્યવન મ તત્પુરુષ પ્રાણ પ્રવર્તે તા આચાર્યઃ પ્રાચાર્યઃ

પ્રાણ્યવર્તિનિગદયઃ હ્રાયઃ - અનિગદયઃ મુદ્ગમ્ અનિગદયઃ અર-અર્થઃ નેતિગદયઃ ઉવર્તેત્યર્થઃ । પર્વત્યર્થઃ । નવનવ રચના । નિર્વચ્ય કૌશામ્યાઃ નિર્વચ્યમિતિઃ ।
□ 'અવત પ્રવર્તવિ' ૩/૧/૮૮ । કલ્પના પુનઃ પ્રવર્તવિ, નવનવ રચઃ જગદિ ।

❧ પૂરવર્થ :- મન વચ્ચે અર્થવાળા પ્રવર્તે (ઉપમર્થો) પ્રથમાના નામ સાથે, જ્ઞાન વચ્ચે અર્થવાળા જ્ઞાન વચ્ચે (ઉપમર્થો) ક્રિતીયાના નામ સાથે, મુદ્ગ વચ્ચે અર્થવાળા અર વચ્ચે (ઉપમર્થો) તૃતીયાના નામ સાથે, મ્લન વચ્ચે અર્થવાળા પરિ વચ્ચે ઉપમર્થો અનુર્થાન્ત નામ સાથે અને કલ્પના વચ્ચે અર્થવાળા નિર વચ્ચે (ઉપમર્થો) પંચમ્યન્ત નામો સાથે નિત્ય સમામ પામશે. તે "તત્પુરુષ અનકઃ" થાય છે.

૦ પ્રથમાન્ત :- પ્રગતઃ આચાર્યઃ રિતિ પ્રાચાર્યઃ :- ઉત્તમ આચાર્ય. પ્રવૃત્તઃ અચાર્યઃ = પ્રાચાર્યઃ ।
૦ ક્રિતીયાન્ત :- અનિગદયઃ મુદ્ગમ્ રિતિ અનિગદયઃ જનઃ - આરવાને આગળી જનાર (આર કરનાં વધુ ૧૮૦)

(મુદ્ગ નું મુદ્ગ - મોઝાને હ્રાયઃ ૨/૬/૯૬ થી)
૦ તૃતીયાન્ત :- અર્થુદ્ધ કૌશામ્યાઃ અવર્તવિઃ કૌશામ્યાઃ અવર્તવિઃ એ આચાર્ય (મોઝાને હ્રાયઃ)

૦ અનુર્થાન્ત :- પરિગદયોઽધ્યવનાય=પર્વધ્યવનઃ અધ્યામને આરે કરાણી ગયેલ

૦ પંચમ્યન્ત :- નિર્વચ્યઃ કૌશામ્યાઃ=નિર્વચ્યમિતિઃ કૌશામ્યાધી નિકળી ગયેલ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નિર્વ પ્રતિનાડ્યે ૩/૧/૮૭ થી નિર્વ (૨) ગતિ કલ્પનાત્પુરુષઃ ૩/૧/૮૨ થી તત્પુરુષઃ

❧ વિશિષ્ટ :- ૦ બ વ આદિન ગણને આરે છે
■ વચ્ચે ના સંપ્રદ આરે છે.

૦ * ૧ અર્થ વચ્ચેન વિશ્વ દેવાથી કૌશામ્યા પ્રયોગોમાં પંચમ્યન્ત અને અધ્યામ્ય નો સમામ થાય છે. નેતિઃ :- પંચમ્યન્ત :- અવર્તવિ ગામ્યમ્ રિતિ અવર્તવિઃ = આગળી અર્થનો

અધ્યામ્યન્ત :- પ્રવૃત્તિમ્ રિતિ રિતિ તત્પુરુષમ્=તાતીમાં રહેલ
૦ મન અર્થ કેમ હતું ?

જલ પ્રતિ વિશ્વને વિશુન્ = અર્થો પ્રતિ થય છે પદ મન અર્થવાળો નથી.

૦ અન્ય અર્થ કેમ હતો ?

પ્રાણઃ આચાર્યઃ વર્તિન્ન વેદો રિતિ પ્રાચાર્યઃ વેદઃ - જે દેશમાંથી આચાર્યો આપ્યા ગયા છે તે દેશ - અર્થો બહુવિધ સમામ છે.

૦ પ્ર, અવિ, અર બધામાં વચ્ચે કેમ નેશાયું ?

ન્યાયથી - * ૨ ૬-૬ સમામના અન્ય વાણું ૫૬ બધા સાથે નેશાય છે તેથી.

૦ પ્ર સાથે મન, અવિ સાથે જ્ઞાન વચ્ચે કેમ નેશાયો ? જાનેમાં સમામ વચન વિભક્તિથી * ૩

૦ * ૪ અવર :- પ્રાચાર્યઃ, પ્રવૃત્તઃ, પ્રાગઃ, સનયઃ, વિશ્વઃ, પ્રવિશ્વઃ, પ્રવિશ્વઃ, અવરિઃ, અવરવઃ, અનુનારઃ, પ્રવિનારઃ, ૦ અગત્ય :- અગિરદયઃ, અર્થઃ, પ્રવરઃ, અનુજનઃ પ્રવિન, અનિગદય,

૦ અરદયઃ :- અરવરઃ, પરિવિન્ન, સંવર્ના, અવર્ણ, મનઃ, વ્યય, મનય

૦ પરવર - પર્વધ્યવનઃ, અવરધ્યવનઃ, અવરધ્યવનારી, અવરધ્યવનારી

૦ નિગદયઃ - નિર્વચ્યમિતિઃ, અગત્યઃ અવરધ્યવનઃ,

- ૧ વચ્ચેવિકાગત્ - અવરધ્યવનિ-મુદ્ગ ૩/૧/૮૭ ની વૃત્તિ
• ૨ દ્વિતીય પદઃ પર્વધ્યવનિ સંવર્તવે. ન્યાય ૧૫, ૫ ૧૧૭
• ૩ વચ્ચેવિકાગત્-વેદઃ સમામ ન્યાય ૧૦, ૫ ૧૦
• ૪ પ્રાદિ વચ્ચે રૂપો અધ્યામ્યવિ અવર્ધિ ભા. ૧, ૫. ૨૩૦

અમામ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરૂષ હોવાય. પૂણ્યદાઢ =
મુલ્કાઢ = યજ્ઞનભ માટે લાહુ [૧૪૧]

(૮૭) દિવદિમિ ૩/૧/૭૧ ચતુર્થીના દોષપણ નામ
જિત વગેરે મન્દોગ્રાથેઅમામ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરૂષ
નામ મ હોવાય મન્દિતમ્ = મન્દિતમ્ ગાયત્રે માટે દિવદિવ
[૧૪૨]

(૮૮) વદ્યવી મચાયે ૩/૧/૭૩ પચમીના દોષ નામ
જવ વગેરે મન્દોગ્રાથે અમામ પામે તે તે પચમી
તત્પુરૂષ હોવાય-અગત્યા દોષવો - ક્રમ મ્ મચમ્ =
ક્રમમ્ = વચ્ચી ભવ [૧૪૩]

(૮૯) વાઙમયન્તજ્ઞે ૩/૧/૭૬ જ્ઞે ૨/૨/૮૧
મચથી જે નામને પી લામેલી છે તે નામ - અન્ય
નામ અથે અમામ પામે તે પાંડી તત્પુરૂષ હોવાય -
અગત્યા દોષવો રાગ પુરુષ = મન્દિતમ્ ગાયત્રે પુરુષ
[૧૪૪]

(૧૦) વર્તમા ધૌગ્ધૈ ૩/૧/૮૮ મત્તમી વિખડિત
વળી નામ ધૌગ્ધૈ વગેરે નામો આથે અગત્યા દોષવો
અમન પામે છે તે મત્તમી તત્પુરૂષ અમામ હોવાય
વન ધૌગ્ધૈ = વનધૌગ્ધૈ = મન્દિતમ્ ગાયત્રે
[૧૪૫]

આ રીતે દિવદિવથી મત્તમી તત્પુરૂષ મન્દિતમ્
(૧૧) મિદ્ધામી પૂજાયમ ૩/૧/૮૯ પૂજા આદર અર્થ
જાણતા દોષવો મિદ્ધા વગેરે નામો આથે અત્તમ્યન
નામ અમામ પામે તે મત્તમી તત્પુરૂષ થાય.
મન્દ મિદ્ધા રાગ મન્દિતમ્ = મન્દિતમ્ ગાયત્રે
(૧) મીતી વાપર કર = મીતિવાપર = પૂરીમા મન્દિતમ્ ગાયત્રે
[૧૪૬]

(૧૨) વાકુળી જ્ઞે ૩/૧/૯૦ નિદા અર્થ જાણતા
દોષવો અત્તમ્યન નામ વાકુળ વગેરે મન્દોગ્રાથેઅમામ
પામે તે મત્તમી તત્પુરૂષ હોવાય તો વાકુળી વાકુળી
= તોવકુળી = તોવકુળી માટે જ્ઞે
તોવકુળી જ્ઞે = તોવકુળી = તોવકુળી માટે જ્ઞે [૧૪૭]

[૪૭૧]

(૮૬) વદ્યવીમ ૩/૧/૭૨

★ ગુરુપૂજા :- ન્દુ આં ઝોલ

★ વૃત્તિ :- ચતુર્થીનાથ મન્દેન વાપરવનં મન્દેન
પૂજાય મ્દુ.

□ “વર્તમા” ૩/૧/૭૫ । વદ્યવી તત્પુરૂષાઃ ।
“મન્દેનવાપર” ૩/૧/૮૦ વદ્યવી તત્પુરૂષાઃ “વોલમિતે-

વાપરવનં” ૩/૧/૯૧ વદ્યવી તત્પુરૂષાઃ નિવાલ્યાઃ । (વન-
જેરજ્ઞેનં ન મન્દેન) તથિતિ નાથિતમ્ ।

✠ વૃત્તિ :- ચતુર્થી અત્તમાણું નામ
(ગાઢ) ચતુર્થી અર્થવાળા અર્થ રાગ સાથે
અમામ પામે છે ત ત પૂજાર્થ સમ્ = પૂજાર્થ
દ્યમ્ દિવિ પૂજાર્થ = પૂજા માટે માળા,
(આદી) વિમદમાં પૂજાર્થ દ્યમ્ મુકાય જુએ
વિમદાર્થ)

✠ અનુક્રાંતે :- વર્તમા પ્રત્યા ૩/૧/૭૦ થી ચતુર્થી

✠ વૃત્તિ :- ૦ અદી પૂજાર્થ દ્યમ્ વિમદ દ્યો
દ્યમ્ પૂજાર્થ હોવાથી “પૂજાર્થ માટે” એ પ્રમાણે ચતુર્થી
દ્યમ્ હોવાથી અર્થ રાગ નો અર્થ આવી જાય છે તેથી
અર્થ રાગરૂપ થાય છે. ઉદા. થવાથી * ન્યાય મુગ્ધ
વિમદમાં અર્થ રાગ ન મુકતાં દ્યમ્ મુકાય છે-તેમજ-અ
પ્રયોગવાળીનો વિમદ થતો નથી માટે નિત્ય સમાપ્ત પામે છે.
૦ અર્થ મા ચતુર્થી કેમ ?

મિતિ અર્થઃ = પિતા માટે પન. અદી અર્થ રાગને
ચતુર્થી નથી કેમકે અર્થ રાગ “માટે” અર્થમાં નથી
૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(૧) હકાય અર્થમ્ = હકાર્થઃ વદ્યઃ

(નુ.) આવુગવ દ્યમ્ = આવુગવમ્ વયઃ

□ ચતુર્થી :- (૫૩) વદ્યઃ વદ્યઃ ૩/૧/૭૫ વદ્યઃ
વગેરે અમામો પચમી તત્પુરૂષ નિપાત થયા છે.

વદ્યઃ વદ્યઃ = વદ્યઃ વદ્યઃ = મોથી વધુ
વદ્યઃ વદ્યઃ = વદ્યઃ વદ્યઃ = મોથી વધુ [૧૪૮]

(૫૪) મન્દેનવાપર ૩/૧/૮૦ મન્દેનવાપર વગેરે રાગે
પાંડી તત્પુરૂષ અમામ નિપાત હોવાય છે. (૫૫) પ્રયોગ-
ગુમાર) વૌચામ્ વદ્યઃ જિત મન્દેનવાપર = અમામી પાંડી
[૧૪૯]

(૫૫) વાગે મમિતેવાદ્યઃ ૩/૧/૮૧ નિદા અર્થ
જાણતા દોષવો વાગે મમિત વગેરે મત્તમી તત્પુરૂષ
નિપાત હોવાય છે વાગે રાગ મમિત જિત વાગે મમિતઃ
વેદ્યઃ. (વિદ્યે ઉદાહરણ અને ગણપાઠ - શ્રદ્ધાવૃત્તિ
ન્યાયાદિ અદિત પ. ૧૫૪, ચતુર્થી/૮૧ જુએ) [૧૫૦]
[વનજઃ વદ્યઃ - વન પૂર્વ ઉદ્યન અથેવા નામેનો
અમામ થતો નથી વનજ એટલે પાંડીની પ્રાપ્તિ ન હોવા
જાં મ્દુ મુગ્ધ વિદ્ય પાંડી પાંડી થતી હોવા દા ત

• ન્યાય :- અર્થનામપ્રયોગઃ ન્યાય ૨૮, પ ૨૬

સર્વિષો નાથિતમ્ અહીં સર્વિષઃ વિઠલપે યત્નપૂર્વક પઠી થઇ છે. કેમકે નાથઃ ૨/૨/૧૦ થી વિઠલપે ઈર્મસંજ્ઞા છે તેથી જોવે થી પઠી થઇ માટે સમાસ ન થાય.

પણ રાજઃ પુરુષઃ = રાજપુરુષઃ સ્વસ્વામી ભાવ સંબધમાં શેષ પઠી છે માટે સમાસ થયો જુઓ સૂત્ર પાઠ્યયત્નાચ્છેષે ૩/૧/૭૬, ૪૭૧/૧૪૩]

[૪૭૨]

(૪૭) ન કર્તરિ ૩/૧/૮૨

★ વૃત્તિ :- કર્તુજપઠ્યન્તમકાન્તેન ન સમસ્યતે । તવ શાયિકા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્તાના અર્થમાં થયેલ પઠી વિલક્ષિત વાળું નામ અક્ર પ્રત્યય વાળા નામ સાથે સમાસ ન પામે

તવ શાયિકા = તાર શયન, તારો સુવાનો વારો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અકેન ક્રીડા જીવે ૩/૧/૮૧ થી અકેન (૨) ષષ્ઠયયત્નાચ્છેષે ૩/૧/૭૬ થી ષષ્ઠી

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્રમાં પઠી કર્તરિ ૨/૨/૮૬ સૂત્ર લાગીને થઇ છે.

૦ કૃતિ ૩/૧/૭૭ થી થતા સમાસના નિષેધ માટે આસૂત્ર છે

૦ કર્તરિ એમ કેમ કહ્યું ?

ઇશુનાં મક્ષિકા = શેલડીને ખાનાર = ઇશુ મક્ષિકા અહીં ઇશુ શબ્દને પઠી ઈર્મના અર્થમાં થઇ છે કર્તાના અર્થમાં નહીં.

૦ શાયિકા શબ્દની સાધનિકા

(૧) પર્યાયાર્હૈર્વૃત્તૌચળકઃ ૫/૩/૧૨૦ થી જન્ શી+જન્

(૨) ઙિતિ ૪/૩/૫૦ થી વૃદ્ધિ રૌ+અક્ર

(૩) દૈદૃતોડયાય થી આય = શાયૂ + અક્ર

(૪) અસ્યાયત્...દિનામ્ ૨/૪/૧૧૧ થી હી = શાયિકા

(૫) આત્ ૨/૪/૫૦ = શાયિકા

[૪૭૩]

(૪૮) કર્મજા તૃચાચ ૩/૧/૮૩

★ વૃત્તિ :- કર્મજપઠ્યન્તમકાન્તેન તૃજન્તેન ચ ન સમસ્યતે । મક્તસ્ય મોજકઃ । અગં સ્વષ્ટા

■ “તૃતીયાયામ્” ૩/૧/૮૪ કર્તરિ । આશ્ચર્યો ગર્વાં દોહઃ અગોપેન ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મ અર્થમાં વિધાન કરાયેલ પઠ્યન્ત નામ, (કર્તા અર્થમાં આવેલા)

અક્ર પ્રત્યયાન્ત નામ તથા તૃચ્ (તૃ) પ્રત્યયાન્ત નામ સાથે સમાસ પામે નહીં

(અક્ર) મક્તસ્ય મોજકઃ ભાતને ખાનારો

મક્ત - કર્મને પઠી છે, મોજકઃ કર્તાને અક્ર છે (તૃચ્) અપાં સ્વષ્ટા = પાણીને સર્જનાર

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ન કર્તરિ ૩/૧/૮૨ થી કર્તરિ (૨) અકેન ક્રીડાજીવે ૩/૧/૮૧ થી અક્ર (૩) ષષ્ઠયયત્નાચ્છેષે ૩/૧/૭૬ થી ષષ્ઠી

❧ વિશેષ :- ૦ મક્તસ્ય મા સૂત્ર કર્મણિકૃતઃ ૨/૨/૮૩ થી પઠી થઇ છે.

૦ કૃતિ ૩/૧/૭૭ થી સમાસની પ્રાપ્તિ છે તેનો આ સૂત્ર વડે નિષેધ થયો છે.

૦ જન્ તૃચૌ ૫/૧/૪૮ થી મોજકઃ માં જન્ લાગ્યો છે.

૦ કર્મજા કેમ ? ગુણિનાં વિશેષકઃ ગુણઃ = ગુણિ વિશેષકઃ = ગુણ ગુણીને જુદો પાડે છે. (અહીં સંબધ પઠી થયેલી છે.

૦ કર્તરિ કેમ ? પયસઃ પાયિકા = પયઃ પાયિકા દુધને પાવાનો વારો. અહીં ઈર્મ અર્થમાં જન્ છે.

૦ સ્વજન્તૃચ્ (જન્તૃચૌ ૫/૧/૪૮ થી તૃચ્)

(૧) અઃ સ્વજિદ્શોડકિતિ ૪/૪/૧૧૧ થી અ=સ્વજ્

(૨) યજ્સજ્.....ષઃ ૨/૧/૮૭ થી ષ=સ્વજ્

(૩) તવર્ગસ્યશ્ચર્ગ ૧/૩/૬૦ થી દ્=સ્વષ્ટા (પ્ર. એ.વ.)

■ શેષવૃત્તિ :- [૫૬] તૃતીયાયામ્ ૩/૧/૮૪ બ્યારે કર્તા તૃતીયામાં હોય ત્યારે ઈર્મ અર્થમાં લાગેલી પઠી વિલક્ષિતવાળું નામ સમાસ ન પામે આશ્ચર્યો ગર્વાં દોહઃ અગોપેન=અગોપાલ વડે ગાયોનું દોહવાનું એ આશ્ચર્ય છે અગોપેન=તૃતીયાન્ત નામ કર્તા અર્થમાં છે. ગર્વાંદોહઃ માં કર્મણિકૃતઃ ૨/૨/૮૩ થી પઠી થઇ છે. તેનો દોહઃ કર્તન્ત સાથે સમાસ થતો નથી [૧૫૧]

[૪૭૪]

(૪૯) તૃપ્તાર્થપૂરણાવ્યયાતૃશ્ચ શસ્ત્રાનશા ૩/૧/૮૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- તૃપ્તાર્થ પૂરણ અવ્યય અતૃશ્ચ શતૃ આનશા

★ વૃત્તિ :- તૃપ્તાર્થૈઃ પુરણપ્રત્યયાન્તૈરવ્યયૈરતૃશન્તૈઃ શત્રન્તૈ- રાનશન્તૈશ્ચ સહ પઠ્યન્તં ન સમસ્યતે । પલ્લનાં તૃપ્તઃ । તીર્થકૃતાં પોહશઃ શાન્તિનાથઃ । રાજઃ સાક્ષાત્ રામસ્ય દ્વિપન્ । ચૈત્રસ્ય પચન્ । મૈત્રસ્ય પચમાનઃ ।

■ ‘જ્ઞાનેચ્છાર્ચાર્થાધારક્તેન’ ૩/૧/૮૬ રાજાં જ્ઞાતઃ ઇષ્ટઃ પૂજિતઃ । હ્રદમેષાં ચાતમ્ । “અસ્વસ્થગુણૈઃ” ૩/૧/૮૭ । પટસ્ય શુવલઃ । કાકસ્ય કાળ્પયમ્ ।

❧ વૃત્તર્થ :- તુતાર્થ - તુજ શબ્દ અને તેના પર્વાધા, વૃજ પ્રત્યયાન્ત. અઢાય. તથા અવૃઢ (જન), જન (અન), આનજ (આન) પ્રત્યયવાળા નામો નાથ પદ્યથત નામનો સમામ થનો નથી
 ૧૧ તુજ - વજના વજન = કંગાથી ધરાયેલો
 (તુજ શબ્દ છે નહીં સમામ ન થયો)
 ૦ વૃજ - તીર્થવૃત્તાર્થે જનનિત્ય સ્તીર્થ કરે
 ના મળના યાત્રનાથ (વજનુ વજનજન-વોટજ
 ૩૦૬૨ થી વો થયુ છે.

મહાવા પુરો હદ ૭૧૧૫૫ થી પૂર્વ પ્રત્યયાન્ત નામ થયુ છે.

અઢાય :- રાજ સાશાન - નામની નામ (સાશાન અઢાય છે.)

૦ અવૃઢ - તમ્ય દ્વિવન - નામનો શનુ
 (વિષ્ણુ ધાતુ દ્વિવર્ણ અવૃઢ ૫૦૨૬)

૦ જન - જાન્ય વચન - જાનનો રસાધધે

(વજ્ઞ ધાતુ જાનનાવ્યવિતિ ૫૦૦૦ થી જનુ

૦ અનજ - જાન્ય વચમાન જાનનો રસાધધે
 'જાનનાવ્યવિતિ ૫૦૦૦ થી જાનજ, અનામ આને
 ૮૪૧૧૪ થી મ આગમ

❧ અનુવૃત્તિ :- (૧) વજનનાનુવૃત્તિ ૩/૧/૭૬ થી વજ્ઞ
 (૨) ન વજ્ઞ ૩/૧/૮૮ થી ન

❧ વિશેષ :- ૦ તુતાર્થ શ્લોક - ૦ તુજ, પર્વ મુહિત, આદિય વ્રજ
 ૦ તને કેમ કયુ ૦ ૨

વજનના વજન - વજનના વજન - તને મળના અથ
 મા વજનના વજન ૩/૧/૭૬ થી આમાની પ્રાપ્તિ દત્તી
 તેના નિર્ણય માટે આ સુત્ર જાનાવે છે

❧ શવૃત્તિ :- (૫૭) જાનેન્દ્રાર્થાર્થાર્થને
 ૩૧/૮૬ જાનર્થ, ૭૨૦૫૬. 'જાનેન્દ્ર' ધાતુથી જ
 (જાનેન્દ્ર કા: ૫/૭/૮૨ થી, કન પ્રત્યય અને આધાર
 અર્થમા આવે (અર્થાર્થાર્થ ૫/૦/૧૨ થી) કન
 પ્રત્યયવાળા નામોની આવે પદ્યથત નામનો સમામ થનો નથી
 જાનાર્થ :- રજા જાન - જાનનો જાનેલો
 ૬૨૦૫૬ :- રજા જાન - જાનનો જાનેલો

જાનાર્થ :- રજા જાન - જાનનો જાનેલો
 જાનાર્થ :- રજા જાન - જાનનો જાનેલો [૧૫૨]
 (૫૮) અઢાય મુજો: ૩/૧/૮૭ જે શુણે પોનામાં દોષ
 પજ્ઞામાં નોંધ તે સ્વસ્થ શુણ હોવાય છે જે શુણે પોનામાં
 ને જાના તનેમાં નોંધ એટલે કે શુણ અને શુણી
 નામનો અઢાય દોષ તે અઢાય શુણવાચક હોવાય
 આના અઢાય શુણવાચી નામ સાથે પદ્યથત નામનો
 સમામ થનો નથી.

વજન જુજન :- વજનુ જુજન પાતુ (અર્થ) જુજન એક
 વજનુ જુ છે અને વજન પાતુ છે, તેથી સમામ ન થાય,
 વજન જુજન = રાજાના હાથ પાતુ (અર્થ) શુણ
 શબ્દ જોતિય શુણનો મુજબ અઢાય. શુણવાચી શબ્દ
 ને નહીં) [૧૫૩]

[૪૭૫]

(૫૦) નજ ૩/૧/૫૧

★ વૃત્તિ :- નજ નામા મહ મમ્યને, મ તપુરુ: ।
 દો નજી પ્રજ્ઞોત્થાકે વર્ણસમગ્રવર્ણી । વર્ણદાસ: મહાપ્રાણી
 પ્રજ્ઞાસ્તુ નિષેધ જ્ઞ ॥ તદ્વર્ણદિગ્દાસો નજોડર્ણી ।

❧ "નજ" ૩/૨/૧૨૨. અઢાય: । "દ્વાદશીકે" ૩/૨/૧૨૬ । નજ: અઢાય: । અઢાય: ત્વં જાતન ।

❧ વૃત્તર્થ :- નિષેધવાચી નજ (ન)
 અન્ય નામ સાથે સમામ પામે છે તે તપુરુપ
 અઢાય છે.

જોડને વિશે વર્ણદાસ નજ અને પ્રમજ્ય નજ એમ
 બે પ્રકારે છે. વર્ણદાસનજ સમામને અઢાય કરે
 છે અને પ્રમજ્યક નજ નિષેધ કરે છે.

વર્ણદાસનજ આર પ્રકારે છે. (જુઓ વિશેષ)

★ અનુવૃત્તિ :- મનિસ્વરસ્તુરુ: ૩/૧/૪૨ થી
 ત્વુરુ:

❧ વિશેષ :- ૦ વર્ણદાસ નજ ના પ્રકારે
 (૧) ત્વ મહ્ય - જેનો નિષેધ દોષ તેની સમામ અન્ય
 પાતુની દ્વારિત મુજબ છે

ન વજનુ દને અઢાય: - આત્મનુ નહીં પજુ તેના
 જેનો ખીજ જાનિનો અનુધ્ય.

(૨) ત્વ રિદ્ધ: - જેનો નિષેધ દોષ તેના વિરદ્ધ

મુજબ ન થમે. દન અઢાય - ધર્મ નહીં પજુ પાપ

(૩) તદ્વ્ય. - જેનો નિષેધ દોષ તેનાથી અન્યનું મુજબ
 ન અઢાય દને અઢાય - અઢાય નહીં પજુ તેનાથી મિત્ત

• ૧ તુતાર્થ :- અનિવાન નિવાનની શ્લોક ૪૨૬

• ૨ તને કેમ ૧ મુદ્દવૃત્તિ ભા. ૧ ૫ ૧૬૫

વાયુ કે તેવુ ઠઈ.

(૪) તદમાવઃ જોનો નિષેધ હોય તેના અભાવનુ સૂચન ન વચનમ્ इति अवचनम् - વચનનો અભાવ

પ્રસજ્ય નજ્ માત્ર અભાવને સૂચવે છે. ઉત્તરપદ નો અર્થ પ્રધાન હોય તો —

સૂર્યમ્ અપિ ન પश्यन्ति - असूर्यपश्याः राजदाराः (ખીજુતો ઠંઈ જોતીજ નથી પણ) સુર્યને પણ નહીં જોતી — પડદામાં રહેનારી રાજરાણી

■ શેષવૃત્તિ :- ૦ નજ્ ૩/૨/૧૨૫ (જુઓ સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક ૪૪૪) ઉત્તરપદ પરમાં હોયતો નજ્ નો અન્ (અ) થાયછે. ન સાધુઃ इति असाधुः (તદ્વિરુદ્ધ પ્રકાર) (૫૯) ત્યાદૌ ક્ષેપે ૩/૨/૧૨૬ નજ્ પછી કોઇપણ (ત્યાદિ) ક્રિય.પદ આવે અને નિંદા અર્થ જણાતા હોયતો નજ્ નો અ કરવો. ન પચસि इति अपचसि त्वं जाल्म = હે જાલિમ તું રાંધતો નથી

[૪૭૬]

(૫૧) અન્ સ્વરે ૩/૨/૧૨૯

★ વૃત્તિ :- સ્વરાદૌ પરે નજોડન્ સ્યાત્ । અનાયઃ

■ નલ્ નાસત્યાદયો નિવાત્યા । અત્ર નલ્વાદયઃ ૩/૨/૧૨૯ इति सूत्रं ज्ञेयम् ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વરાદિ (ઉત્તરપદ) પર છતાં નજ્ નો અન્ થાયછે.

ત આર્ય इति अनाय (અહીં આર્ય માં અસ્વર છે. માટે નજ્ નો અન્

■ શેષવૃત્તિ :- નજ્ ૩/૨/૧૨૫ થી નજ્

■ વિશેષ :- ૦ અન્ સ્વરૂપ નિર્દેશ માટે છે ન નો લોપ થતા સર્વત્ર સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં અન્ આદેશના વિધાન માટે છે અને ન નો લોપ બે વખત ન થાય માટે છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૦) નલ્વાદયઃ ૩/૨/૧૨૯ નલ્, નાસત્ય વગેરે સમાસો નિપત્તન થયા છે (નજ્ નો અ દતે નથી).

૦ નાસ્તિ ચ્લમ્ इति नलम् - ખોલાણુ નથી તે અહીં અલ્ ન થતાં નલ્ થયું તે નિપાતનથી જાણવું.

[નલ્વાદિ ગણ :- નલ્, નમ્રદ્, નવાત્, નમાવઃ, નમુચિઃ, નાસત્ય, નપુ મકમ્, નક્ષત્રમ્. નક્કઃ, નાકઃ, નાસિકઃ, નાપિતઃ, નનાન્દ, નાચિકેત, નમ્ઃ, નાગઃ નમાગઃ, નારાચઃ વગેરે]

[૪૭૭]

[૧૫૫]

(૫૨) દુર્નિન્દાકૃચ્છ્રે ૩/૧/૪૩

★ સુત્રપૃથઃ :- દુર્ નિન્દા કૃચ્છ્રે

★ વૃત્તિ :- નિન્દાકૃચ્છ્રેવૃત્તિ દુર્ इत्यव्ययम् नाम्ना समस्यते । દુર્જનઃ, દુષ્કૃતમ્

■ સુઃ પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪ સુજનઃ

■ વૃત્ત્યર્થ :- નિન્દા અને કૃચ્છ્ર - કૃચ્છ્ર અર્થવાળો “દુર્” અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે. (તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય) નિન્દિતઃ જનઃ इति दुर्जनः = દુર્જન કૃચ્છ્રેણ કૃતમ્ इति दुष्कृतम् = કૃચ્છ્ર વડે કરેલું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગતિક્વચ્ચઃ તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨ થી તત્પુરુષ (૨) નિત્યં પ્રતિનાલ્પે ૩/૧/૭૭ થી નિત્યં

■ વિશેષ :- ૦ દુષ્કૃતમ્ માં ૨ નો ષ્ - નિર્દુર્બંહિયા... ૨/૩/૯ થી થયો છે.

૦ અન્ય કેમ ? નિન્દિતાઃ પુરુષાઃ यस्य सः - જેમાં દુષ્કૃત પુરુષો છે તે - (અહીં અન્ય અર્થ પ્રધાન છે માટે આ સમાસ ન થયો) બહુગ્રીહિ થશે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૧) સુઃ પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪ પૂજા અર્થવાળો સુ અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે શોભનઃ જન. इति सुजनः [૧૫૬]

[૪૭૮]

(૫૩) અતિરતિક્રમેચ ૩/૧/૪૫

★ સુત્રપૃથઃ :- અતિઃ અતિ ક્રમે ચ

★ વૃત્તિ :- અતિરતિક્રમે પૂજાયાં ચ સમસ્યતે અતિસ્તુત્ય । અતિરાજા ।

■ “આહલ્પે” ૩/૧/૪૬ આકહારઃ ।

“પુર્વાપરાધરોક્તમભિન્નેનાંશિના” ૩/૧/૫૨ । સમસ્યતે । પુર્વકાયઃ । “સમેંડશેડધ” ન વા ૩/૧/૫૪ । અર્ધપિપ્પલી “જરત્યાદિમિઃ” ૩/૧/૫૫ । અર્ધો વા સમસ્યતે । અર્ધજરતી, જરત્યર્ધઃ । સાયાહાદયઃ ૩/૧/૫૩ । સાધવઃ

■ વૃત્ત્યર્થ :- અતિક્રમ (હૃદયથી વધારે) અને પૂજા અર્થવાળો અતિ અવ્યય બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે (તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય)

૦ અતિક્રમેણ સ્તુત્યા इति अतिस्तुत्य = ઘણી સ્તુતી કરીને.

૦ પૂજિતઃ રાજા इति अतिराजा = સારો રાજા

(૬૮) રથ વદે ૩/૨/૧૩૧ રથ અને વદ નાંમે ઉત્તર-
પદમા હોયતો કુ ને બદલે કત્ આદેશ થાયછે કુત્સિતઃ
રથઃ ઇતિ કદ્રથઃ = ખરાખ રથ, કુત્સિતઃ વદઃ ઇતિ કદ્રદઃ
= ખરાખ વાણી [૧૬૩]

[૪૮૦]

(૫૫) કાડક્ષપથોઃ ૩/૨/૧૩૪

★ સુત્રપૃથો :- કા અક્ષ-પથોઃ

★ વૃત્તિ :- અનયોઃ પરયો કોઃ કા સ્યાત્ કાડક્ષઃ ।
કાપથમ્ ।

■ પુરુષેવા ૩/૨/૧૩૫ / કાપુરુષઃ કપુરુષઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અક્ષ (અ કારાન્ત અક્ષ
શબ્દ અને અક્ષિ બન્ને) અને પથ (પથિન્)
શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે કુ નો કા આદેશ
થાય છે. કુત્સિતઃ અક્ષઃ ઇતિ કાક્ષઃ-ખરાખ પાસો
કુત્સિતઃ પન્થા. ઇતિ કાપથમ્ = ખરાખ રસ્તો

★ અનુવૃત્તિ :- કો કન્ તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ પથિન્ શબ્દના નિર્દેશથી પથ
શબ્દ અ કારા. આવે ત્યારે કુ નો કા થશે નહીં જેમકે
કુપથઃ = ખરાખ માર્ગ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

કુત્સિતમ્ અક્ષમ્ = કાક્ષમ્ = ખરાખ ઇન્દ્રિય
કુત્સિતાઃ પન્થાઃ અસ્મિન્ દેશે = કાપથઃ દેશઃ
= ખરાખ રસ્તા વાળો દેશ

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૯) પુરુષે વા ૩/૨/૧૩૫ પુરુષ
શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોયતો કુ ને બદલે કા વિકલ્પે થાય
છે કુત્સિતઃ પુરુષઃ કુપુરુષઃ વિકલ્પે કાપુરુષઃ = ખરાખ
પુરુષ [૧૬૪]

[૪૮૧]

(૫૬) અલ્પે ૩/૨/૧૩૬

★ વૃત્તિ :- ઇષદર્થસ્ય કોઃ કા સ્યાત્ કાડક્ષમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અલ્પ અર્થમાં વર્તતા
'કુ' અવ્યયનો કા આદેશ થાય છે. ઇષદક્ષમ્
ઇતિ કાડક્ષમ્ = થોડું ચોખ્ખું-(કુ નો કા થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કાડક્ષપથોઃ ૩/૨/૧૨૪ થી
કુ નો કા (૨) કોઃ કત્ તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્ર કોઃ કત્ તત્પુરુષે
૩/૨/૧૩૦ માં સ્વરાદિ ૫૨ છતાં કુ નો કત્ આદેશ

ધર્થો છે પણ આ સૂત્રથી માત્ર અલ્પ અર્થમાં સ્વરાદિ
શબ્દ ૫-માં આવે. તો કુ નો કા આદેશ થશે કત્ નહીં

[૪૮૨]

(૫૭) કા-કવૌ વોળો ૩/૨/૧૩૭

★ સુત્રપૃથો :- કા-કવૌ વાઃ ઊળો

★ વૃત્તિ :- ઇષદર્થસ્ય કેરુળો પરે કા-કવૌ વા
સ્યાતામ્ । કોળમ્ । કવોળમ્ । કદૂળમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અલ્પ અર્થમાં વર્તતા
'કુ' અવ્યયનો ઊળ ઉત્તરપદ ૫- છતાં કા અને
કવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઈષદ્ ઊળમ્ = કુ + ઊળમ્ = (૧) કા + ઊળમ્ =
કોળમ્, (૨) કવ + ઊળમ્ = કવોળમ્, (૩) કદ્ +
ઊળમ્ = કદુળમ્

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અલ્પે ૩/૨/૧૩૬ (૨) કો
કત્ ૩/૨/૧૩૦

❧ વિશેષ ૦ બહુવ્રીહિ સમાસમાં કુ નો
કદ્ આદેશ થતો નથી જેમકે તેમાં આ સૂત્ર લાગશે નહીં.
તેથી કુ + ઊળ માં કૂળઃ થશે

[૪૮૩]

(૫૮) મયુરવ્યંસકેત્યાદયઃ ૩/૧/૧૧૬

★ સુત્રપૃથો :- મયુર વ્યંસકેત્યાદયઃ

★ વૃત્તિ :- એને તત્પુરુષાઃ સમાસા નિપાત્યન્તે મયુરવ્યંસકઃ ।
एहीड वतते । अश्वनीतपित्रता क्रिया । एहिरेयाहिरा ।
कुरुकटो वक्ता । गत प्रत्यागतम् । शाकगार्थिवः । त्रिभागः
समासे यथायोगं लुग् दीधर्हस्वादिकं वाच्यम् । मांस्पाकः ।
मांसपाकः ।

■ ઉદકાદેહાદિચ્ચંથા યોગમ્ । :-

उदधिः, उदकुम्भः - उदककुम्भः, उदविन्दुः - उदकविन्दुः,
लवणोदः, द्वीपम्, अनूपः । “राजदन्तादिपु” ૩/૧/૧૮૦.
प्राङ्निगताहं पदस्य परनिपातः । दन्तानां राजा = राजदन्तः
तत्पुरुषाद् अत्अद् समासान्तौ यथायोग वक्तव्यौ “कङ्कशू-
पथ्यपोदत्” ૭/૩/૭૬ । राज्ञः पूः - राजपुरम् ।
मोक्षस्य पन्थाः - मोक्षपथः “ब्रह्महस्तिराजपत्न्याद्वर्चसः”
૭/૩/૮૩ । अत् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મયુરવ્યંસક વગેરે તત્પુરુષ
સમાસો નિપાતન કરાયા છે.
વ્યંસકશ્ચાસૌ મયુરશ્ચ ઇતિ મયુરવ્યંસકઃ = હુન્મે

મો - (અહીં) નિપાતનથી જ્યસક શબ્દના પૂર્વ પ્રયોગનો અભાવ થયો છે.

મહિં વતે ને । મહિં કુંડે । હે ઇરે એવુ જે કામના બોલાય તેનું કર્તૃ તે પછી કહેવાય (અહીં નપુંમકલિંગ થયું તે નિપાતન કહેવાય)

‘અર્જનત પિવતા ક્રિયા’ - અર્જનત પિવત્ ક્રિયા ક્રિયામાં મા = નિરતર આપ્યા - પીઆ એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા (અહીં બે ક્રિયાપદ માથે મમામ થયો તે નિપાતનથી)

૧) મહિરેયાહિરે = જે ક્રિયામાં મહિરે યાહિરે રે તે આપ, જેનું જા મહિરે યાહિરે ક્રિયા કરતે વચ્ચે ક્રિયામાં ક્રિયામાં ક્રિયામાં બોલાય તે

૦ કુરુ કંડો વક્તા = કુરુ કંડમ ક્રિયામાં જા વક્તિ મ વક્તા = ‘સાદી બનાવ’ એમ પાવ વાર જે કહે તે વક્તા, અહીં અમિશ્ચ માં જે સમામ કંડો તે નિપાતનથી મમજવું

૦ ગત પ્રત્યાગતમ્ - ગત ચ તત્ પ્રત્યાગતમ્ ચ ક્રિયા = ગતિના તેનું જ પાછું આગમન તે - સમાસ ની અપ્રાપ્તમાં જ વ્યવસ્થિત પૂર્વ પદ ઉત્તર પદ નામ સંકર્ષે તે નિપાતનથી સમજવું

૦ શક્યાર્થિય શક પ્રિય પાર્થિય ક્રિયા શક છે । પ્રિય જેને તેણે તે ગત - આ મધ્યમ પદ સોપી સમામ છે તે નિપાતનથી જાણવો

૧) ત્રિભગ - ત્રીતીય ભગ ક્રિયા = ત્રિભોજાગ આદી ત્રિ થયું તે નિપાતનથી.

મમામમા યથાગત (જેમ પ્રાપ્ત થયું તેમ) નુક હવ્ય, વીર્વ પથેરે સમજવું.

જે સમાસના જેવું કાર્ય દેખાય તેને અનુ-રૂપ કંપના કરવી) માંસત્ર પાક ક્રિયા માંસત્રાક નિકલે માંસપાક - અહીં પાક ગળક ઘણ પ્રત્યાગત છે જે માંસત્રા... પવિ ના ૩/૨/૧૪૧ થી માસ ના અનુવ જ નો નિકલે સોપ પામે છે

★ અનુવૃત્તિ :- મનિસ્વસ્ત્યસુખ્યઃ ૩/૧/૪૨ થી

અનુવૃત્તિ

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં તત્પરૂપ સમાસ કયું નો સંધારણ તત્પરૂપ અર્થ સમજવો સત્ - ‘વિશેષ’ ... ધાગ્યવ’ ૩/૧/૬૬ થી

૦ અનુવૃત્તિ આકૃતિ ગળે માટે છે એટલે કે આદિ સંધર્થી અન્યાન્ય અનિવચિત સંધારણ સમાસનો પણ

સમાવેશ થાય છે

■ મયુરજ્યમક વગેરે સમાસમાં નામનો નામ સાથે ક્રિયાપદનો નામ સાથે, ક્રિયાપદ ક્રિયાપદ સાથે, અવ્યય અને નામ સાથે, સંખ્યાત્મકો એ રીતે સમાસો નિપાતન થયા છે.

૦ મયુરજ્યમક ગયુ - *

મયુરજ્યમક = હુએ મોર

જ્યમજ્યમક = હુએ વિદ્યાથી

કમ્બોજ મુણ્ડ = માથે મુઠા વાળો એવો કમ્બોજ

યમ્બ મુણ્ડ = માથે મુઠા વાળો એવો યમ્બ

મયુરજ્યમક = હુએ મોર - હુએ સ્ત્રી

મહીર = હે ઇરે । જુ અહીં આવ એવું જેમાં બોલાય તે

મહિર = જેમાં માથે આવ’ એવું જે ક્રિયા કે કાળ મા બોલાય તે ક્રિયા કે કાળ.

મહિવાળિજા = જે ક્રિયામાં ‘હે વાણિયા આવ’ એમ બોલાય તે ક્રિયા

મૈહિવાળિજા = જે ક્રિયામાં ‘હે વાણિયા આવ’ એમ બોલાય તે ક્રિયા,

અપેહિવાળિજા = ‘વાણિયા ખમીલ’ એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા

મહિ સ્વાગતા - ‘આવ સ્વાગત છે’ એવું જ્યાં જે

પ્રવૃત્તિમાં કે જે કાળમાં બોલાય,

નાએના તમામ નામોના અર્થમાં ‘જે ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ કે કાળમાં બોલાય તે’ એવો અર્થ સમજવો.

અપેહિ સ્વાગતા - ખમીલ સ્વાગત છે.

મહિ દ્વિતીયા - જુ ખીજે કે ખીજ આવ

અપેહિ દ્વિતીયા - જુ ખીજે કે ખીજ ખસીલ

મહિ પ્રથમા - જુ આવ આ

અપેહિ પ્રથમા - જુ ખમીલ આ

મહિ ત્રિષ્ઠા અપેહિ ત્રિષ્ઠા - જુ આ

મહિ પ્રક્ષા, અપેહિ પ્રક્ષા - કસ દાઢ

મોહ કટ - સાદીના કામનો વિચાર કર

મોહ કર્મા - દાદવથી હેગન થા

મોહ કર્વા - કાઠાના કામનો વિચાર કર

રુદ્રમચૂડા - ચૂડાનો અપાજ કર

* ૧ મયુરજ્યમક - મુદ્દરૂતિ આપ સમુદાર સાથે

ભા. ૧, સૂત્ર ૩/૧/૧૧૬

* ૨ સંધુવૃત્તિ બાધાન્તર ભા. ૧, પ. ૪૦૫

આહર ચેલા - કપડું લાવ
 આહર વસના - કપડું લાવ
 આહર વિતતા - વિસ્તરેલું - પાથરેલું લાવ
 કૃન્ધિવિચક્ષણા - હે વિચક્ષણ તું કાપ
 મિન્ધિ લવણા - લવણને વાટ
 પચ લવણા - મીઠાને પકાવ
 ઉદ્ધરોત્સૃજા - બહાર કાઢ અને આપ
 ઉદ્ધમ વિધમા - ધમ ધમ કર
 ઉદ્ધપનિવપા - ઉંચે આવ અને નિરંતર વાવ
 ઉત્પચનિપચા - રાંધવા માંડ
 કૃન્ધિવિચક્ષણા - કાપ અને ક્ષિણ કર
 ઉન્મૃજાવમૃજા - સાંસુઈ કર
 અશ્નીતપિવતા - નિરંતર ખાઓ પીઓ
 અશ્નીતપચતા - ખાઓ અને રાંધો
 રવાદતમોદતા - ખાઓ અને આનંદ કરો
 પચત મૃજતા - રાંધો અને ભુંજો
 હનીત પુનીતા - લણો અને ઉપણો
 રવાદાડડચામા - ખા અને આગમન કર
 આહરનિવપા - લઈજા અને નિરંતર વાવ
 આવપ નિક્કિરા - વાવ અને ફેંક
 પચપ્રકૂલા - રાંધ અને ઠાંક
 રહ દ્વિતીયા - અહીં ખીજું
 રહ પચ્ચમી - અહીં પાંચમું
 અચ દ્વિતીયા - આજે ખીજું
 અચ પચ્ચમી - આજે પાંચમું
 અહિરે યાહિરા - રે ! આવ રે ! જા
 અહિરે ગચ્છરા - રે ! આવ રે ! જા
 આહોપુરુષિકા - અહો હું પુરુષ છું
 અહં પૂર્વિકા - હું આગળ છું
 અહં પ્રથમિકા - હું પહેલો છું
 અહમહમિકા - હું છું હું છું
 વિકૃતપ્રકૃતા - વિકારવાળું ચાલું કામ
 નિશ્ચિતપ્રચિતા - નિરંતર ભેગું કરેલ
 યા ઇચ્છા યસ્યાં સા યદ્દ્વચ્છા - જેમાં જે ઇચ્છા મરજી મુજબ
 જહિજોહ - છોડ અને જોડ
 ઉજહિજોહ - છોડ અને જોડ
 જહિસ્તમ્ - સ્તંબને છોડ
 ઉજહિ સ્તમ્ - સ્તંબને છોડ

કુલ્કટ - સાદડીને કર
 સ્નાત્વાકાલક - નાહીને કાળો
 પીત્વાસ્થિરક - પીને સ્થિર થયો
 મુક્તવાસુહિત - જમીને ધગયો
 પ્રોષ્યપાપીયાન્ - પ્રવાસી થઇને પાપી થયો
 ઉત્પત્યપાકલા - આદાશમાં ઉડીને ફીકી થયેલી
 નિપત્યરોહિણી - નીચે પડીને લાલ થયેલી
 નિષદ્ય શ્યામા - નીચે બેસીને કાળી થયેલી
 નિષણ્ણ શ્યામા - નીચે બેઠેલી કાળી થયેલી
 ઉચ્ચાવચમ્ - ઊંચું નીચું
 ઉચ્ચનીચમ્ - ઊંચું નીચું
 આચોપચમ્ - ભેગું કરેલું
 આચોવચમ્ - ભેગું કરેલું - છુંડું કરેલું
 આચપરાચમ્ - આગળ પાછળ
 નિશ્ચપ્રચમ્ - નિશ્ચિત અને પ્રચિત
 નિશ્ચત્વચમ્ - છોડેલું
 અકિચ્ચનમ્ - નકામું
 અકુતોમયમ્ - જેને ક્યાંયથી લય નથી તે
 ગત પ્રત્યાગત - જવું આવવું
 યાતાનુયાત - જવું ફરી પાછળ જવું
 ક્રત્યક્રત્યિકા - મોટી નાની ખરીદી
 પુટા પુટિકા - પડિયાં
 ફલા ફલિકા - મોટાં નાના ફળો
 માનોન્માનકા - મોટાં નાના માપ
 શાક પાર્થિવ - શાક ખાનારો રાજા
 કુતપસૌશુત - બહારનાં વાળમાંથી બનેલ વસ્ત્ર વાપરનાર
 અજાતૌલ્લભિ - બહાર વહેંચનાર તૌલભિ
 યષ્ટિમૌદ્ગલ્ય - લાકડીને હથેલીયારૂપે વાપરનાર મૌદ્ગલ્ય
 પરશુરામ - પરશુગમ
 વૃતરૌટિ - જેમાં ઘી વધારે છે તેવી રાટલી
 ઓદનપાણિનિ - જેને ચોખા વધુ પ્રિય છે તેવો પાણિનિ
 આણિ માણ્ડવ્ય - જેને સીમા પ્રિય છે એવો માણ્ડવ્ય
 વલકા કૌશિક - જેને બગલી પ્રિય છે એવો કૌશિક
 વિદર્મા કૌણ્ડિન્વ - જેને વિદર્ભા પ્રિય છે એવો કૌણ્ડિન્વ
 સહસ્રાર્જુન - હજાર હાથ વાળો અર્જુન
 ત્રિવિદ્યા - ત્રણ ભાગ વાળી વિદ્યા
 એકાદશ - અગ્યાર
 દ્વાદશ - બાર
 ષોડશ - સોળ

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

દા.દા.દા - અદીયા

[૧૧૫] ૧ - રૂઢક વાચનુ જુનનુ... દ વગેરે થાય

[૧૧૬] રૂઢકવગેરે વેષ - વિ - વસ - વાહન
૩/૧/૧૦૬ વાસ-વિ-વાસ વગન ૨૫૬ કિલોગ્રામ
૫૧ તો રૂઢક ને રૂઢ વાચન થાય છે રૂઢક-રૂઢક
ગત રમિત = અમુક [૧૧૫]

[૧૧૭] રૂઢકવગેરે વર્ણ ૩ ૧/૧૦૫ જેની આદિમા
અદીયા વાચન થાય તેવું ઉગ્રવગેરે વર્ણો રૂઢક ને રૂઢ
૫૧ વિષય થાય છે - "અદીયા વાચન" અર્થે રૂઢકો
રૂઢક્ય રૂઢક્ય = રૂઢક્યમ પછે રૂઢક્યમ = પાણીનો
રૂઢ [૧૧૬]

[૧૧૮] મર્યાદન મરતુ વિન્દુ વચ્ચે માર દાગ વીરધ-
ગાદિમા ૩/૨/૧૦૬ મરત, મરત, મરતુ, વિન્દુ વચ્ચે,
માર, દાગ, વીરધ, માર માથી દેઈ એક શબ્દ કિલો-
ગ્રામ થાય તો રૂઢક શબ્દનું રૂઢ ૩૫ વિષયે થાય.
રૂઢક્ય વિન્દુ = રૂઢક્યવિન્દુ: વિષયે રૂઢક્યવિન્દુ: = પાણીનું
વિન્દુ [૧૧૭]

[૧૧૯] ૩૩) નમ્બુનારવચ્ચ ૩/૨/૧૦૬ પૂર્વ: કે
કિલોગ્રામ આવેલ રૂઢક શબ્દનું રૂઢ ૩૫ થાય છે. જે
માત્ર થાય તો :- રૂઢક રૂઢક્યમ મ રૂઢક્યમગેરે:

= ૧૨૫ અમુક

[૧૧૮] (૬૬) રૂઢક્યનારવગેરેમારવગેરે રૂઢ ૩/૨/૧૦૬ કિલોગ્રામ
કે રૂઢક્ય શબ્દ રૂઢક્યમા જેને છેડે અ કે આન થાય
તેના કિલોગ્રામ ૫૧ માટેના કિલોગ્રામ ૩૫ અર્થ થાયતો
રૂઢ થાય છે કિલો ગ્રામ: રમિત = રિ + ગ્રા = રિ
+ ગ્રા = રૂઢક્ય = ૫૧ [૧૧૮]

(૭૫) બેના રૂઢક રૂઢ ૩ ૨, ૧૧૦ અમુક ૫૧
અર્થ થાય છે રૂઢક્ય થાય તો અમુક રૂઢ થાય છે.
અમુકગ: ગ્રામ: રમિત મ = અમુક+ગ્રા = અમુક+ગ્રા =
અમુક ગ્રામ. = ૫૫ ૫૫ માં અમુક છે તે રૂઢક્ય [૧૧૯]

(૭૬) રૂઢક્યનારવગેરે ૩ ૧ ૧૧૬ ગરુડન વગેરે અમારો
નિવાસન કિલોગ્રામ જે તેની પહેલે આવેલા થોડા નદી
તેના શબ્દ રૂઢક્ય પહેલે આવે

રૂઢક્યના ગ્રામ = રૂઢક્યના (રૂઢક્યના રૂઢક્ય ૩/૧/૭૬
થી ૫૧ વગર નામ ૫૧ માં પહેલે પાણી નિવાસનથી
ન આવ્યું) [૧૧૯]

વપુષ્ય અમાનથી વધાયેલાં અમુક, અમુક, અમામાન
અમુક થાય છે

(૭૭) રૂઢક્ય વ વપુષ્યગેરે ૭/૩/૭૬ કાર, વૃ, વધે
અને અમુક રૂઢક્ય જે અમામાને છેડે આવે તે અમામા અમુક
અમામાના થાય છે ગ્રામ વૃ = ગ્રામવૃ, મોતસ્વ વધા:
= નામ વૃ = મેલ મામ [૧૧૯]

(૭૮) ગ્રામ હમિત ગ્રામ વપુષ્યગેરે ૭/૩/૮૩ ગ્રામ
હમિત, ગ્રામ, અને વપુષ્ય ગ્રામ માં અમામા પામેલા
વર્ણ શબ્દ અમુક અમામાના થાય છે. ગ્રામ: વર્ણ: =
ગ્રામવર્ણમ = ગ્રામવર્ણ [૧૨૦]

[૪૮૪]

(૫૬) ગોમકપુસ્પાન્ ૭/૩/૧૦૫

★ મુદ્રપૃથક :- ગો: મુદ્રપૃથક

★ વૃત્તિ :- ગોમકપુસ્પાન્ સ્વાત્ । મુગ્ધા

□ 'ગોમક' દેગમ: । ગોમક:

❧ વૃત્તિ :- ગર્ અનવાળા તપુષ્ય
સમાસથી અર્થ પ્રત્યય થાય છે. [નિદ ૬ મધુનિ
મુદ્રમઅર્થ ગોમકે કેતલિત પ્રત્યયનો લેખ થયેલો
સમાસ ન થાય તો આ મુદ્ર લાગે] ગોમક =
મુગ્ધા ગો ઉત્તિ મુગ્ધા = કામધેનુ. મુગ્ધા+અર્થ
= મુગ્ધા+અર્થ - રૂઢક્યના કિલોગ્રામ ૫૧ ગ્રામગેરે
...કિલોગ્રામ ૩/૧/૧૦ થી કી = મુગ્ધા+અર્થ

ડી. અસ્યઙ્યાં લુક્ ૨/૪/૮૬ થી અન્ત્ય અ લોપ સુરગવી

★ અનુવૃત્તિ :- દ્વિગોઃ અન્નહઃ અદ્ ૭/૩/૮૬

❧ વિશેષ :- ૦ તત્પુરુષ કેમ કહ્યું ?

ચિત્રગુઃ = ચિત્રા ગાવઃ યસ્ય સઃ ચિત્ર વિચિત્ર ગાયોઞે જેની પાસે તે - ગહુત્રીદિ સમાસ છે.

૦ તદ્વિત્તો લોપ ન હોવો એમ કેમ કહ્યું ?

પદ્મભિઃ ગોભિઃ ક્રિત્ = પદ્મગુઃ

નહી - મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬/૪/૧૫૦ થી ઇક્ષ્ણ પ્રત્યય અનામ્નિ...પ્લુપ્ ૬/૪/૧૪૧ થી પ્રત્યયનો લોપ થયો છે તેથી અદ્ સમાસાન્ત ન થાય.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૭૬) રાજન્ સરવેઃ ૭/૩/૧૦૬ તત્પુરુષ સમાસને અન્તે આવેલ રાજન્ અને સર્વિ શબ્દો અદ્ સમાસાન્ત થાય છે દેવાના રાજા इति દેવરાજઃ = ઇન્દ્ર (નોડપદસ્ય તદ્વિત્તે ૭/૪/૧૧ થી અન્ નો લોપ) રાજઃ સરવાઃ इति રાજસર્વઃ રાજનો મિત્ર રાજન્+સર્વિન્+મ - (અવર્ણેવર્ણસ્વ ૭/૪/૬૮ થી ઇ લોપ [૧૭૪])

[૪૮૫]

અહઃ ૭/૩/૧૧૬

★ વૃત્તિ : અસ્માદદ્ । દેવાહઃ । પુણ્યાહમ્ ।

❧ 'સહ્યાતાદહશ્ચ' ૭/૩/૧૧૭ સહ્યાતાતમહઃ સહ્યાતાહઃ, સહ્યાતાહઃ । 'સર્વાશ સહ્યાતાવ્યાયાત્' ૭/૩/૧૧૮ । સર્વાહઃ । પૂર્વાહઃ દ્વયોરહોમ્ વોચ્યહનઃ પટઃ । અત્યહની કથા । "સહ્યાતાતૈકપુણ્યવર્ષાદીર્ષાચ્રારત્રેત્" ૭/૩/૧૧૯ । સહ્યાતાત્રાત્રઃ । સર્વ્રાત્રઃ । અર્ધ્રાત્રઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અહન્ અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી અદ્ પ્રત્યય થાય છે.

દેવાનામ્ અહઃ इति દેવાહઃ * ૧ - દેવાહન્ + અદ્ (નોડપદસ્ય તદ્વિત્તે ૭/૪/૬૧ થી અન્ લોપ)

પુણ્યમ્ ચ તદ્ અહશ્ચ इति પુણ્યાહમ્ * ૨ = પુણ્ય દિવસ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગોસ્તત્પુરુષાત્ ૭/૩/૧૦૫ થી તત્પુરુષ (૨) દ્વિગોઃ અન્નહઃ અદ્ ૭/૩/૮૬ થી અદ્

* ૧ દેવાહઃ - લિંગાનુશાસન-પુલ્લિંગ પ્રકરણ શ્લોકઃ ૧૫ અહનિયૂઠ્ઠકલ્હાઃ થી પુલ્લિંગ થયું છે

* ૨ પુણ્યાહમ્ - લિંગાનુશાસન-પુલ્લિંગ પ્રકરણ શ્લોકઃ ૩૫ - પુણ્યાદેહી થી નપુંસક થયું.

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

પરમમ્ અહઃइति = પરમાહન્ + અદ્ પરમાહઃ=ઉત્તમ દિવસ

❧ શેષવૃત્તિ :- (૮૦) સહ્યાતાતદહશ્ચ વા ૭/૩/૧૧૭ તત્પુરુષ સમાસને પામેલો સહ્યાતાહન્ શબ્દ અદ્ સમાસાન્ત થાય છે. અને વિદ્યે અહન્ શબ્દ ને અદ્ને અહ આદેશ થાય છે

સહ્યાતાતમ્ અહઃ = સહ્યાતાહન્ + અદ્ = સહ્યાતાહ્ પક્ષે સહ્યાતાહઃ ગણેલો દિવસ [૧૭૫]

(૮૧) સર્વાશસહ્યાતાવ્યાયાત્ ૭/૩ ૧૧૮ સર્વ શબ્દ અંશવાચી, સહ્યાતાવાચી અને અવ્યય થી પર રહેલો અહન્ શબ્દ જેને અન્તે હોય તે અદ્ સમાસાન્ત થાય છે. અને અહન્ ને અદ્ને અહ થાય છે. સર્વમ્ ચ તદ્ અહશ્ચ इति સર્વન્+અહન્+અ=સર્વાહઃ = અધો દિવસ. તેજ રીતે પૂર્વાહઃ = દિવસનો પૂર્વભાગ

૦ દ્વયોઃ અહોઃ મત્રો પટઃ इति = દ્વિ+અહન્+અ = દ્વયહનઃપટઃ = એ દિવસમાં વણાયેલું કપડું

૦ અહઃ અતિક્રાન્તા इति અત્યહી કથા = દિવસને ઓળંગી ગયેલી કથા (હી પ્રત્યય લાગી અહી થયું) [૧૭૬]

(૮૨) સહ્યાતાતૈકપુણ્યવર્ષાદીર્ષાચ્રારત્રેત્ ૭/૩/૧૧૯ સહ્યાતાત-એક-પુણ્ય-વર્ષા-દીર્ષા અને ચ દાર થી સર્વ, અંશવાચી, સહ્યાતાવાચી, અને અવ્યય થી પર રહેલ જે રાત્રિ શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા તત્પુરુષ સમાસથી અન્ પ્રત્યય લાગે છે

સહ્યાતાત્તાં ચાસૌ રાત્રિશ્ચ इति સહ્યાતાત રાત્રિ + અ = સહ્યાતાત રાત્રઃ (અવર્ણેવર્ણસ્ય થી ઇ લોપ)

સર્વાં ચાસૌ રાત્રિશ્ચ इति સર્વ્રાત્રિ + અ = સર્વ્રાત્રઃ = અધી રાત

રાત્રે અર્ધમ્ इति અર્ધ્રાત્રઃ = અર્ધી રાત [૧૭૭]

[૪૮૬]

(૬૧) પુરુષાયુષ-દ્વિસ્તાવ-ત્રિસ્તાવમ્ ૭/૩/૧૨૦

★ વૃત્તિ :- एतेऽल्पत्ययान्तास्तत्पुरुषाः साधवः ।

❧ અથ હ સમાસાન્ત સહ્યેપત આહઃ ક્વચિત્તત્પુરુષાત્ હઃ ન દશ-અદશાઃ । ક્વચિન્ન-કિં રાજા સુસલા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પુરુષાયુષ, દ્વિસ્તાવ અને ત્રિસ્તાવ એ ત્રણ શબ્દો તત્પુરુષ સમાસમાં અન્ પ્રત્યયાન્ત નિપાત કરાયા છે.

પુરુષસ્ય આયુઃ इति પુરુષાયુષમ્=પુરુષનું આયુષ્ય

(૧) પૂર્વપદ વિશેષણ ઉત્તરપદનામ ગમ્भीરશ્ચાસૌ નાદશ્ચ
=ગમ્भीરનાદ:

(૨) પૂર્વપદ નામ-ઉત્તરપદ વિશેષણ:- વીરશ્ચાસૌ
જિનશ્ચ=વીરજિન:

(૩) બન્નેપદ વિશેષણ:- શીતમ્ ચ ડળમ્ચ=શીતોળમ્

(૪) ભૂતકૃન્ત અને નિષેધ ભૂતકૃન્ત=કૃતમ્ ચ અકૃતમ્
ચ=કૃતાકૃતમ્

[૪૮૮]

(૬૩) પૂર્વકાલૈકસર્વજરત્પુરાનચકેવલમ્ ૩/૧/૯૭

★ સૂત્રપૃથક :- પૂર્વકાલ-એક-સર્વ-જરત્-પુરાણ-નવ-
કેવલમ્

★ વૃત્તિ :- પૂર્વકાલો વ્યસ્ય તદ્વાચિ, એકાદીની ચૈકાર્થ્યાનિ
નામ્ના સમસ્યન્તે । પૂર્વ સ્નાતઃ પશ્ચાદ્ અનુલિપ્તઃ -
સ્નાતાનુલિપ્તઃ એકશાહીત્યાદિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પૂર્વકાલ વાચી જે નામ
અને એક, સર્વ, જરત્, પુરાણ, નવ અને કેવલ
અર્થાં નામો અન્ય એકાર્થી નામ (સમાન વિ-
ભક્તિ વાળા નામ) સાથે સમાસ પામેછે તે
કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે.

જેમકે :- પૂર્વસ્નાતઃ પશ્ચાદ્અનુલિપ્તઃ =સ્નાતાનુલિપ્તઃ
= પહેલા સ્નાત કયું પછી લેખ કર્યો

૦ એકા ચાસૌ શાટી ચ = એકશાટી - એક સાડી

★ અનુવૃત્તિ :- વિશેષણ વિશેષ્યેનૈકાર્થ્ય કર્મધારયશ્ચ
૩/૧/૯૬ થી કર્મધારય

❧ વિશેષ :- ૦ * વિશેષણ...કર્મધારયશ્ચ
૩/૧/૯૬ થી સિદ્ધહોવા છતાં આ સૂત્ર પૃથક કેમ બનાવ્યું ?

૦ ૧ ૦ સૂત્રમાં દર્શાવેલ શબ્દોનો પરસ્પર સમાસ થાય
ત્યારે 'સ્વર્ધો પરમ્' પરિભાષા મુજબ પછીપછી
ના શબ્દો પૂર્વે મૂકાય તે માટે. દા ત. પુરાણં ચ તદ્
કેવલમ્ ચ - કેવલ પુરાણમ્

૦ ૨ ૦ સૂત્રમાં દર્શાવેલ શબ્દોનો અન્ય કોઈ વિશેષણ
સાથે સમાસ થાયતો સૂત્રમાંના શબ્દો પૂર્વે મૂકવા
માટે દા ત. એકશ્ચાસૌ પટુશ્ચ - એકપટુઃ

૦ ૩ ૦ એ ક્રિયાવાચી શબ્દોમાં પ્રથમ થયેલી ક્રિયાને પૂર્વે
મૂકવા માટે દા ત. પૂર્વસ્નાતઃ પશ્ચાદ્અનુલિપ્તઃ -
સ્નાતાનુલિપ્તઃ

અન્ય ઉદાહરણ :-

સર્વમ્ ચ તદન્નમ્ ચ - સર્વાન્નમ્ - બધું અન્ન

પુરાણશ્ચાસૌ કવિશ્ચ - પુરાણ કવિ - પ્રાચીન કવિ
કેવલં ચ તદ્ જ્ઞાનમ્ ચ - કેવલજ્ઞાનમ્ - કેવળજ્ઞાન

[૪૮૯]

(૬૪) નિન્દ્યાં કુત્સનૈરપાપાયૈઃ ૩/૧/૧૦૦

★ સૂત્રપૃથક :- નિન્દ્યાં કુત્સનૈઃ અ-પાપાયૈઃ

★ વૃત્તિ :- નિન્દ્યાં નિન્દાહેતુભિઃ સમસ્યતે, સ સમાસ-
સ્તપુરુષ સંજઃ કર્મધારય સંજશ્ચ સ્યાત્ । તાર્કિક સૂચી
અપાપાયૈરિતિ કિમ્ ? પાપમુનિઃ । હતવિધિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [પાપ વગેરે શબ્દોને છાડીને]
કોઈપણ નિંદાવાચી નામ, નિંદાના હેતુરૂપ
એવા બીજા નામો સાથે (સમાન વિભક્તિ
હોતે હો) સમાસ પામેછે. તે કર્મધારય તત્પુ.
રૂપ સંજક થાય છે. તાર્કિકશ્ચાસૌ સૂચી ચ હતિ
તાર્કિકસૂચી = આકાશને સૂચવનાર (કોઈ
તાર્કિકને તર્ક સમર્થિ કંઈ પૂછીએ તો પ્રશ્ન
નો જવાબ ન આવડવાથી આકાશસામે જોધ
રહે - અને - આડી અવળી વાતો કરે તે -
અહીં ન આવડતા તાર્કિકપણું નિંદાય છે.
જ્યારે સૂચી શબ્દ તેના હેતુભૂત છે. તેથી
સમાસ થયો.)

૦ અપાપાયૈઃ કેમ ?

પાપશ્ચાસૌ મુનિશ્ચ હતિ પાપ મુનિઃ હતશ્ચાસૌ વિધિશ્ચ
હતિ હતવિધિઃ = ભાગ્યહિન નિષેધ કરવાથી
આ નિયમ ન લાગ્યો પણ વિશેષણ સમાસ
થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) વિશેષણ વિશેષ્યેનૈકાર્થ્ય કર્મધારયશ્ચ
૩/૧/૯૬ થી કર્મધારયઃ અને એકાર્થ

❧ વિશેષ :- ૦ * વિશેષણ...કર્મધારયશ્ચ
૩/૧/૯૬ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી છતાં આ સૂત્ર
કેમ બનાવ્યું ?

૦ વિશેષ્યવાચી શબ્દોને પૂર્વે મૂકવા માટે આ સૂત્ર છે.
જો આ સૂત્ર ન બનાવે તો સૂચી તાર્કિક એવો અનિષ્ટ
પ્રયોગ થાય - કેમકે - વિશેષણ...ચ સૂત્રમાં વિશેષણ
શબ્દ પ્રથમ છે અને પ્રથમોક્ત પ્રાક્ સૂત્ર લાગતા સૂચી
શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે - તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્ર

સમાસ થતો હોતો પણ આ સૂત્ર વડે ઉપમેય વાચી નામ સાથે પણ સમાસ થાય છે.

૦ વ્યાઘ્રાઘ્રૈઃ બ.વ. કેમ કહ્યું ?

આકૃતિ ગણને માટે કહ્યું તેના વડે વાગ્વજ્રઃ વાનર-શ્ચા, મુલ્લમ્, પાણિપલ્લવમ્, કરકિશલય, વદનેન્દુઃ

પાર્થિવ ચન્દ્રઃ થાય છે

વ્યાઘ્રાઘ્રૈઃ :- વ્યાઘ્ર, સિંહ, વૃષભ, મહિષ, ચન્દન, વૃક, વરાહ, હસ્તિન્, કુજ્જર, રુરુ, કૃન્દ્રા, વૃષત, પુન્ડરિક, પલ્લવિકા - લેવા

[૪૮૨]

(૬૭) સન્મહત્પરમોત્તમોત્કૃષ્ટ - પૂજાયામ્ ૩/૧/૧૦૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- સન્ મહત્પરમ ઉત્તમ ઉત્કૃષ્ટ - પૂજાયામ્

★ વૃત્તિ :- પુજાયાંગમ્યાયામ્ સન્ મહત્, પરમ, ઉત્તમ ઉત્કૃષ્ટં इति પદ્મ પૂજ્ય વાચિભિઃ સમસ્યન્તે. સ તત્પુરુષઃ કર્મધારયશ્ચ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ‘પૂજા’ અર્થ ગમ્યમાન હોય છે તે સન્, મહત્, પરમ, ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ એ પાંચ પૂજ્યવાચી નામ સાથે (સમાન વિભક્તિ હોય છે) સમાસ પામે છે. અને તે તત્પુરુષ કર્મ - ધારય સંજ્ઞક થાય છે. (આ અંગેની વિધિ પછીના સૂત્રમાં રજૂ કરી છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- વિશેષણ વિશેષ્યેકાર્થ કર્મધારયશ્ચ ૩/૧/૮૬ થી એકાર્થ કર્મધારયઃ

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

સન્ ચાસૌ પુરુષશ્ચ = સત્પુરુષઃ = સત્પુરુષ

પરમશ્ચાસૌ પુરુષશ્ચ = પરમપુરુષઃ = ઉત્તમ પુરુષ

૦ સન્ ચાસૌ ઘટશ્ચ = વિદ્યમાન એવો આ ઘડો અહીં પુજા અર્થ નથી.

૦ વિશેષણ...ચ થી પ્રાપ્તિ છતાં આ સૂત્ર કેમ ?

નિયમાર્થમ્ = નિયમને માટે. આ નામો ખીજા નામ સાથે સમાસ ‘પૂજા’ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારેજ થાય છે.

આ નામોનો ખીજા વિશેષણ નામ સાથે સમાસ કરવામાં આવે તો આ નામોને પૂર્વપદમાં નિપાતન કરવા માટે આ સૂત્ર છે.

દા ત. ઉત્તમશ્ચાસૌ વીરશ્ચ इति ઉત્તમવીરઃ

૦ સૂત્રમાં દર્શાવેલ પદોનો પરસ્પર સમાસ કરીએ ત્યારે સ્વદ્વેષપરમ્ પાલિપાથી પર શબ્દને પૂર્વપદમાં નિપાત

કરવા માટે. જેમકે:- પરમશ્ચાસૌ ઉત્તમશ્ચ = ઉત્તમપરમ્
૦ બહુવ્રમ અધિકાર “ક્વચિદન્યદેવ” થી વિપુલતાના અર્થમાં પણ સમાસ થાય છે. જેમકે:- મહાશ્ચાસૌજનશ્ચ મહાજનઃ - મહાજન

[૪૮૩]

(૬૮) જાતિયૈકાર્થેઽ અચ્ચેઃ ૩/૨/૭૦

★ સૂત્રપૃથઃ :- જાતિય એકાર્થે અ-અચ્ચેઃ

★ વૃત્તિ :- મહતોઽચ્ચન્તસ્ય જાતિયરિ પ્રત્યયે એકાર્થે ચ પદે પરે ડાઃ સ્યાન્ । મહાજાતિયઃ । મહારાજઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેને ‘ચ્ચિ’ પ્રત્યય લાગ્યો નથી તેવા મહત્ શબ્દને જાતિયર પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અથવા એકાર્થ પદ પર છતાં ડા પ્રત્યય થાય છે. (જાતિય પ્રત્યય :- પ્રકારે જાતિયર ૭/૨/૭૫) મહાન્ પ્રકારઃ यस્ય इति મહત્ + જાતિયઃ = મહત્ + ડા (આ) + જાતિયઃ = મહાજાતિયઃ = મોટો પ્રકાર છે જેનો તેવો તે

૦ એકાર્થ પદ :- મહાશ્ચાસૌ રાજા ચ इति મહારાજઃ (સન્મહત્પરમો... થી સમાસ) = મહત્ + ડા + રાજા (અદ્ સમાસાન્ત થયે અને નોડપદસ્ય થી અન્ લેાપ)

★ અનુવૃત્તિ :- મહતઃ કર ઘાસ વિશિષ્ટે ૩/૨/૬૮ થી મહત્

❧ વિશેષ :- જાતિયર કેમ કહ્યું ?

પ્રકૃષ્ટઃ મહાન્ इति મહત્તરઃ = વધારે મોટું

અહીં તદ્ પ્રત્યયછં માટે મહત્ ને ડા ન લાગે

(દ્વયોર્વિભજ્યેતરપ્ ૭/૩/૬ થી તર)

૦ અચ્ચે કેમ કહ્યું ?

અમહતી મહતી ભૂતા = મહદ્ભૂતાકન્યા = મોટી ન હતી તે મોટી થઈ અહીં ‘ચ્ચિ’ પ્રત્યય છે માટે ડા ન લાગે (ચૌ ક્વચિત્ થી પુન્વ થયું)

[૪૮૪]

(૬૯) વૃન્દારક નાગકુજરૈઃ ૩/૧/૧૦૮

★ વૃત્તિ :- ઇમ્નિઃ સહ પૂજ્યવાચિ સમસ્યતે । મુનિવૃન્દારકઃ ।

❧ “કિમ્ ક્ષેપે” ૩/૧/૧૧૦ । સમસ્યતે । ક્ષેપાર્થાત્કિમઃ પૂજાર્થાભ્યાં સ્વસ્તિભ્યાં નજ્ તત્પુરુષાચ ચથાયોગં સમાસાન્ત નિષેધો વક્તવ્યઃ । કિંરાજા । કિંગૌઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વૃન્દારક, નાગ અને કુજર નામ સાથે પૂજ્યવાચી નામ (પુજા - આદર

અટ પ્રત્યય થાય છે (નોંધવચ્ચ નોંધવે ૭/૮૧૨ થી જન લેાય)

અગ્ર :- પચ્ચનામ્ રજામ્ સમાહારઃ = પચ્ચગજન
પદ્યે પચ્ચગજી (પચ્ચગજન+અટ=પચ્ચ ગજી+અ =
પચ્ચગજન નયુ નકલિંગ મ વિકલ્પ)

અપ્રાસિત - પદ્યગ જન+ડો=પચ્ચગજન+ટ=પદ્યગજી
અટન - દુવે અટો સમાહારઃ = દ્વિ+અટન+અ =
દ્વિ + અટ + અ = દુવટ = એ દિવસ

આકાગ. :- પચ્ચનામ્ માલનામ્ સમાહારઃ = પચ્ચ+
માલ+અટ = (૧૪૬૧૫ નયુ લિંગ) = પચ્ચમાલ્ય
પદ્યે (અપ્રાસિત) = પચ્ચમારી

૦ ત્રિમધ્યમ્ ત્રિમધ્ય કેમ થયાં ?

માય નયુ નકલિંગ - ત્રિમધ્યમ્ સન્ધ્યાનમ્
સમાહારઃ દ્વિ ત્રિમધ્યમ્

માય (અપ્રાસિત) - ત્રિમધ્યમ્ કલ્પનામ્ સમાહારઃ
દ્વિ ત્રિમધ્ય (અટાંદઃ મનુષી ડહિંગન છે)

★ અનુદ્વિતો - વચ્ચ ટ વચ્ચ સમાગ્ર ૭, ૮/૮૮
થી સમાગ્ર

શ્વ (વચ્ચ :- ૦ સગાં સ્વગતવત્ ૭ ૮/૧૧૮
ન ચુતના પાંચક તરીકે આ ચુત બનેલ છે તેથી
અજ નો અટ થયે નહીં

૦ દિનુ કેમ હતુ ?

સમાહારનિ અગ્રાણિ ડો સ્વચ્ચ :- આ દિનુ અમાન
નથી માટે અગ્ર ને અટ ન લાગે પણ નયુ નયુ અમાન
ક તેથી સગાં સ્વગત . થી અટ પ્રત્યય લાગીને
અન નુ અજન થયુ

૦ સમાહાર કેમ હતુ ?

દ્વિનામ્ ડગાવ્યા રીતઃ = દ્વિનુગ - આ મુર્દઃ ત્રિ
૮/૧૫૦ થી રજા પ્રત્યય લાગ્યા છે, અને અગ્રામરકે
અ ૮/૮૧૮ થી પાંચ થયો છે

[૫૦૦]

કાંઈ સમાસ - નરે નર આ મકે તેથી વૃ નામનો
વિપદ ન હા વૃ ન હવાથી કાંઈ સમાસ થાય છે.
તના રજા, સમાગ્ર અને ઇગ્રાજ એવા વળ પ્રકારો
ક - વિષય પ્રત્યય ૭૪ ૭૫ મા આપી છે.

(૭૫) વાચ દ્વિ મહોત્સવો ૩૧/૧૨૭

★ સુનયુથ :- વ મો કટ્ટ મટ-કર્તો

★ વૃ ન - નમ ગમ્મા મટ વોર્મ મહર્ષી, મહેતિ
નર મન મ મ્મન દ્વિ મ્મન. મનુવગ્ગાવદે-
૨૨ પામનામ્ વચ્ચ

ગીતકન દવ ના રિતકરકકમ્માના વારકરના
કેલ મ્મચ્ચ - એવ વર્તિ ટી જેલે । મુનુવ
.. નેરકન મ્મર્તના રિતકના દોત્તમ્માવર - એ
મ કટ્ટ મ વચ્ચ કટ્ટનો મ્મકરમ્માન મ્મમ. ।
મ્મક મ્મવચ્ચા કટ્ટના રિત કને દોત્તમ્માવરકર્મ
મ્મર્તનો. મ્મવચ્ચા વચ્ચે કટ્ટનોરકના કટ્ટ મ્મકરમ્માન
મ્મકરકના રિતકન મ્મવચ્ચે । એવ મ્મવચ્ચ મ્મવચ્ચ
મ્મન । એવમ્મચ્ચઃ વચ્ચે । મ્મવચ્ચાવચ્ચે મ્મ
મ્મ કટ્ટના રિતકનમ્મા । મ્મવચ્ચાવચ્ચામ્મા ।

શ્વ વૃત્ત્યર્થ :- (નોંધ :- જયપ્રક્રિયાની
વૃ ન થાડી જાણી અને જાડી છે તેથી અહીં
પ્રથમ નકલપમ વ્યાખ્યા રજૂ કરેલ છે.)

વ ના રજાના પ્રયોગ સાથે એ અથવા વૃ પદો
ને. વચ્ચ ને । અને તે મ્મકાન સાથે સાથે બનાવના
દવ નો ને કટ્ટ મ્મમ બનેલે.

કાંઈ કટ્ટ - કટ્ટ પદોનુ અમાન મ્મવચ્ચ - કટ્ટે પ
વચ્ચ - આ ના અમાસ જડુવચ્ચનાં દોલે. તેમજ
કટ્ટના અમાસ વચ્ચે આપા અમ્મની વચ્ચે બને છે.
મમમ અમાસ = મમમ્મનો

સમાહાર :- કટ્ટે પદોનો અમાસ અર્થ દોલ. પદાં
ન નમ્મક કે અમાસ વિચાર દર્શાવનાનો દોલ ને-
આ અમાસ નયુમ્મા વિચિ ધાગુ કરેલે.

અર્થપદ વિચાર મરચ = અર્થાનિગમમ્મા

પ્રક્રિયાની વૃત્તિના અર્થ :- નામનો નામની
સાથે વ ના અર્થ માં સમાસ થાય છે. મ્મકાનિ
વિષય દોલે છે (અમાસ પામના પદાર્થો)
વિનયજુ વિનયજને આવરોને સાથે ઉચ્ચારજુ
કર્તો ને મ્મકાનિ આ અમાસ કટ્ટે સમાસ
કરેવાય છે.

વ કાંઈ ચાર પ્રકારે છે. :-

(૧) મનુચરચકર. - એકર કટ્ટમાં ક્રિયા-કારક
કટ્ટે મ્મનાનુ મ્મવચ્ચક્રાપદા વડે એકર કર્તુ ને
(મ્મ પ્રધાન અને મ્મ ગોળ ન દોલ પજુ બને
મનાન દોલ ને મ્મવચ્ચક્રા કરેવાય)

મનુચર ક્રિયાનુ ઉદા. :- વૃત્તિ પચ્ચિ વ
અહીં વૃત્ત કર્તા છે. વચ્ચિ અને વૃત્તિ બને

ક્રિયા છે. ચૈત્ર માટે બન્ને ક્રિયા તુલ્ય છે તેથી બે ક્રિયાને જોડનાર ચ કાર સમુચ્ચ કહેવાય । સમુચ્ચય દ્રવ્યનું ઉદા. :- રાજાઃગોઞ્ચઅશ્વઞ્ચઅહીં રાજન્ રૂપ એક કારકમાં ગો અને અશ્વ રૂપ બે દ્રવ્યો રહેલા છે.

૦ સમુચ્ચય કારકનું ઉદા. :- ચૈત્રો મૈત્રઞ્ચ પઠતઃ એક પઠતિ ક્રિયામાં ચૈત્ર અને મૈત્ર બે કારક છે.

સમુચ્ચય ગુણનું ઉદા. :- અગ્નિશુક્લઞ્ચકૃષ્ણઞ્ચ એકજ દ્રવ્યમાં શુક્લ અને કૃષ્ણરૂપ બે ગુણ છે.

(૨) અન્વાચય ચકાર :- ગૌણ-મુખ્ય લાવ વડે એક દ્રવ્ય ક્રિયા વગેરેની વાત.

વટો । મિશ્કામ અટં ગાં ચ આનય - હે બાળક ! ભિક્ષા માટે ફેર અને ગાયને લાવ - આમાં 'ભિક્ષા' લાવવી મુખ્ય ક્રિયા છે. રસ્તામાં 'ગાય' મળે તો લાવવાની ગૌણ ક્રિયા છે. તેથી અહીં જે ચ કાર છે તે અન્વાચય ચકાર છે - સહોક્તિ અભાવે સમાસ ન થાય.

(૩) રૂપરત્ન ચકાર :- પરસ્પર એકજ ક્રિયા તરફ જે દ્રવ્યો બીજાને અપેક્ષીને કર્તા વગેરે સમ્બન્ધથી કરાય તેવા દ્રવ્યોનો જ પ્રગટ એવો અવયવ ભેદવાળો નમુણ તે રૂપરત્ન ચકાર કહેવાય છે. દા.ત. ચૈત્રઞ્ચ મૈત્રઞ્ચ વટમ્ કુસ્તઃ (બે નામ છતાં તે દ્વિવચન કે બહુવચનમાં વપરાય અને વધુનામ હોય તો બહુવચન થાય)

અહીં વટ કરેલો એ ક્રિયા છે બન્ને ઘડો કરતા હોવાથી કર્તાપણા વડે ક્રિયા સાથે સંબંધ છે સમુહ બે પ્રકારે છે :- (૧) પ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળ ભેદમાં રહે તે - જેમકે :- ચૈત્ર ના ચહુણથી ચૈત્ર જ આવે અન્ય કંઈ નહીં

(૨) અપ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળઅર્થમાં રહે અને ન પણ રહે જેમકે :- શાસ્ત્રા-‘ડાળી’ વૃક્ષના અર્થમાં અપ્રગટ અવયવ છે પણ શાસ્ત્રા પોતાના અર્થમાં પ્રગટ અવયવ છે.

(૪) સમાહાર ચકાર :- એકજ ક્રિયા પ્રતિ કર્તા વગેરેના સમ્બન્ધ થી સમુદાય પ્રધાનવાળો જે ચકાર તે સમાહાર ચકાર કહેવાય છે જેમકે :- ધવાશ્ચ રવદિરાશ્ચ પલાશાશ્ચ પતેપામ્ સમાહારઃ इति ધવલદિરપલાશમ્ = ગમે તેટલા નામો હોય તો પણ સમાસ ન પુસકલિંગ એકવચન થાય.

ઉપરાંત ચાર ચકારમાંથી પ્રથમ બે ચકારમાં સમાસ થતો નથી કારણકે ત્યાં સહોક્તિ નથી. છેલ્લા બે માં સમાસ થાય છે.

❧ વિશેષ :- ૦ 'વૃત્ત્ય' નું વિવેચન યુક્ત છે બૃહન્ન્યાસનાં ન્યાસાતુસન્ધાન નીજ વૃત્તિ અને સમાવિષ્ટ છે. તથા સ્પષ્ટીકરણ માટે સરળઅર્થ પણ 'વૃત્ત્ય' માં આપેલો છે.

૦ ઉદાહરણ :-

પ્લશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લશ્ચન્યગ્રોધૌ = પીપળો અને વડ વાકુ ચ ત્વકુ ચ = વાક્ત્વચમ્ = વાણી અને ત્વચા

૦ સહોક્તિ કેમ કહ્યું ?

ગ્રામો ગ્રામો રમણીયઃ = દરેક ગામ સુંદર છે.

અહીં 'વિષ્ણુ' અર્થ છે.

પ્લશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ વીશ્વતમ્ = પીપળો જુઓ-વડજુઓ આ અનુક્રમ ક્રિયા છે.

[૫૦૨]

(૭૬) સમાનામર્થેનૈક શેષઃ ૩/૧/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- સમાનામ અર્થેનૈક શેષઃ

★ વૃત્ત :- તુલ્યાર્થના દ્વન્દ્વઃ એકઃ શિષ્યતે ડન્યે નિર્વતન્તે વક્ત્રશ્ચ કુટિલશ્ચ વક્ત્રૌ, કુટિલૌ વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તુલ્ય (સમાન) અર્થવાળાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક પદ રહે અને બાકીનાં પદોનું નિર્વતન થાય છે. (આ સમાસ એક શેષ દ્વન્દ્વ કહેવાય છે) જેમકે :- વક્ત્રશ્ચ કુટિલશ્ચ इति વક્ત્રૌ અથવા કુટિલૌ = બેવાંકા (અહીં બેમાંથી એક પદ વક્ત્ર કે કુટિલ રહે તે દ્વિવચનમાં આવે)

★ અનુવૃત્તિ :- ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ

સિતશ્ચ શુક્લશ્ચ શ્વેતશ્ચ = સિતાઃ પક્ષે શુક્લાઃ પક્ષે શ્વેતાઃ = ધોળા

૦ લોહિતાશ્ચૌ પક્ષે રક્તાશ્ચૌ લાલ આંખો

૦ સમાનાર્થ કેમ કહ્યું ?

પ્લશ્ચન્યગ્રોધૌ - બંને જુદા અર્થવાળા છે.

૦ સહોક્ત કેમ કહ્યું ?

વક્ત્રશ્ચ કુટિલશ્ચ इत्यર્થઃ વક્ત્રે જુઓ અને કુટિલ ને જુઓ અર્થ સમાન છે પણ ક્રિયા ક્રમશઃ છે. - સહોક્ત નથી.

[૫૦૨]

(७९) गणनायमः ३/१/१९९९

★ ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો

★ श्रीगणेशाय नमः - सर्वार्थसंग्रहः ।

॥ वचनार्थ :- अथी - वादि विभिन्न-
 म् । न । तेना । मन् । मा । उपा । अना । द्वा । य । तेना ।
 । मन् । (अन्त । अन्तम्) । अर्थ । वादा । ना । ना । प ।
 मन् । य । अ । य । उ । (अन्त । अन्तम्) । न । - । अ ।
 । मन् । अ । य । । अ । ना । ना । ना । द्वा । ना ।
 म । य । वा । दा । द्वा । य । द्वा । य । ना । द्वा ।

અત્યંચ તત્ત્વ/ચ તત્ત્વ/ચ કૃત અગ્રા
આદિ બિન બિન અર્થ સાધા નમાન માર્ગે
કે તે આ માર્ગના માને વિમલિતા ઉપા
નમાન ૨

અનુ-ભાગની ધર્મી. અનુ-પાત્રા અનુ-અર્થેઃ
નં. ૩૧ :

✱ ଅଧ୍ୟାୟ ୧ - (୧) ମନୋରମା ଓ କବିତା ୨, ୧ ୧୧୮

(०) वर्षी अन्तर्गत २०१०/११ च्या मर्यादित

५ [५३] ५ - (१) ५५: ५५ ५५

[illegible]

(1) $\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{r^2} \right) = -\frac{2}{r^3} \frac{dr}{dt}$

उपरोक्त सूत्र का उपयोग करते हुए हमें निम्नलिखित प्राप्त होता है

अतः यह सिद्ध हो गया कि

[illegible]

[403]

(৬৮) স্বাক্ষর: ২/১/১৩০

* $\frac{1}{2} \times 100 = 50$

* वृत्तः- अनेन मंत्रायै तदार्थः शिरो । निदा
प्राप्ते तु स्वस्वम् । न च प्रेक्ष्य-ये । न च द्रष्टव-ये ।

૬ વૃત્તધર્મ :- જ્યારે વગેરે શાબ્દોની બીજાનાં નામો નાથે મર્યાદિત હોય ત્યારે જ્યારે વગેરે અક્ષરો બાકી રહે છે (અર્થ નવન થાય છે) [જરૂર વગેરે માટે જુઓ મૂળ ૧/૮/૭ સ્વરૂપ. ૫. મૂળ ૧૬]

મ ચ ધીરજી = નો ને અને શ્રીય (આદી નીય
પદ નિયત થાય છે.)

મ ન વચ્ચે = ચી - તે અને જે (આત્મા) મ
(નિરુત્થાપ જે)

५. अनुवृत्ति :- (१) अनुवृत्ति तिथि: ३/१/१९८०

(५) चर्चा-२ मध्याह्न ३/१/१९७७ थी मंगल

५१ विवर :- 0 मर्याद, पद, तद्, वद
-तां दम, एक, दि, कन्द, भगवत्, मरु, द्वि
। कर्तव्यम् ३ ४/१६ पञ्चमा भाग्यम् पर मेधा
उ २०० १८९९ नो ३ नेपथि स च वश्य मां शी
... .. अने अने स च गुरु मा दाम धर्म.

१०३ इत्यत्र आदिनाम्ये। ममा पदो आवेते।
१०४ मनं नृप न पश्यति।

૧૧. માન ન કાર્ય = શ્રમ
(૧) શ્રમનું ઉપાદાન રૂપે રૂપી

0 ના પૂર્વ સ્થાનમાં આપે છે તે આશ્ચર્ય
 કે જે તે સ્થાનમાં = સ્થાનમાં એવો અનિર્ણ
 નામો દર્શાવે

० नै विप्रद वाक्ष्यमा ननु सिद्धं तेषां तोऽभावात् स्या
निवेदने १

— તે યજ્ઞે વિમ્ભ યોય તેા નપુમ્બવિગે હંચે ।
મ્ભ મ્ભ મ્ભ = મ્ભન થમ્ભ

'मोक्षार्थं' मृत्योर्नाम पुंनिमित्तं गन्तव्यं यत्नः
 मृत्योर्नाम पुंनिमित्तं यत्नः, पुंनिमित्तं. मां नपुंसकं
 विदुः यत्नः

० हरद्वार-नरुंगी मा श्रीनिजममाम हेम थयो ?
० हे-ह ममाम हे नेगी निजममाम थयो ?

5027

_____

* દેશ વિદ્યાનુશાન પદવિગ - સ્ત્રોત : ૮

(૭૬) भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ३/१/१२१

★ वृत्ति :- स्वस्तादिभिः सहोक्तौ भ्रात्रादिः शिष्यते ।
भ्राता च स्वस्ता च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

■ “श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा” ३/१/१२३ शिष्यते । श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ । “पिता मात्रा वा” ३/१/१२२ । शिष्यते पितरौ पक्षे —

■ वृत्त्यर्थ :- स्वसृ = (બહેન) વગેરે શબ્દોની સહોક્તિ હોતે છે તે ભ્રાતૃ (ભાઈ) વગેરે એક-શેષ રહે છે. (‘બહેન’ અર્થવાળા શબ્દો સાથે ‘ભાઈ’ અર્થવાળા શબ્દની સહોક્તિમાં ‘ભાઈ’ અર્થવાળા એકશેષ રહે છે. ‘પુત્રી’ અર્થવાળાની સહોક્તિમાં ‘પુત્ર’ અર્થવાળો શબ્દ એક શેષ રહે છે.)

1) भ्राता च स्वस्ता च = भ्रातरौ = ભાઈ બહેન
0 पुत्रश्च दुहिता च = पुत्रौ = पुत्र - पुत्री

★ अनुवृत्ति :- (१) समानामर्थेनૈક શેષઃ ૩/૧/૧૧૮ થી એક શેષ

(૨) चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ૩/૧/૧૧૭ થી સહોક્ત

■ विशेष :- 0 મત્રમાં બ.વ. પર્યાયવાચી શબ્દોના ગ્રહણને માટે છે. જેમકે :-

सौदर्यश्च स्वस्ता च = सौदर्यौ = ભાઈ-બહેન

भ्राता च भगिनि च भ्रातरौ = ભાઈ-બહેન

■ शेषवृत्ति :- (૮૭) શ્વશુરઃ શ્વશ્રૂભ્યાં વા ૩/૧/૧૨૩ શ્વશ્રૂ શબ્દ સાથે શ્વશુર શબ્દની સહોક્તિ હોય ત્યારે શ્વશુર શબ્દ વિદલ્પે બાકી રહે છે

શ્વશ્રૂશ્ચ શ્વશુરશ્ચ = શ્વશુરૌ વિદલ્પે શ્વશ્રૂશ્ચશુરૌ=સાસુ-સસરા [૧૮૨]

(૮૮) પિતા માત્રા વા ૩/૧/૧૨૨ માતૃ શબ્દ સાથે સહોક્તિ હોય ત્યારે પિતૃ શબ્દ વિદલ્પે બાકી રહે છે.

माता च पिता च = पितरौ પક્ષે માતાપિતરૌ = માઆપ (વિદલ્પ માટે જુઓ સૂત્ર ૮૦-૮૧) [૧૮૩]

[404]

(૮૦) માતર પિતરં વા ૩/૨/૪૭

★ वृत्ति :- मातृ पित्रोर्द्वन्द्वे ऋतोऽपरे वा निपात्यः માતરપિતરૌ । પક્ષે —

■ वृत्त्यर्थ :- માતૃ-પિતૃ ના દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિદલ્પે ઋત નો અર નિપાતન કરાય છે. (વિદલ્પે જુઓ સૂત્ર ૯૯-૮૧)

माता च पिता च = मातरौपितरौ = માઆપ (પક્ષે પિતરૌ સૂત્ર : ૭૯ મુજબ, પક્ષે માતાપિતરૌ સૂત્ર : ૮૧ મુજબ)

■ विशेष :- 0 માતર પિતરં વા એ શબ્દરૂપ નપુંસક એકવચન નિદેશ છે. તે ઉત્તરપદના અરભાવ અભિવ્યક્તિને માટે છે. તેથીજ માતરપિતરાભ્યામ્ સિદ્ધથયું.

[409]

(૮૧) આ દ્વન્દ્વે ૩/૨/૩૯

★ वृत्ति :- ऋतां द्वन्द्वे विद्यायोनि सम्बन्धे पूर्वपदस्य आ. स्यात् । હોતપોતારૌ । માતાપિતરૌ

■ “પુત્રે” ૩/૨/૪૦ આઃ સ્યાત્ । પિતાપુત્રૌ । માતાપુત્રૌ હોતાપુત્રૌ ।

देवता द्वन्द्वे पूर्वपदस्यात्वादिकं वक्तव्यम् । सूर्याचन्द्रमसौ । अग्निपामौ ।

■ वृत्त्यर्थ :- દ્વન્દ્વ સમાસમાં આવેલા ઋત કારા. નામથી વિદ્યા અને યોનિ સમ્બન્ધ હોયતો પૂર્વપદના (ઋતો) આ થાય છે.

विद्यासम्बन्ध :- होता च पोताच = होतापोतारौ = યજ્ઞ કરનારા.

योनि सम्बन्ध = माता च पिता च = मातापितरौ

★ अनुवृत्ति :- ऋतां विद्या योनि सम्बन्धे ૩/૨/૩૭

■ विशेष :- ऋत कारा. કેમ કહ્યું ?

गुरुशिष्यौ = આ શબ્દ ઋત કારા. નથી.

0 विद्यायोनि सम्बन्ध કેમ કહ્યો ?

कर्तृकारयितारौ=કરનાર-કરાવનાર અહીં વિદ્યા-યોનિ સમ્બન્ધ નથી.

■ शेषवृत्ति :- (૮૯) પુત્રે ૩/૨/૪૦ જે પુત્ર ઉત્તરપદમાં હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસમાં રહેતો અન્ય ઋતો આ થાય છે. - જે વિદ્યા કે યોનિ સંબંધ હોયતો —

पिता च पुत्रश्च = पिता पुत्रौ } યોનિ સમ્બન્ધ
माता च पुत्रश्च = माता पुत्रौ }

होताच पुत्रश्च = होता-पुत्रौ - विद्यासंबन्ध [૧૮૪]

(૯૦) वेदसहश्रुताऽवायु देवतानाम् ૩/૨/૪૧ વેદમાં એક સાથે સંભળાયેલા નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વપદના અન્યનો આ થાય છે. વાયુદેવતા યો. વહ્ને આ સૂત્ર લાગશે. સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રમાચ=સૂર્યચન્દ્રમસૌ [૧૮૫]

(૬૧) ઈ: પોમ-વરુણેગતે ૩/૨/૪૨ વેદમાં અદ્ધ સાથે સંબંધાયેલા અને વાપુદેવ ગિતાપના અગ્નિદેવના નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પોમ અને વરુણ ઉત્ત-પદ દોષયો અગ્નિ ગણેના હવ હ દાર રીય થાય છે અગ્નિસ્વપોમસ્વ = અગ્નિપોમી [૧૮૬]

[૫૦૭]

(૮૨) વગુ-વરુણનમ ૩/૧/૧૩૨

★ પુ. રા :- વરુણ વગુમિ મહ વરુણના વ્યવી મહ દન્ત્વ પકરત્ (પકારો) વા મ્યત્ । ગોમહિયૌ । દધિષ્ઠુમ્ દધિષ્ઠત ।

□ 'તત્ત્વ તુળ ધાન્ય મૂળ વર્તિત્ત ૩/૨/૧૩૨ વેદાવંતા । ધન્યવમ્નોધમ્, ધન્યવમ્નોધા । કુગકાશમ્ કુગકાશા । જિન્માપમ્, જિન્માપ । જડીયમ્ જડીયઃ । હનુકમ્, હનુકા । "સેનાન્ન છુડ્ જન્તુનામ્ ૩/૨/૨૮ વજ્રવ સ્વેન્નન્ને નિત્યમકાવં । । ધન્યવમ્ । ગુગાગિમ્ । "પ્રાણિનૃવૃદ્ધાનામ્ " ૩/૨/૨૭ । નિ. તૈમ્ભવ ' ૩/૨/૨૭ । હસ્તવાદમ્ । મદન્નક્રકાશાગિકમ્ । અદિ નકુલમ્ । "ગરાગાદિ " ૩/૨/૨૮ । ગર ધમિત્તગાદિ । "ત દધિયય ગાદિ" ૩/૨/૨૯ દધિયરસી । "સન્નયાને" ૩/૨/૨૯ । વગ ગોમહિયા ।

★ પુરુષર્થ :- પશુઆનો પશુવાયી નામ સાથે અને વ્યજનોનો વ્યજનવાયી નામ સાથે થયેલો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પ એકવચનમાં થાય છે.

પશુ - ગૌત્ર્ય મહિષ્યચ દનિ ગોમહિયમ્ વિકલ્પે ગોમહિયૌ = બળદ અને પાટા

વ્યજન - દધિચ ધૃનચ = દધિધૃનમ્ પક્ષે દધિધૃને દહી અને ધી

★ આનુવૃત્તિ :- (૧) વર્ગાન્નન્નેકચ ૩/૨/૧૨૮ થી પક્ષ

(૨) વિરાયિત્તમ દયાળા નમ દન્ત્વ સ્વે ૩/૧/૧૩૦ થી નમ દન્ત્વઃ સ્વે.

★ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર મુજબ પશુવાયી નો વ્યજન વાયી નામ સાથે સમાસ થાય-અન્યથા નહીં.

૦ અન્નચ મહિષ્ય આ મત્ત લાગે કે નહીં ? ન લાગે, કેમકે તે નિત્ય વેગળા છે. તેથી નિર્દોષમ્ ૩/૧/૧૪૧ થી અન્નમહિયમ્ થાય પશુ આ સૂત્રથી

વિકલ્પ પ્રાપ્તિ ન થાય.

૦ ક્ષે: કેમ દદ્યુ ?

ગોશ્ચ નૃશ્ચ ઈ - ગો-નરી - ગાય પશુ છે, માણસ બિન્ન કે માટે અમાન ન થાય.

[૧] શેવટ્ટારા :- (૬૨) તત્ત્વ તુળ ધાન્ય મૂળ પશિષાં વરુણે ૩/૧/૧૩૩ અદ્યવચનવાળા અને ૫૨૨૧૨ સમ્બંધીય આ તત્ત્વ, તુળ, ધન્ય, મૂળ, વર્તિ વાગી શબ્દોનો દ્વન્દ્વ નામના વિકલ્પે એકવચનમાં થાય

તત્ત્વ ધરાશ્ચ ન્યમોધાશ્ચ = ધન્યવમ્નોધમ્ પક્ષે ધન્યવમ્નોધા :- પી. યે અને વડના ૭૬

તુળ - કુગકાશ કાગકાશ - કુગકાશમ્ પક્ષે કુગકાશા :- ૭ બ અને કોળના તરખા

ગા-ર - ગિગાશ માગાશ - ગિન્માપમ્ પક્ષે ગિન્માપા :- ૧૫ અડ

મૂળ - જગકાશ જગકાશ - જડીયમ્ પક્ષે જડીયઃ એક પ્રાણના દરખા

વજે - હનુકાશ કાગકાશ - હનુકમ્ પક્ષે હનુકાઃ :- ૬૨ અને પોપટ [૧૮૭]

(૬૩) સેનાન્ન છુડ્ જન્તુનામ્ ૩/૧/૧૩૪ મેતાના અંગે વાયી નામો તથા છુડ્ જન્તુવાયી નામોનો બ.વ વાળા સમ્બંધીય નામો સાથેનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચનમાં થાય છે. સેનાંગ - અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ = અશ્વયમ્ અશ્વ અને અશ્વ

સુદ્રગ્ન્યુ :- સુકાશ ચિકાશ = સુકાશિન્મ = છુ અને લીખ (સૂત્ર ૩/૧/૧૩૪ અવગ બનાવતા વિકલ્પ નિશ્ચ થાય છે)

[૧૮૮]

(૬૪) પ્રાણિ નૃવૃદ્ધાનામ્ ૩/૧/૧૩૭ પ્રાણીના અને વાળના અગત્યથી શબ્દોનો સમ્બંધીય શબ્દો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થતા એકવચનમાં થાય છે.

પ્રાણ્યય :- કર્ણો ચ નાસિકા ચ = કર્ણનાસિકામ્ = કાન અને નાક

તુવોન્ન :- માદન્નિકાશ્ચ વામરિકાશ્ચ = માદન્નિક-વામરિકમ્ = મૂઠ મટોલ વગાડનારા [૧૮૯]

(૬૫) નિત્યવૌત્સ્ય ૩/૧/૧૪૧ જન્મથી જ નિત્ય વેર વાળા નામો સમ્બંધીય નામો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક વચનમાં આવે અહિંચ નકુલચ = અહિનકુલમ્ = સાપ નોખિયો [૧૯૦]

(૬૬) ગરાગાદિ :- ૩/૧/૧૪૪ ગયાશ્ચ વગેરે શબ્દો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનમાં આવે છે.

ગૌશ્વ અશ્વશ્વ=ગવાશ્વમ્ = બળદ-થેડો

(ગવાશ્વાદિગણ:- મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૧ પૃ ૧૬૪, બૃહદ્-ન્યાસ પૃ. ૨૪૮ ૫૨ જુઓ) [૧૮૧]

(૯૭) ન દધિપય આદિ. ૩૧/૧૪૫ દધિપયઃ વગેરે દન્દ સમાસમાં એકવચનવાળા થતાં નથી. દધિ ચ પયશ્ચ= દધિયસી (પશુવ્યજ્ઞનાનામ્ થી પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ થયો)

(આદિ શબ્દથી અન્ય સમાસો - બૃહદ્વૃત્તિ પૃ. ૨૫૦, મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૧ - પૃ ૧૬૪ જુઓ) [૧૮૨]

(૯૮) સહ્યાને ૩/૧/૧૬૬ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં વર્તતા પદાર્થોની સંખ્યા ગમ્યમાન હોતે હોતે દન્દ સમાસ એકાર્થ થતો નથી.

દશશ્ચ ગવાશ્ચ મહિષાશ્ચ = દશ ગો મહિષાઃ = દશ બળદ અને પાડા (પશુવ્યજ્ઞનાનામ્ થી પ્રાપ્તિ હતી છતાં સંખ્યા વિદ્યમાનતાએ નિષેધ માટે આ સૂત્ર છે) [૧૮૩]

[૫૦૮]

(૯૩) ચવર્ગ-દ-પ-હઃ સમાહારે ૭/૩/૯૮

★ વૃત્તિ :- એતદન્તાસમાહાર દ્વન્દ્વાદ્ સ્યાત્ । વાક્-ત્વચ્ચમ્ । સમ્પદ્વિપદમ્ । વાકિત્વપમ્ । છત્રોપાનહમ્ ।

★ સ્ત્રીપુંસૌ । વાઙ્મનસે । અહોરાત્રઃ । રાત્રિન્દિવમ્ । નક્તન્દિવમ્ । અક્ષિત્રૈવમ્ । દ્વારાગમિત્યાદયોઽદન્તા દ્વન્દ્વાઃ સાધવઃ ।

★ વૃત્ત્યર્થ :- ચ વર્ગ દ્ પૂ હ અન્તવાળા સમાહારે દન્દ સમાસથી અત્ પ્રત્યય થાય છે. ચ વર્ગ :- વાક્ ચ ત્વચ્ ચ = વાક્ત્વચ્ + અત્ = વાક્ત્વચમ્ = વાણી અને ત્વચા

દ્ = સમ્પદ્વિપદમ્ = સંપદ્ વિપદ્ + અત્ = સંપદ્વિપદમ્ - સંપતિ અને વિપતિ

પૂ = વાક્ચ ત્વિદ્ચ = વાક્ત્વિપમ્ = વાણિરૂચિ

હ = છત્રંચ ઉપાનત્ ચ = છત્રે પાનહમ્ = છત્ર-જોડાં

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ઋક્રૂઃ પચ્ચપોઽત્ ૭/૩/૭૬ થી અત્ (૨) સ્ત્રિયાઃ પુંસૌ દ્વન્દ્વાચ ૭/૩/૯૬ થી દ્વન્દ્વાત્

★ વિશેષ :- ૦ સમાહાર કેમ હતું ? પ્રાવૃદ્ શરદ્શ્યામ્ = વર્ષા શરદઃ ઋતુ વડે સમાહારે દન્દ સમાસ નથી માટે અત્ સમાસાન્ત થાય.

૦ દ્વન્દ્ કેમ હતું ?

પચ્ચ વાચઃ સમાહૃતા = પચ્ચ વાક્ પચ્ચી સહ્યાયા સમાહારે ૩/૧/૨૮ થી દ્વિગુ સમાસ છે

★ શિષ્યવૃત્તિ :- (૯૯) સ્ત્રિયાઃ પુંસૌ દ્વન્દ્વાચ ૭/૩/૯૬ દન્દ તથા ક્ષમધારય. સમાસવાળા સ્ત્રી પછી આવેલા પુંસ શબ્દને અત્ સમાસાન્ત થાય છે સ્ત્રીપુંસન્ અત્ = સ્ત્રીપુંસૌ [૧૮૪]

(૧૦૦) ઋક્સામ, ઋગ્યજુષ, ધેન્વનહુહ, વાઙ્-મનસ અહોરાત્ર રાત્રિદિવ - નક્તન્દિવ - અહર્દિવ - ઊર્વઘ્ઠીવ પદઘ્ઠીવ - અક્ષિત્રૈવ - દ્વારાગમ ૭/૩/૯૭ આ બધા સમાસો દ્વન્દ્ સમાસો છે તે અત્ સમાસાન્ત નિપાતન થયા છે

વાઙ્-મનસે = વાણી-મન

અહોરાત્રઃ દિવસ-રાત

[૧૮૫]

[૫૦૯]

દન્દમાં પૂર્વપદ નિયમ

(૯૪) લઘ્વક્ષરાઽસરવીદુત્તરાદ્યદલ્પસ્વરાચ્યમેકમ્ ૩/૧/૧૬૦

★ સુત્રપૃથઃ :- લઘુ અક્ષર અ-સચ્ચિત્ ઇત્ સ્વરાદિ અલ્પસ્વર અચ્યમ્ એકમ્

★ વૃત્તિ :- લઘ્વક્ષરં સચ્ચિવર્જેકારૌકારાન્તં, સ્વરાદ્ય-કારાન્તમ્, અલ્પસ્વર, પૂજ્યવાચિચૈકં દ્વન્દ્વે પ્રોક્ત સ્યાત્ । કરશીર્ષમ્, પતિસુતૌ, વાયુતોયમ્ । અલ્પશ્ચમ્ । પ્લક્ષન્ય-ગ્રોધમ્ । શ્રદ્ધામેવે ।

★ વૃત્ત્યર્થ :- લઘુ અક્ષરવાળું (સ્વરવાળું) નામ સચ્ચિ શબ્દને વર્જીને હ્રસ્વ ઇ કારા. અને હ્રસ્વ ઓ કારા નામ, આદિમાં સ્વરવાળું અ કારા નામ, અલ્પ સ્વરવાળું નામ અને પૂજ્ય અર્થવાચી નામ, દન્દ સમાસ માંએક પહેલું (પૂર્વપદમાં) આવે છે.

(લઘુ) કરશ્ચ શીર્ષમ્ ચ = કરશીર્ષમ્ = હાથ-મસ્તક (અહીં કર શબ્દમાં યેસ્વર, યે વ્યંજન છે પૂર્વમાં અ કાર લઘુઅક્ષર છે. - શીર્ષ માં યે સ્વર છે પણ પ્રથમ ગુરુ અક્ષર છે માટે કર પ્રથમ મુકયું)

(ઇ) પતિશ્ચ સુતશ્ચ - પતિ સુતૌ પતિ અને પુત્ર

(ઉ) વાયુશ્ચ તોયમ્ ચ - વાયુતોયમ્ = પવન-વાણી (સ્વરાદિ) અસ્ત્રમ્ ચ શસ્ત્રમ્ ચ-અસ્ત્રશસ્ત્રમ્ = અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર

(અલ્પ સ્વર) પ્લક્ષશ્ચન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ = પીપળો અને વડ

(અલ્પ) શ્રદ્ધા ચ મેવા ચ - શ્રદ્ધામેવે - શ્રદ્ધા
અને છુદ્ધિ-મેમાં શ્રદ્ધા પૂજનીય છે. માટે
શ્રદ્ધા પુર્વે મુકયું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રયોજન પ્રાક ૩/૧/૧૪૮
થી પ્રાક

ધર્માર્પણિ દ્વન્દ્વ ૩/૧/૧૫૬ થી દ્વન્દ્વ

❧ વિશેષ :- ૦ ઉપર જાણેના પાત્ર પ્રકા-

ગના નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થવાનો પ્રથમ આવે તો

'સ્વદ્દે'પદ્મ' પરિગ્રાપથી સૂત્રના ક્રમ નુસાર નામ પ્રથમ

આવે. 'શ્રદ્ધા ભગ્ની' અહીં અર્ચ્ય' શબ્દ પ્રથમ આવે

૦ સૂત્ર પૃથક્કુ અલ્પ હોતા 'વા' વિરહ્ય નિવૃત્ત થાય છે

૦ હાલિ શબ્દનુ વર્ણન હેમ કયું ?

મુતસ્થ હતા ચ = મુતસરગથી પછે સ્થિતિ

૦ સ્વદ્દે હેમ કયું ?

કુકુટસ્થ મરુતસ્થ = કુકુટસ્થથી પછે મરુતકુકુટસ્થ

(લઘુ અક્ષર વગેરે નથી)

૦ યનુવૃત્તિ પછે પતિત્વ હેમ કયું ?

એકજ સમાસમા સાધ્યે આવેલ જ હોના ત હોના જમે

તે પૂર્વ નિપાત થાય છે. દેખકે 'સ્વદ્દે' પદ્મ પરિગ્રાપ

દ્વન્દ્વ માં લાગતી નથી

૦ દ્વન્દ્વ હેમ કયું ?

વિષ્ણુ પદ્મ = વિષ્ણુપદ્મ અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ નથી

માટે પદ્મ પુર્વે ન આવે

૦ શબ્દ, કુન્દુભિ, વીળા તળના અભામપા હોષપણ એક

પૂર્વ નિપાત થઇ શકે છે પડીને નિષ્પ નથી તેથી

શબ્દકુન્દુભિગણા પછે વીળાકુન્દુભિગણા. પછે કાન્દુવીળા

કુન્દુમવ. એમ ત્રણે રીતે થઇ શકે છે

[૫૨૦]

(૮૫) મામ વર્ણ પ્રારંભનુવૃત્તમ ૩/૧/૧૬૧

★ વૃત્તિ :- મામ પ્રિયક દ્વન્દ્વે ચક્રક્રમ પ્રાક્રમ્યાત્ ।

■ "મરુતુચ્ચમ્" ૩/૧/૧૬૨ શ્લોકેન નુત્ય સ્વગ્ધા

મરુતનામકેચ્ચ પદ્મનુવૃત્તે । પ્રાક્રમ્યાત્કેચ્ચે । "મરુતુચ્ચ

મમમે" ૩/૧/૧૬૩ । દ્વિત્ત્વ । "ધર્માર્પણિ દ્વન્દ્વે

"૩/૧/૧૫૯ શ્લોકેન ધર્માર્પણિચિત્તમ - ધર્માર્પણિ,

અર્ધધર્મો ગદ્યાર્પણિ, અર્ધગદ્યે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મામ, વર્ણ, પ્રાત્ર વાચી

નામે દ્વન્દ્વ સમાસનાં વધાક્રમે પુર્વમાં મૂકાય

મામ:- પદ્મનુવૃત્ત ચૈત્ર્ય = પદ્મનુવૃત્તચૈત્ર્ય =

શાગળ અને શૈત્ર્ય-અનેમાં શાગળ પુર્વે આવે છે.

વર્ગ:- પ્રાક્રમ્યાત્ચ શ્લોકેન-પ્રાક્રમ્યાત્ચ-શ્લોકે

ગણનાનાં આશ્લુ પુર્વે આવે છે.

પ્રાત્ર - રમસ્થ કુળાત્ચ = રમસ્થગૌ (રમ-અર્ધગદ્ય

અર્થ) મા છે માટે તે પુર્વે મૂકાય

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રયોજન પ્રાક ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક

(૨) ધર્માર્પણિ દ્વન્દ્વ ૩/૧/૧૫૬ થી દ્વન્દ્વ

❧ વિશેષ :- અનુ શબ્દના અલ્પથી પદ્મ

ને પૂર્વધર્મમા લઘુ તે નિવૃત્ત થાય છે.

■ શૈત્ર્યવૃત્તિ :- (૧૦૧) મ મૃત્યુવૃત્તમ ૩/૧/૧૬૨

ને નામે મામ ખ્યાતી દર્શિએ કરેલા સ્વર છે. એવા

નક્ષત્ર વાચી અને જગુવાચી નામે દ્વન્દ્વ સમાસમાં વધા

ક્રમ પૂર્વના મૂલ્ય છે

નક્ષત્ર - વૈષ્ણવ ચ મૂલ્ય = વૈષ્ણવમૂલ્ય = જ્યેષ્ઠા-

ન્યા નક્ષત્ર

કાન્દુ - શ્રીમત્થ વર્ણ ચ = શ્રીમત્થર્ણ = શ્રીમ્ પદ્મ

વર્ણ આવે છે. [૧૬૧]

(૧૦૨) મદ્યમા મમાસે ૩/૧/૧૬૩ સમાસ માત્રમાં

અ ખ્યાતી નામ પહેલુ આવે. દ્વિત્ત્વો શ્રયોવા = દ્વિત્ત્વો

(પ્રમાણી...ત ૩/૩/૧૪૮ થી જ સમાસાન્ત થશે કિત્તવ્ય

દે: ૩/૧/૧૬૪ થી અન્ન જ લોપ) [૧૬૩]

(૧૦૩) ધર્માર્પણિપુદ્ગલ્ ૩/૧/૧૫૬ ધર્માર્પણિ વગેરે દ્વન્દ્વ

સમાસવાળા શબ્દોમા જે નામ પહેલુ આવવા થોઅ

દેવ તે વિરહ્યે પહેલુ આવે.

ધર્મત્ત્વ અર્ધત્ત્વ - ધર્માર્પણિ પછે અર્ધધર્મ - ધર્મ

અને અર્ધ

શબ્દત્ત્વ અર્ધત્ત્વ - ગદ્યાર્પણિ પછે અર્ધગદ્ય - શબ્દ અર્ધ

૦ ધર્માર્પણિ, કામાર્પણિ, શ્યામર્પણિ, અસ્તેન્દ્રી,

વન્દ્યર્પણિ, વર્માર્પણિ, ગુણદ્વન્દ્વ વગેરે શબ્દો ધર્માર્પણિ ગણના

સમાસમા [૧૬૮]

[૫૨૨]

(૮૬) પદ્મદગ્ધ-પોદગ-પોડન્-પોટા પદ્મ ૩/૨/૯૧

★ વૃત્તિ :- પ્લે લાપઃ । પદ્મદગ્ધ ચમ્પ પોદન્ । પદ્મિ:

પદ્મ: ક્તે પોટા, પદ્મટા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પદ્મદગ્ધ (અગિયાર) પોદગ

(સોળ) પોટા (૭ દાંતવાળો) પોટા, પદ્મટા (૭ પ્રકારે)

આ સમાસો નિપાતન કરાયા છે.

પોડન્ = પદ્મ દન્તા: ચમ્પ ધ: = પદ્મ + દન્ત =

પો (હનો ડ નિપાત નથી) + દત્ (વયસિ...દત્
૭/૩/૧૫૧ થી દન્ત નો દત્), (ત્રવર્ગચચર્ગ
૧/૩/૬૦ થી દનો દ્ અને ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦ થી
ન્ આગમ થતાં) - પોહન્ થયું.

૦ પદ્મિઃ પ્રકારૈઃ - પોઢા પક્ષે પઢ્ઢા

ષપ્+વા - પો+વા (સહ્યાયા ચા ૭/૨/૧૦૪ થી
વા), (ત્રવર્ગચચર્ગ ૧/૩/૬૦ થી દ્) - પોઢા
પક્ષે ષપ્+વા - (ધુદસ્તૃતીયઃ થી પઢ્+વા - પઢ્
+ ઢા - પઢ્ઢા

❧ વિશેષ :- ૦ "૨૫૪"

[૫૧૨]

(૯૭) દ્વિચ્ચષ્ટાનાં દ્વાત્રયોઽપ્તાઃ પ્રાક્ શતાદનશીતિ
વહુત્રીહૌ ૩/૨/૯૨

★ સુત્રપૃથઃ :- દ્વિત્રિ અષ્ટાનાં દ્વા ત્રયઃ અષ્ટાઃ પ્રાક્
શતાત્ અન્-અશીતિ વહુત્રીહૌ

★ વૃત્ત :- શતાત્ પ્રાક્ સહ્યાયા મુત્તપદે દ્વાદીનાં
દ્વાદય આદેશાઃ સ્યુઃ, ન ત્વશીતૌ, વહુત્રીહિ વિપયે ચ ।
દ્વાદશ । ત્રયોવિંશતિઃ । અષ્ટાવિંશત્ । અનશીતિ વહુત્રીહા
વિતિ કિમ્ ? દ્વિત્રિઃ દ્વયશીતિઃ

❧ "ચત્વારિંશદૌ વા" ૩/૨/૯૩ । દ્વાચત્વારિંશત્,
દ્વિચત્વારિંશત્ । અન્યાદોન્તોઽર્થેવા । અન્યર્થઃ, અન્યાર્થઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- અશીતિ ઉત્તરપદ અને
બહુત્રીહિ સમાસ ન હોય ત્યારે શત (સો) થી
પૂર્વ સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે દ્વિ ત્
દ્વાઃ ત્રિ ત્ ત્રયસ્ અને અષ્ટ ત્ અષ્ટા ૩૫ થાય છે.
૦ દ્વાભ્યામ્ અધિકા દશ - દ્વૌ ચ દશ ચ દ્વિ+દશ
= દ્વાદશ - બાર

ત્રિભિઃ અધિકા વિંશતિ = ત્રિ+વિંશતિઃ = ત્રયસ્ +
વિંશતિઃ = ત્રયોવિંશતિઃ = ત્રેવીશ

૦ અષ્ટાભિઃ અધિકા ત્રિંશત્ = અષ્ટ+ત્રિંશત્ =
અષ્ટાત્રિંશત્ = આઠત્રીસ

૦ અનશીતિ કેમ ?

દ્વાભ્યામ્ અધિકા અશીતિઃ = દ્વયશીતિઃ = બ્યાસી

૦ વહુત્રીહિ કેમ કહ્યું ?

દ્વૌ વા ત્રયોવા = દ્વિત્રિઃ = બે કે ત્રણ છે જેમાં તે
બહુત્રીહિ સમાસ છે માટે બંનેમાં સૂત્ર ન લાગે

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વિત્રિ કેમ કહ્યું ?

પચ્ચદશ = પંદર અહીં દ્વિ-ત્રિ નથી.

૦ પ્રાક્ શતાત્ કેમ કહ્યું ?

દ્વિશતમ્ = બસો - અહીં ઉત્તરપદમાં શત છે.

❧ શબ્દાંતે :- (૧૦૬) ચત્વારિંશદાદૌવા ૩/૨/૯૩
ચત્વારિંશત્ વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે દ્વિ નો
દ્વા ત્રિ નો ત્રયસ્ અને અષ્ટ નો અષ્ટા વિદલ્પે થાય.
દ્વાભ્યામ્ અધિકા ચત્વારિંશત્ = દ્વિચત્વારિંશત્ પક્ષે દ્વાચત્વા
રિંશત્ = બેતાળીશ [૧૯૯]

(૧૦૫) અષ્ટાવિંશતીયાદન્યાદ્દોઽથે ૩/૨/૧૧૯
અર્થ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તેઃ અને પછ્યન્ત કે તૃતીયાન્ત
ન હોયતો અન્ શબ્દને છેડે દ્ વિદલ્પે ઉમેરાય છે
અન્+અર્થઃ = અન્યાર્થ પક્ષે અન્યર્થ = બીજો અર્થ [૨૦૦]

[૫૧૩]

(૯૮) પરસ્પરાન્યેન્યોઽતરેતરસ્યામ્ સ્યાદેર્વાઽપુંસિ
૩/૨/૧

★ સુત્રપૃથઃ :- પરસ્પર અન્યો-અન્યં ઇતરેતરસ્ય આમ્
સ્યાદેઃ વા અપુંસિ

★ વૃત્તિ :- ઇષામપુંસિ સ્યાદેરામ્ વા સ્યાત્ । સ્ત્રિયૌ
કુલે વા પરસ્પરાં પરસ્પરં મોજયતઃ । સ્ત્રીભિઃ કુલૌર્ગ પરસ્પરાં
પરસ્પરેણ મોજયતે । પું સિનુ નરાઃ પરસ્પરં રથયન્તિ । ત્રયોઽપ્યમી
ક્રિયાવ્યતિહાર વિપયા એકત્વપું સત્વવૃત્તય ઇત એવ સૂત્ર નિર્દે-
શાન્ સાધવઃ

❧ સમાસે કચ્ચિત્સ્યાદીનામહ્યુ સ્યાત્ । "ન નામ્યેકસ્વરા
સ્તિત્યુત્તર પદેઽમઃ ૩/૨/૯ । સ્ત્રી સ્ત્રિયં વાત્માનમન્યતે
સ્ત્રીમન્યઃ, સ્ત્રિયમન્યઃ । "ઓજોઽઙ્ગઃ સદ્ઽઙ્ગમ્સતમસ્ત
પસષ્ટઃ "૩/૨/૯૨ । ઓજસાકૃતમ્ । "આત્મનઃ પૂરણે
' ૩/૨/૧૪ । આત્મના ચતુર્થઃ । "પરાઽઽઙ્ગમ્બ્યાં કેઃ
"૩/૨/૯૭ । પરસ્મૈયદમ્ આત્મનેયદમ્ । "અસત્ત્વેઙ્ગ-સેઃ
"૩/૨/૧૦ । સ્તોકાન્મુક્તઃ "પષ્ટયાઃ લેપે" ૩/૨/૩૩
ચૌરસ્ય કુલમ્ । "પુત્રે વા" ૩/૨/૩૯ । દાસ્યાઃ પુત્રઃ
દાસીપુત્રઃ । "પશ્યદ્ વાગ્ દિશેઃ હર યુક્તિ દળે" ૩/૨/૩૩
પશ્યતો હરઃ । "અદસોઽકાજાદનળોઃ" ૩/૨/૩૨ । અમુસ્ય
પુત્રસ્યમાવ આમુષ્યપુત્રિકા । અમુષ્યાપત્યમ્-આમુષ્યાયનઃ ।
' દેવાનાં પ્રિયઃ "૩/૨/૩૪ । ઇત્યાદિ । "અદ્-અઙ્ગના
ત્સવમ્બ્યા વહુલમ્ "૩/૨/૯૮ । અરણ્યેતિલકાઃ । યુધિષ્ઠિરઃ ।
"અમૂઢમસ્તકાલ્વાઙ્ગાદકામં "૩/૨/૨૨ કળ્પકાલઃ ।
ઙ્ગસિલેખા । કચ્ચિદ્વા મનસિજઃ મનેજઃ । સગસિજં
સંરાજમ્ । વાચસ્ત્યાદ્યો નિગત્યાઃ । સનાલે કચ્ચિન્ સકાર
નકારયોઃ પત્વળત્વે વક્ત્ર્યે-માતૃપ્યસા, પિતૃપ્યસા । નિપ્પાઃ ।

નિગાત । નરીખા : 1 "વુઠોડમ્મો" ૨ ૩/૩૦ પ્રશ્ન ૬-૫ ।
 નિદુઃ સુવં સમમુને "૨/૩/૬૬ । ૫ । નિપમ ।
 દુપમા । મુપમા । નિપમ । નિપૂત । દુપૂતેઃ મુપુઃ
 નિપૂતે । "આપુપુ-કમ્પદશ" ૨/૩/૬૬ ણે સાધા ।
 'નિપ્રશ્નેડન નરિર કારણેરિંડુપ્પીયૂ પાના રસર' ૨/૩/૬૬ નો જા । નિવંજમ । પ્રશમ । અમ્પેજમ ।
 અમ્પેજમ નરિરવેગમ । કમ્પેજમ । આપ્રમમ ।
 ઘાગમ । રહુગમ । જમ્પાગમ । પાપુગમ ।

ક્રિયાર્થ - પુનિગ્નિ નિપાતના નિપાતના
 પરસ્પર, અવ્યોડન્ય અને ફરતર ને લાગેલી તમામ
 સ્વાદિ વિભક્તિને બદલે વિદેષે પ્રાપ્ત થાય છે.
 સ્ત્રિયૌ કુલે વા પરસરાં, પરસર એ નયન = આ બે
 સ્ત્રિઓ અથવા આ બે સ્ત્રી પાંચમ અક
 બીજાને નવમી છે.

૦ સ્ત્રિમિ. કુલે વૌ પરસરા - મારેણ મોઝન -
 સ્ત્રિઓ ત્રે અથવા કુળો ત્રે અકમીજન
 પવડાયાય છે.

નોંધ :- પ્રથમ ઉદાહરણમાં અમ્ નો આમ કર્યો
 પછી ટા (ફન) નો આમ કર્યો તેજમીને ઓજસ
 મ્યામ્, રયસ, મિસુ ત્રેર પાંચી વિભક્તિનો આમ
 થાય છે.

૦ અપુસિ કેમ કહ્યું ?

નણ. પરસર પદ્યનિ = પુઃપા. ૫-૫૨ શ્રુતિમં.

૦ પરસર. અવ્યોડન્ય, ફરતર ત્રાય ગણેડા ક્રિયા-
 વ્યતિહારના વિધયથાળો - અવચનનાળો
 પુનિગ્નિ છ તેથીજ સૂત્ર નિદેશથી નિધ્ય કર્યો છે

ફ વિશેષ :- ૦ પરસર વગેરે ત્રણે ગણે
 સ્વભાવેજ એકવચનમાં વપરાય છે તેનો અર્થ ૫-૫૨
 ક્રિયા કરવી છે

૦ આ ત્રણે ગણેમાં મૂળ શબ્દ પર, અપ્ર, ફરતર છે
 ક્રિયા વ્યતિહારમાં દિત્વ થાય છે -

II આ ત્રણે સામાનિક ગણે છે સમાન નહી

૦ સૂત્રથી થતો ફરતર નિષાતન સમજાવે

૦ ત્રણે ગણે સ્ત્રી કે નપુલિને જ વપરાય છે

૦ વિધાન નામધ્ય વડે અવગમ્યમ સામ્ થી આમ્
 નો સામ્ થશે નહી

૦ ફરતરશ્યામ નો પદઃકે બે રીતે થઈ શકે ફરતરશ્યા
 + આમ્ પરે ફરતરશ્યા + અમ્ માટે જાને વિદેષ
 થઈ શકે. દા.ત ફરતરશ્યા વિદેષે ફરતરશ્યા

૦ વાપુમિ નો પદઃકે બે રીતે થઈ શકે વાડપુમિ
 ન ખતિ સિત્તપ અને વાડપુમિ - વિદેષે નરતતિમાં
 તેમ અમ્પુ

□ શેષપુત્રિ - (૧૦૬) ન નામ્યેકરણાતિત્યુત્તર
 પદંડમ ૩/૨/૬ નામ્યત એકસ્વરવાળું જે પૂર્વપદ
 નેથી પદ રહેવા અમ નો ક્ષિત્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પર
 છા લેપ થતો નથી - આત્માન મીયમ્પતે - સ્ત્રીમ-
 મન્ - સ્ત્રીમન્ - સ્ત્રીમન્ - પોતાને સ્ત્રી માને છે.
 વાડમજસિ ૨/૧/૫ થી વિદેષે બે રૂપ થયા ક્ષુત્સ
 ૫/૧/૧૦ થી ક્ષિત્ [૨૦૧]

(૧૦૭) ઓજોડસ મહોડમ્પત્તમ્પસપ્તઃ ૩/૨/૧૨
 ઓજમ્, અજમ્, મદમ્, અરમ્, તમ્, તપમ્,
 શબ્દથી પર રહેવા યા પ્રત્યયનો ઉત્તરપદ પર છા લેપ
 થતો નથી ઓજા+ફનમ્=ઓજાફનમ્ બળવડે કરેલું
 (કાકકૂતા ૩/૧/૧૮ થી સમાસ) [૨૦૨]

(૧૦૮) અત્તમ પૂર્ણ ૩/૨/૧૪ અત્તમ્ શબ્દ થી પર રહે-
 લા યા નો પૂર્વ પ્રત્યાન્ત રૂપ ઉત્તરપદમાં લેપ થતો
 નથી. આત્માન્+વતુયઃ=આત્માન્વતુયઃ = પોતા સહિત
 આથે. (મહાપૂર્ણેડ્ થી પૂર્વ પ્રત્યયાન્ત થયું) [૨૦૩]

(૧૦૯) પાત્મશ્યા હે. ૩/૨/૧૭ પર અને આત્મ
 શબ્દથી પર રહેલા હે નો ઉત્તરપદ પર છા લેપ થતો
 વિધયા બે પ થતો નથી. પરસ્મી+દમ્=પરસ્મીદમ્ એજ
 રીતે આત્મેયદમ્ [૨૦૪]

(૧૧૦) અસતે હસે ૩/૨/૧૦ અસત્ અર્થમાં વિધાન
 કર્યો (સ્તોકાલ...કર્ણ ૧/૨/૭૯) જસિ ઉત્તરપદ પર
 છા લેપ નથી. સ્તોકાલ + મુતઃ = સ્તોકાલમુતઃ =
 થોડાવી છડેયો. (કેનેકલે ૩/૧/૭૪ થી પંચમી તત્પુ.
 સમાસ થયો) (અકરાય ૨/૨/૧૨૦ થી પંચમી
 [૨૦૫])

(૧૧૧) પઠયાઃ શ્લેષે ૩/૨/૩૦ નિન્દા અર્થવાળા
 ઉત્તરપદ પર છા પાડીનો લેપ ન થાય. ચૌસ્વ મુલ્કમ્
 = ચૌસ્વતુલ્કમ્ ચૌરત્ કુળ [૨૦૬]

(૧૧૨) પુત્રે વા ૩/૨/૩૧ પુત્ર રૂપ ઉત્તરપદ હોય તો
 નિન્દા બાજુ તા છા પાડીનો વિદેષે લેપ થાય છે.
 શમ્યા પુતઃ = શમ્યાપુતઃ વિદેષે દાસીપુતઃ ખરેખર
 બે મામીનો પુત્ર હોયનો આ સૂત્ર ન લાગે માત્ર નિન્દા
 હોય તો જ લાગે [૨૦૭]

(૧૧૩) પઠયદ વાગ્ વિશેષ હરયુક્તિ વળેડે ૩/૨/૩૨
 પઠય, વાગ્ અને વિશ્વ શબ્દથી પર રહેમ પાડીનો

[२०८]

[२१०]

[२११]

[११३]

सरसि+जः=सरसिजम् पक्षे सरोजम् = ४५१ [२१३]

[२१४]

[428]

દેવો, અશ્વત્થ - બોધિવૃક્ષ કવિત્થ - કોડીનું ઝાડ, દંવિત્થઃ -
 - સમુદ્રમાં રહેનાર, મહિત્થઃ - પૃથ્વીમાં રહેનાર, મુસલમ્
 - સામેલું, ઉલુકઃ - ધુતડ, મેલ્લ - કંદોરો, કુક્કર
 - હાથી, આશીવેષઃ - જેનું નિષ જલદઝે તે, વલીવર્દઃ -
 બળદ, મનિષા - બુદ્ધિવાળો પુરુષ, વિઢાલ - બિત્તાડો
 મૃગાલઃ - કમળનો દાંડો, સુગાલઃ - શિયાળ, પુરોહાસઃ

- નૈવૈધ, વહવા - ઘોડી, શકન્ધુઃ વનસ્પતિ કે દેવતા
 વિશેષ, કર્કન્ધુઃ ખોરડીનું ઝાડ, કુલ્લ - અસતિ સ્ત્રી,
 અવટઃ - ખાડો, સિંહઃ - સિંહ, કુકલાસઃ - કાકીડો,
 અમરઃ - કમરો - આ અને આવા ધણું શબ્દો
 ષ્ણોદરાદિ ગણમાં સમાવિષ્ટ છે.

[૫૧૪]

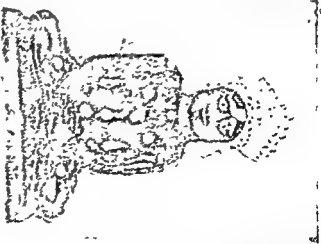
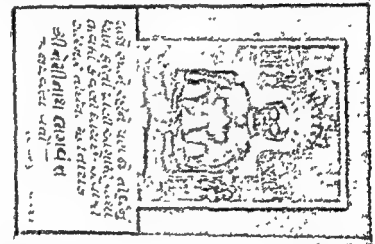
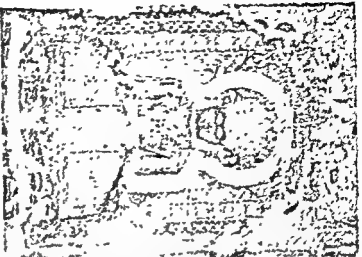
પૂ. મહાપાદ્યય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના -
 સમાસ પ્રકરણનો.....

દેવસુર તપાગચ્છ સમાચારી સંરક્ષક પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય દેવ શ્રી આનંદ-
 સાગરસૂરીજીના સમુદાયના નિરુપૃહી પંન્યાસ પૂ. સુશીલ સાગરજીના સુશિષ્ય
 પ્રાચીન અને આગમિક સાહિત્ય વાંચનપ્રેમી પૂ. સુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા.
 ના શિષ્ય સુનિ દીપરત્ન સાગર (M Com. Med) એ કરેલ અનુવાદ તથા સસંદર્ભ
 વિવરણ સમાપ્ત

શ્રી નિખિનાથ ભગવાન

શ્રી નિખિનાથ ભગવાન

કેળા બાલભદ્રા પૂજન કરીશીના મનિઆલ
(જે દેહિસાંરનું બાંધણું શેડ થયું નથી
અને શિખર થયું નથી.)

ભગવાનના શેડના દેહિસાંરના
જૂના ચૂળનાથકેટ
(જોલ અધિકત રૂપે ઉપર બિરાજમાન
કરી પુન મનિયાથ થયેન છે)

બાલ ભગવાની મધુના દર્શન પૂર્વક અભયાસ કરતાં અભયાસી-અભયાસક નિર્બીજ અભિવાદ્યમાની ૫૨ પંચાંગે શાશ્વત મુખને પામેા એકુલિન્ધા

॥ અર્હમ્ ॥

૦ તદ્વિત પ્રકરણ ૦

નામને લાગતા પ્રત્યયો અંગે આ પ્રકરણ ૭ તદ્વિત - તત્-હિત્ - વિવિધ પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક શબ્દોની સાધના માટે તે - તે નામોને હિતરૂપ એવા જે-જે પ્રત્યયો લાગે - તે નામ પરથી જ બનતાં તદ્વિતના સ્વતંત્ર નામરૂપ પ્રયોગો આ પ્રકરણમાં દર્શાવેલ છે. આ તદ્વિત પ્રકરણ સિંધુદેવ શબ્દાનુશાસનમાં અધ્યાય: ૬ અને અધ્યાય: ૭માં લગભગ ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦ સૂત્રોમાં રજૂ થયેલ છે. જેનો અત્રે સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવાનો છે.

* ५४५१६ ५४५१६ ५४ ३ ५ ३१५

પુરૂષ ઉપગુ છે

[૫૧૯]

(૪) વૃદ્ધિ સ્વરેષ્વાદેઙિતિ તદ્વિતે ૭/૪/૧

★ સુત્રપૃથઃ :- વૃદ્ધિઃ સ્વરેષુ આદેઃ ઙિતિ તદ્વિતે

★ વૃતિ :- જિતિ ણિતિ ચ તદ્વિતે પરે પ્રકૃતેરાદ્ય સ્વ-
રસ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યાત્ । ઔપગવઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- જિત્ (જા-હત્ હોય), ણિત્
(ળ = હત્ હોય) તદ્વિત પ્રત્યયો જેને લાગેલા
હોય તે નામના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે
જેમકે :- ઉપગુ + અણ્ = ઔપગુ + અ (અની
વૃદ્ધિ ઔ થશે) = (ઔપગવઃ માટે જુઓ સૂત્ર ૫)

❧ વિશેષ :- ૦ જૂ નિશાન :- દક્ષ + જિ
= દક્ષિ - દક્ષિણ પુત્ર (અ ની વૃદ્ધિ આ)

૦ તદ્વિત કેમ કહ્યું ?

ચિકીર્ષ + ણકઃ = ચિકીર્ષકઃ - અહીં કૃદન્ત પ્રત્યય
છે માટે વૃદ્ધિ ન થાય.

[૫૨૦]

(૫) અસ્વયમ્ભૂવોડ્વ ૭/૪/૭૦

★ સુત્રપૃથઃ :- અ - સ્વયમ્ભુવઃ અવ્

★ વૃતિ :- સ્વયમ્ભૂવોર્ણસ્યાદસ્ય તદ્વિતે પરેડ્વ
સ્યાત્ । ઔપગવઃ ।

અસ્વયમ્ભુવ ઇતિ કિમ્ ? - સ્વાયમ્ભુવઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ‘સ્વયમ્ભૂ’ શબ્દને છોડીને
અપદ માં રહેલા ઉ નો તદ્વિત પર છતાં અવ્
થાય. જેમકે ઉપગોરપત્ય = ઉપગુ + અણ્, =
(સૂત્ર ૪ થી વૃદ્ધિ) = ઔપગુ + અ, (આ સૂત્ર
થી અવ્) = ઔપગવ્ + અ = ઔપગવઃ = ઉપગુનો પુત્ર
૦ અસ્વયમ્ભૂ કેમ કહ્યું ?

સ્વયમ્ભુવઃ અપત્યમ્ = સ્વાયમ્ભુવઃ

(ધાતોરિવર્ણો... ૨/૧/૫૦ થી ઋ નો ઉચ્ચ થયો છે)

★ અનુવૃત્તિ :- અકર્તુ-પાઠવોઃ અવર્ણસ્યૈવે ૭/૪/૬૯
થી ઉ વર્ણસ્ય

(૨) નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૬૧ થી તદ્વિતે

❧ વિશેષ :- ૦ સ્પષ્ટ છે.

[૫૨૧]

(૬) અણઙ્યકણ્નજ્ઞસજ્ઞટિતામ ૨/૪/૨૦

★ સૂત્રપૃથઃ :- અણ્ અજ્ઞ્ એચ્ ઇકણ્ નજ્ઞ્ સજ્ઞ્ ટિતામ્

★ વૃત્તિ :- એતદન્તાનાં સ્ત્રિયાં હીઃ સ્યાત્ । ઔપગવી ।
(‘નોડપદસ્ય તદ્વિતે’ ઇત્યન્ત્યસ્વરાદિ લુકિ) - મૈધાવઃ

❧ વૃત્યર્થ :- અણ્, અજ્ઞ્, એચ્, ઇકણ્,
નજ્ઞ્, સજ્ઞ્ - ટિન્ આટલા પ્રત્યયાન્ત નામોને
સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :- ઉપગોઃ
અપત્ય = ઔપગવઃ, ઔપગવ ને સ્ત્રીલિંગે હી =
ઔપગવી (અહીં અણ્ પ્રત્યયાન્ત નામ છે માટે
આ સૂત્રથી હી લાગ્યો અને અસ્ય હયાંલુક્ થી
પૂર્વના અ નો લોપ થયો)

મૈધાવિનઃ અપત્ય = મૈધાવિન્ + અણ્ = મૈધાવઃ
નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૬૧ સૂત્રથી ઇન્ નો લોપ
થયો અને વૃદ્ધિસ્વરેષુ ૭/૪/૧ સૂત્રથી આદ્યસ્વરની
વૃદ્ધિ મૈધાવ + હી = મૈધાવ્ + ઈ = મૈધાવી થયું

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણો *

(અજ્ઞ) :- ઝસમ્યાપત્ય = ઝસ + અજ્ઞ = ઔત્સી
= ઉત્સગોત્રની પુત્રી (ઝસાદેઃ અજ્ઞ ૬/૧/૧૯)(એચ્) શિલાયાસ્તુલ્યા = શિલા + એચ્ = શિલેચ +
હી = શિલેચી શિલાયાએચ્ચ ૭/૧/૧૧૩)(નજ્ઞ) સ્ત્રીષુ ભવ = સ્ત્રી + નજ્ઞ = સ્ત્રૈણ્ + હી =
સ્ત્રૈણી (પ્રાગ્વતઃ... સ્ત્રજ્ઞ ૬/૧/૨૫)(ઇકણ્) પ્રસ્યેન કૃતા = પ્રસ્ય + ઇકણ્ = પ્રાસ્થિક +
હી = પ્રાસ્થિકી(સ્તજ્ઞ) = પુસ્ + સ્તજ્ઞ = પૌસ્તી = પુષ્પની છાંટરી
(પ્રાગ્વત્... સ્તજ્ઞ ૬/૧/૨૫)

[૫૨૨]

(૭) અણિ ૭/૪/૫૨

★ વૃત્તિ :- અનન્તસ્યાણ્યન્ત્યસ્વરાદેહગૂ ન સ્યાત્ । સૌત્વનઃ

❧ વૃત્યર્થ :- અન્ અન્તવાળા નામને
અણ્ પ્રત્યય લાગતા અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ
થતો નથી.

સુત્વનઃ અપત્યમ્ = સુત્વન્ + અણ્ = સૌત્વનઃ =
યજ્ઞકર્તાનો પુત્ર (અન્ લોપ ન થયો.)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અનોડ્વ્યેયે ૭/૪/૫૧ થી અન્

(૨૦) મૂલ્ક ચ ઇવર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧ થી લુક્

(૨) ન એકસ્વરસ્ય ૭/૪/૪૫ થી ન

* અન્ય ઉદાહરણો :- હૈમપ્રકાશ-પૂર્વાધિ પૃ. ૩૩૩

❧ વિશેષ :- ૦ અળ્ કેમ હતું ?
 કર્મણા ધાન = કર્મન્ + ઠકન્ = કર્મુર્કમ્ = ક્ષમ્
 ક્ષવા માટે (યોગ કર્મ) કર્મો ૩/૪/૯૫ થી ઠકન્,
 અમન્ + મનોડાલ્ય ૭/૪/૫૬ થી અન્ લેવાય

[૫૨૩]

(૮) અતદન્ ૬/૧/૩૧

★ વૃત્તિ :- અન્નાન્વયન્તાદાન્વ દન્ મ્યાન્ ।
 તદાન્વ ઉદયન્ । ("અન્નર્ગર્ભ" દન્વ્યર્થ) વર્તિ :

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પૃષ્ઠયન્ત અક્રાન્ત નામને
 અન્ય અર્થમાં દન્ પ્રત્યય થાયછે. - દન્ માં
 જુ કાન્ વૃદ્ધિને માટે છે. (અન્નર્ગર્ભ ૭/૪/૬૮
 થી અ નો લેવા વક્ષ્ય અન્યમ્ = દક્ષ + દન્
 = દાક્ષ + દ = દાક્ષ + દ્વ = દાક્ષિઃ = દક્ષિને પુત્ર

★ અનુવૃત્તિ - ક્રમોડાલ્ય ૧/૧/૦૮

❧ વિશેષ :- ૦ અળ્ પ્રત્યયના અપાસદ્ય
 થત છે.

૦ અન્ કેમ હતું ?
 ઇન્દ્રાક્ષ + અન્ - કેન્દ્રાક્ષઃ... તા કારણ છે માટે
 દન્ ન લાગે

૦ દાશઘાષ કેમ થયું ?
 દન્ દન્ ૧/૩/૧૬૦ વિવક્ષાથી 'યન્થનુ આ' અર્થ
 મા અળ્ પ્રત્યય થઈ દાશઘાષઃ બન્ધુ પળ અપત્ય અર્થ
 મા તે "દાશઘાષી" ૦/ થાય.

૦ ક્ષત્રિય કેમ બન્ધુ ?
 ક્ષત્ર્ય અન્યમ્ - ક્ષત્ર + ક્ષ - ક્ષત્રિય
 (ક્ષત્ર દન્ ૧/૧/૬૩ મુતથી 'ક્ષ લાગીને)

[૫૨૪]

(૯) વાહાદિવ્યાં ગોત્રે ૬/૧/૩૨

★ વૃત્તિ :- શ્વાત સન્તામન્ શ્વદદેશ દેવુર્
 ક્ષમિતૃપિમા આયુષદમદન્વ ગોત્રમ્ । વાહાદિવ્યાં ગોત્રે
 દન્ સ્વત્ । વાહવિઃ

❑ કર્મવિદિપિ રઠુઃ - મૃત્યુમાત્સ્વ - મૃત્યુ, આગ્નિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પાતાના અન્ય સન્તાન
 ની ઝાળખ માટે જે દેવરૂપ કપિ કે અનુપિ
 જે આદ્યપુરુષ તે અપવરૂપ ગોત્ર કહેવાય.
 વાહાદિ એટલે વાહુ વતેરે ગળેદાને ગોત્ર અર્થમાં
 દન્ પ્રત્યય થાયછે. જેમકે :- વાહોઃ ગોત્રાપત્યમ્

- વાહુ + દન્ - વાહવિઃ - વાહવિઃ.

★ અનુવૃત્તિ :- અન્ દન્ ૧/૧/૩૧ થી દન્

❧ વિશેષ :- ૦ અ કારણ, શબ્દને વર્ણને
 કૌ મ્વને દન્ થત ને અર્થમાં અ કારણ વાપર
 મુતનો આ મુતથી પ્રાન્ બ થાયછે

૦ વાહુ ગળ્ :- * વાહુ, ડગાહુ, નિગાહુ, વચ્ચાહુ, વડાહુ,
 ડગાહુ, વડાહુ, વચ્ચાહુ, વડાહુ, વડાહુ, વડાહુ,
 છાગ, છાગ, છાગ મુતનો, મુતનો, મુતનો, મુતનો,
 મુતનો.

૦ નૌપ :- કુતાર્થ શબ્દને ધ્યામમ્ અન્ય પ્રત્યય
 લાગે - તેનો નાપર અંદોન દામાનુર્ ૧/૧/૧૭ વડે અળ્
 થાય તેનો અપરક આ મુત છે.

૦ મુતમા બન્, આક્રિગમ્ને માટે છે તેન વડે લાગિ,
 મા-ગિ, આક્રિ ગર્ભાન્ આક્રિઃ વગેરે શિદ્ધ થાયછે.

૦ ગોત્ર - ગોત્રમા દન્ નુ વિધાનછે માટે અગોત્રમા
 નિરંધ થશે

❑ શપટ્તિ :- (૩) મૃત્યુઃ મમ્મૂયોઃ મ્મોડમિતૌનસઃ
 મ્મુરુ વ ૧ ૧, ૩૬ નું મ્, મમ્મદમ્, અમ્મમ્, અનિ-
 મોમ્ ને અપત્ય અર્થમાં દન્ લાગે. તથા અન્ય એ
 લેવાયછે. જેમકે મૃત્યુ નુ મોતેઃ [૨૨૬]

[૫૨૫]

(૧૦) વ્યામ વરદ-મુવાનુ-નિપાદ-વિન્વ-ચણ્ડલ્ય
 વન્વ ચારુ ૬/૧/૩૮

★ મૃત્યુપૃથઃ :- વ્યામ-વરદ-મુવાનુ-નિપાદ-વિન્વ
 ચણ્ડલ્ય અમ્મ્ય વ અરુ

★ વૃત્તિ :- ઈન્દોડાલ્યે દન્ મ્યાન્, વ્યાસદેવલ્લસ્ય
 અરુ વ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વ્યાસ, વરદ, મુવાનુ, નિપાદ
 વિન્વ, ચણ્ડલ આ શબ્દોને અન્ય અર્થમાં દન્
 થાયછે દન્ થતાં તે શબ્દોના અન્ય સ્વરને
 અરુ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- અન્ દન્ ૧/૧/૩૧ થી દન્

❧ વિશેષ :- ૦ મુતના :- આ મુતનું
 ઉદાહરણ મ્મુઃ ૧૧ માં આપેલું છે.

❑ મુવાનુ, વ્યામ માં દન્ પ્રત્યયનું વિધાન એ અળ્ નો

* વાહુ ગળ્ :- બૃહત્ દેવપ્રક્રિયા - ગણપાઠ

અપવાદ છે.

[૫૨૬]

(૧૧) ચ્વઃ પદાન્તાત્ર ગૌત્ ૭/૪/૫

★ સુત્રપૃથક :- ચ્વઃ પદાન્તાત્ર પ્રાગ્ એત્ ઔત્

★ વૃત્તિ :- ઙિતિ તદ્વિતે પરે ચૌ ચૌ પદાન્તૌ તામ્યાં પ્રાગૌતૌ સ્યાતામ્ । યકારાદિશ્લેષેતસ્ય વકારસ્યૈકારાગમઃ વૈયાસકિઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ચિત્ , ણિત્ તદ્વિત પ્રત્યયે લાગ્યા હોય ત્યારે જે પદાન્ત ચ્ અને વૂ તેની પહેલા અનુક્રમે છે અને ઔ આગમ થાયછે. (જે શબ્દોમાં હ વર્ણ - ડ વર્ણમાં વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે હ વર્ણ ડ વર્ણના સ્થાનમાં થયેલ ચ્ અને વૂ માં)

- ચ કાર વિશ્લેષિત એવા વ કારનો છે આગમ જેમકે :- વ્યાસસ્ય અપત્યમ્ = વ્યાસ + ઇચ્ = (સૂત્રઃ ૬ થી ક્રૂ આગમ) = વ્યાસ + ક + ઇચ્ = (આ સૂત્રથી) વૈયાસકિઃ = વ્યાસનો પુત્ર.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઙિતિ તદ્વિતે ૭/૪/૧ થી ઙિતિ તદ્વિતે

❧ વિશેષ :- ૦ વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે (નિત્યત્વાત્) સર્વત્ર એત્ - ઔત્ થાયછે દા.ત. સુઅશ્વ+અણ્ = સૌવશ્વઃ અહીં સુ ના સૌ ની પ્રાપ્તિ હતીત્ર

૦ ચ્વઃ કેમ કહ્યું ?

સુપર્ણઃ અપત્યં = સુપર્ણ + અણ્ (દ્વાપ્તસૂત્ર... ૬/૧/૭૦ થી અણ્) = સૌપર્ણેયઃ અહીં ચ્વ નથી.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

નૈયાયિકઃ = ન્યાય અધિતે (ન્યાયાદે... ૬/૨/૧૧૭ થી ઇકણ્) ન્યાય + ઇકણ્ - આ સૂત્રથી ન્ + ઇ + યાય + ઇક = નૈયાયિકઃ

સૌવશ્વઃ = સ્વસ્ય અપત્યં = સ્વશ્વ + અણ્ = સ્ + ઔ + વશ્વ + અ = સૌ + વશ્ચ્ + અ + સૌવશ્વઃ

[૫૨૭]

(૧૨) પુનર્મૂ-પુત્ર-દુહિત્-નનાન્દુરનન્તરેઽચ્ ૬/૧/૩૯

★ સૂત્રપૃથક :- પુનર્મૂ પુત્ર દુહિત્ નનાન્દુઃ અનન્તરે અચ્

★ વૃત્તિ :- અષ્ટોઽનન્તરેઽપત્યેઽચ્ સ્યાત્ । પૌનર્મવઃ । પૌત્રઃ । દોહિત્રઃ । નનાન્દ્રઃ । પૌત્રી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પુનર્મૂ, દુહિત્, પુત્ર. નનાન્દ

આ શબ્દોને અનન્તર અપત્ય (પહેલું સંતાન) અર્થમાં અચ્ થાયછે. જેમકે :-

૦ પુનર્મૂવઃ અનન્તરાપત્યમ્ = પુનર્મૂ + અચ્ = પૌનર્મવઃ = પુનર્મૂનો પ્રથમ પુત્ર. એ-બ-રી-તે

૦ પુત્રસ્ય અનન્તરાપત્યમ્ = પુત્ર + અચ્ = પૌત્રઃ = પૌત્ર.

૦ દુહિતુઃ અનન્તરાપત્યમ્ = દુહિત્ + અચ્ = દોહિત્રઃ = દોહિત્ર.

૦ નનાન્દુઃ અનન્તરાપત્યમ્ = નનાન્દ = અચ્ = નનાન્દ્રઃ = નણુંદનો પુત્ર.

૦ પૌત્ર - (સ્ત્રિયામ્) = પૌત્રી (અણ્વચે... ટિતામ્ ૨/૪/૧૦ થી ઙી)

❧ વિશેષ :- ૦ અનન્તર કેમ કહ્યું ?

૦ વૃદ્ધાપત્યં માં અચ્ થતો નથી. ગર્ગાદે... ચચ્ ૬/૧/૪૨ થી ચચ્ થશે

આ સૂત્ર ઉત્તરમુત્રોની અનુવૃત્તિ માટે છે કેમકે ચઅજો... પર્ણ ૬/૧/૧૨૬ માં અચ્ નો અહુલમ લોપ થાયછે.

[૫૨૮]

(૧૩) વિદાદે વુદ્ધે ૬/૧/૪૧ *

★ સુત્રપૃથક :- વિદ - આદેઃ વુદ્ધે

★ વૃત્તિ :- વુદ્ધેઽપત્યે વિદાદેરચ્ ।

❧ વહુલ્વે વાસ્ત્રિયામસ્ય લુપ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિદ વગેરે શબ્દોને વુદ્ધ અપત્ય અર્થમાં અચ્ પ્રત્યય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :- પુનર્મૂ પુત્ર દુહિત્ નનાન્દુઃ અનન્તરે અચ્ ૬/૧/૩૯ થી અચ્

❧ વિશેષ :- ૦ વૃદ્ધાપત્ય કેમ કહ્યું ?

વિદસ્યાપત્યમનન્તરં = વૈદિઃ (વાહ્યાદિભ્યઃ ૫/૧/૩૨ થી ઇચ્ થયો)

૦ વિદાદિ ગણ :- વિદ, ડવ, કશ્યપ, કુશિક, મરંદાજ, ઉપમન્યુ, કિલાત, કીલાત, કીદર્મ, વિશ્વાનર, ક્રષ્ટિપેણ, ઋત્તમાગ હયશ્વ, પ્રિયક, પિયક, અપસ્તમ્ભ, કુવાચર, કૂવાચર, શરદ્, શુનક, ધેનુ, ધેનુશ્વ, અશ્વ, શહ્, ગોપવન, શિયુ, વિન્દુ, તાજમ, અશ્વાવતાન, શ્યામાક, શ્યામાકમ્, શ્યાપર્ણ, હરિત, કિન્દાસ, વસ્યસ્ક, અર્કલુશ, વધ્યોગ, વિષ્ણુવૃદ્ધ, પ્રતિવોધ, રથીતર, રથન્તર, ગવિષ્ટિર,

* વિદાદેઃ - મધ્યમવૃત્તિ માં વ ને બદલે વ છે

વિદાદેઃ બાકીના અન્યોમાં વિદાદેઃ બાકી

મવિષ્ણુ, નિપાદ, રાવર, મટલ, ચુદાડુ, કુદાડુ -

□ ગોપવૃત્તિ :- (૪) યજ્ઞોડયપર્ણાન્ત-ગોપચનાદેઃ
૬/૧/૧૨૬ વિદાદિ ગબ્ધા આવેલા ગોપચની યજ્ઞપર્ણ
સુધીના નામ સિવાય બહુગોત્રાચક અર્થમાં લાગેલા
ચક્ષુ અને અન્ન પ્રત્યયવાળા નામોને લાગેલા પ્રત્યયનો
સ્ત્રીવિગ્રહ મિત્રાવના અપત્ય અર્થમાં લોપ થાય છે.

(ઉદાહરણ માટે સૂત્ર ૧૪)

[૨૦૭]

[૫૨૯]

(૧૪) વૌત્રાદિ શુદ્ધમ ૬/૧/૧

★ વૃત્ત - વચ્ચે મધ્યેયંત વૌત્રાગ્રામ્ય તદ્વદ્ધ વ્યાપ્ત
વિદસ્ય શુદ્ધમસ્ય રૌદઃ । ઔર્ધ્વઃ ।

✠ વૃત્તવર્થ :- પદ્ય પ્રકૃતિથી કૃત્તનો જે
શુદ્ધ પુરૂષ તેના જે પૌત્ર વગેરે અપત્ય (ગંતાન)
તેની નૃધ્ધ ગંજા સમજાવી જેમકે :-

રૌદ - વિદસ્ય શુદ્ધમપત્ય = વિદ + અન્ન = રૌદઃ
(વિદાદે શુદ્ધે ૬/૧/૪૧ થી અન્ન) = મિદનો પૌત્ર
[રૌદ, રૌદો વિદ - બ.વ. માં અન્ન નો લોપ
થાય છે. યજ્ઞો...દે ૬/૧/૧૨૬ થી તેથી વૃધ્ધ
ન થતા વિદ જ રહેશે]

૦ ઔર્ધ્વઃ :- ઉર્ધ્વસ્ય શુદ્ધમપત્યમ = ઉર્ધ્વ + અન્ન

✠ વિશેષ :- ૦ વૌત્રાદિ શુદ્ધમ કેમ હતું ?
અનન્તર અપત્ય અર્થમાં જા પ્રત્યય થાય છે જે કે
ગર્ગિઃ, વાલિઃ (અતઃ ૬/૧/૪૧)

[૫૩૦]

(૧૫) ગર્ગાદિયંચ ૬/૧/૪૨

★ સૂત્રપૃથક :- ગર્ગ-આદે. રદ્ધ

★ વૃત્તિ :- રૌદો । ગર્ગઃ

✠ વૃત્તવર્થ :- પદ્યવ્યવસ્થા એવા ગર્ગ વગેરે
શબ્દોને “શુદ્ધ અપત્ય અર્થમાં” ચક્ષુ થાય છે
ગર્ગસ્ય શુદ્ધાપત્યમ્ = ગર્ગ + ચક્ષુ = ગર્ગચ્ =
ગર્ગનો પત્ર.

★ અનુવૃત્તિ :- વિદાદે વર્ગે ૬/૧/૪૧ થી વ્યંજ

✠ વિશેષ :- ૦ અત્યંત સામાન્ય વિવેક
મા હસોડપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અગ્ર રશે
૦ ગર્ગાદિ ગણ :- ગર્ગ, વચ્ચ, વાજ, અજા સકૃતિ,
આમગાદ, વિદશ્વર, વિરુવશ્વ, પ્રાચન દોગ, પુલ્હિત રેમ,
ચક્ષુ, શદ, ધમ, અવટ, નમસ, વમસ, ધનક્રાપ વગ.

વિશ્વામસ, જમાગ, વુગ્ગર, અનદ્દ, ગાહિત, સંરિત,
વક, વર્ધુ, રમ્ધ, મન્ધ, મન્ધુ, મન્ધુ, રાષ્ણ, રાષ્ણુ, ર્ણુ,
વિયુ, ગૃહુત્રિગીયુ, માત્ર, નન્તુ મન્તુન્તુ, મનાપી, મૂત્ર,
મુત્ર વચ્ચ, કમ્પ, રમ્પ, રમ્પ, રમ્પ તપ્પ, તપ્પિત્ર,
વનપ્પ, વનિ, વન, રાવત, વચ્ચ, વામરથ ગોક્ષ, વુગિત્રી,
વનપ્પ, વનવ્ચ, અમરજાત વિરોધિત, રોગગ, રોગગ,
ગાહિત મુરુગ, મુરુગ મુવ મુવ પરાગ, વનવ્ચ,
મન્ત્રિત અમરથ, મન્ત્રિગ, પ્રતિમ, રપ્પ, રપ્પ, અમરજા,
વિત્ર, વિત્ર ર્ણ, ગોત્રુન્દ, ર્ણુ, વિનિમ્પ, મિપ, મિપ,
મન્ત્રિત મન્ત્રિ રમ્પ, વિનિ, રેન્દુ ર્ણુ, વનુ, વનુ,
વિપલ્લ, વચ્ચ, ર્ણુ, વચ્ચ, ર્ણુ, ર્ણુ, ર્ણુ, ર્ણુ,
મુગામિન વૃદીયુ, રવમ, વૃદીય, વચ્ચ વુલ્લ, વચ્ચ,
અગામિન મુગા, મુગામિન

[૫૩૧]

(૧૬) ઉપાનાત્તદિતસ્ય ૨/૪/૮૮

★ સૂત્રપૃથક :- મજ્ઞનાત્ તદિતસ્ય

★ વૃત્તિ :- અજ્ઞનાતસ્ય તદિતસ્ય ચક્રાગ્ન્ય દયા છુ
સ્વાત્ । ગર્ગી ।

□ કુષ્ઠાદિગાન્યઃ ૬/૧/૮૭ શુદ્ધે । કૌજાગ્ન્યઃ ।
‘મન્ત્રિગાન્યઃ’ ૬/૧/૮૮ । શુદ્ધે । કૌજાગ્ન્યઃ । કૌજા
ગ્ન્યા । ‘અદાદે’ ૬/૧/૪૧ શુદ્ધેઆયનન્ । આશ્વાયનઃ ।
‘નદાદે’ આનન્ ૬/૧/૫૩ । શુદ્ધે । નાદાગ્ન્યઃ ।

✠ વૃત્તવર્થ :- વ્યંજનથી પદ્ય રહેલા
તદિતના ચના હી પ્રત્યય પદ્ય છતા લોપ થાય છે.
ગર્ગ + હી = ગર્ગ + હી (આ સૂત્રથી લોપ)
= ગર્ગી = ગર્ગી

★ અનુવૃત્તિ :- અત્યંત દયાન્ ૨/૪/૮૬ થી દયાન્તુ

✠ વિશેષ :- ૦ વ્યંજનાત્ કેમ હતું ?

૦ કાર્ગિયે - કાર્ગિય + હી અહી રવર પછી થ છે.
માટે લોપ ન થયો.

૦ તદિતસ્ય કેમ હતું ?

દેવ્ય - વેષપ્ત્ય માર્ગ દેવ્ય (વચ્ચોગા... ૨/૪/૫૯
થી હી) અહી તદિત નથી.

□ શેષવૃત્તિ :- (૫) કુજાદેર્ગાન્યઃ ૬/૧/૪૭
વ્યંજન એવા કુજ વગેરે શબ્દોને શુદ્ધાપત્ય અર્થમાં
આગ્ન્ય (આગ્ન્ય) પ્રત્યય થાય છે. કુજસ્ય શુદ્ધાપત્યમ્
કુજ + આગ્ન્ય = કૌજાગ્ન્યઃ કુજનો વૃધ્ધાપત્ય [૨૨૮]
(૬) સ્ત્રીવહુવ્યાયનન્ ૬/૧/૪૮ વ્યંજન એવા કુજ

વગેરે શબ્દોને બહુસંખ્યા વાળા વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આચનજ્ પ્રત્યય થાય. — સ્ત્રી વૃદ્ધાપત્ય એક કે બહુ બન્ને અર્થમાં આચનજ્ પ્રત્યય થાય છે.

કુઙ્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યાં સ્ત્રી = કુઙ્ગ + આચનજ્ = કૌઙ્ગાયની(જાતેરયાન્ત...૨/૪/૫૪થી જી), કુઙ્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યાની = કુઙ્ગ + આચનજ્ = કૌઙ્ગાયના: (બ.વ.) [૨૨૯]

(૭) અધ્વાદે: ૬/૧/૪૯ અથ્વા વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આચનજ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે

અશ્વસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ = આશ્વાયન: [૨૩૦]

(૮) નડાદિભ્ય: આચનજ્ ૬/૧/૫૩ નડ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આચનજ્ પ્રત્યય થાય.

નડસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ = નડ + આચનજ્ = નાડાયન: [૨૩૧]

[૫૩૨]

(૧૭) અદસોઽકજાયનણો: ૩/૨/૩૩

★ સુત્રપૃથઃ :- અદસ: અકજ - આચનણો:

★ વૃત્તિ :- અકજન્તે ઉત્તરવદે આચનણિ યાદસઃ ષષ્ટયા અહુપ્ સ્યાત્ । અમુષ્યાપત્યમ્ - આમુષ્યાયન:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અકજ્ (પ્રત્યયાન્ત) ઉત્તર પદ હોયતો તેમજ આચનજ્ પ્રત્યય પર છાં અદસ્ ની પછી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. અમુષ્યાપત્યમ્ = અમુષ્ય + આચનજ્ + અમુષ્યાયન: (નડાદિભ્ય: આચનજ્ ૬/૧/૫૩. અદસ્ અ નડાદિ ગણનો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ષષ્ટયા: ક્ષેત્રે ૩/૨/૩૦ થી ષષ્ટયા: (૨) અન્તો હુપ્ ૩/૨/૬ થી હુપ્

❧ વિશેષ :- ૦ આચનજ્ વિધાનથી ઉત્તર-પદનો સંલવ નથી પણ પ્રત્યય જ સંલવ છે. *

[૫૩૩]

(૧૮) યજ્ઞિઙ્ઃ ૬/૧/૫૪

★ સુત્રપૃથઃ :- યજ્ઞ્ ઇઙ્ઃ

★ વૃત્તિ :- વૃદ્ધે યૌ યજ્ઞિઙૌ તદન્તાત્ યૂન્યપત્યે આચનજ્ સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં જે યજ્ઞ્ ઇજ્ પ્રત્યય તેને યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્ય (સંતાન) અર્થમાં આચનજ્ પ્રત્યય થાય.

(ઉદાહરણ માટે જુઓ સૂત્ર: ૧૬-૨૦)

★ અનુવૃત્તિ :- નડાદિભ્ય: આચનજ્ ૬/૧/૫૩ થી આચનજ્

❧ વિશેષ :- ૦ યુવા - અપત્યની વ્યાખ્યા માટે જુઓ સૂત્ર: ૧૬ (૬/૧/૩) જુઓ.

૦ વૃદ્ધાદ્યુનિ ૬/૧/૩૦ સૂત્રથી યુનિ પ્રાપ્ત થશે.

જુઓ સૂત્ર: ૨૦

૦ વૃદ્ધ એમ કહેવાથી અવૃદ્ધ માં આ સૂત્ર ન લાગતા “અવૃદ્ધાદોનંવા” ૬/૧/૧૨૦ થી આચનજ્ પ્રત્યય લાગે જેમકે ઔદુમ્બરિસ્તસ્યપત્યમ્=ઔદુમ્બર: પક્ષે ઔદુમ્બરાણિ:

[૫૩૪]

(૧૯) વંશ્યં^૧ જ્યાયોમ્નાત્રો^૨ જીવતિ પ્રપૌત્રાદ્યસ્ત્રી યુવા ૬/૧/૩

★ સુત્રપૃથઃ :- વંશ્ય જ્યાયોમ્નાત્રો: જીવતિ પ્રપૌત્ર-આદિ - અસ્ત્રી યુવા

★ વૃત્તિ :- પિત્રાદિ: સ્વહેતુર્વંશ્ય: । વંશ્યે, જ્યેષ્ઠભ્રાતરિ ચ જીવતિ પ્રપૌત્રાદ્યપત્યં સ્ત્રીવર્જં યુવા સ્યાત્ ।

■ સમાનસપ્તમપુરુષે ચ વયઃ સ્થાનાધિકે જીવતિ જીવદ્ વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પોતાના જન્મના હેતુભૂત પિતા પ્રપિતા વગેરે જે હોય તે વંશ્ય. તે વંશ્ય નેમજ મોટોભાઈ જીવતો હોયતો સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્રાદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા સમજવી. (યુવા - આચનજ્ પ્રત્યય થશે. જુઓ સૂત્ર: ૨૦)

❧ વિશેષ :- ૦^૧ વંશ્ય :- વંશમાં થયેલો - પિતા વગેરે. પ્રપૌત્ર-પરમપ્રકૃતિ (આદ્યપુરુષ) થી ચોથો વંશજ

૨ જ્યાયોમ્નાત્ર: મોટોભાઈ (એકજ માતાપિતાનું) સંતાન પણ વયમાં મોટા)

૦ જીવતિ વિશેષણ એ.વ માં જ્યાયોમ્નાત્રો: દિ.વ. માં એવો વચન ભેદ શા માટે ? *

- પૃથગ્ નિમિત્ત તત્વનાદ્યોતન માટે - અન્યથા બન્ને જીવતા એવો અર્થ થાય.

૦ જ્યાયસ્ કેમ કહ્યું ?

કનિયસ્ નાનોભાઈ ગામ્યઃ એમ સૂચવાય

૦ જીવતિ કેમ કહ્યું ?

મૃત્યુ પામ્યે જીતે ગામ્યઃ થાય.

• • • • •
* આચનણો વિધાનાત્...મધ્યમવૃત્તિ અવચૂંઙિભા ૧,૫ ૨૭૭

• • • • •
* વચન ભેદ કેમ ? દેમપ્રદાશ-પુર્વાર્ધ - ૫. ૩૪૨

(૨૨) મૃગ્વજ્ઞિસુ કુત્સ વસિષ્ઠગોતમાડત્રે: ૬/૧/૧૨૮

★ સુત્રપૃથઃ :- મૃગુ અજ્ઞિસુ કુત્સ વસિષ્ઠ ગોતમ અત્રે:

★ વૃત્તિ :- એમ્: ષડ્ઘ્યો વદુત્વેડયે' ગોત્રાર્થપ્રત્યયસ્યા. ડસ્ત્રિયા લુપ્ સ્યાત્ | મૃગવ: | વસિષ્ઠા: સ્ત્રિયસ્તુ વાસિષ્ઠય: |

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મૃગુ, અજ્ઞિસ, કુત્સ, વસિષ્ઠ ગોતમ અને અત્રિ નામોને લાગેલા અહુગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ અપત્ય ત્રિયાય લોપ થાય છે

0 મૃગો: અપત્યાનિ :- મૃગવ: (ખ.વ. માં આ સૂત્રથી પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી) મૃગુ + અણ (ઋષિવૃષ્ણ...૬/૧/૬૧ થી) આ સૂત્રથી લોપ થતાં મૃગુ એ.વ. હોયનો મૃગુ + અણ = માર્ગવ: થાય.

0 વસિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્ - વાસિષ્ઠ: પશુ ખ.વ. માં લોપ થતાં વસિષ્ઠા: થશે.

0 સ્ત્રીલિંગે વર્જન કેમ કેયું ?
વાસિષ્ઠ + (અણનોય...૨/૪/૧૦ થી ડી)=વાસિષ્ઠ + ડી=વાસિષ્ઠી તેનું ખ.વ. વસિષ્ઠય: (નદી જેમ)

★ અનુવૃત્તિ:- વહુષ્વસ્ત્રિયામ્ ૬/૧/૧૨૪

❧ વિશેષ :- 0 ગોત્રાર્થક કેમ કહ્યું ?
- માર્ગવાસ્છાત્રા: અહીં છાત્ર - (વિદ્યાથી) અર્થ છે તેથી પ્રત્યય લોપ થયો નથી

[436]

(૨૩) સહ્વયા સમ્મદ્રાન્માતુર્માતુર્ચ ૬/૧/૬૬

★ સુત્રપૃથઃ :- સહ્વયા સમ્ મદ્રાદ્ માતુ: માતુર ચ

★ વૃત્તિ :- સહ્વયાર્થાત્ સમ્ - મદ્રાઘ્યાં ચ પરસ્ય માતુરણ્, માતૃ શબ્દસ્ય માતુરાદેશશ્ચ | પાખ્માતુર: | સામ્માતુર: | મદ્રામાતુર: |

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યાનાયક શબ્દ અને સમ્ તથા મદ્ર શબ્દ પછી આવેલા માતૃ શબ્દનો (અપત્ય અર્થમાં) અણ થાય છે તથા માતૃ શબ્દ નું માતુર થાય છે.

0 ષડ્માતુર: इति षण्मातुर: (તૃતીયસ્ય...૧/૩/૧ થી ડ્ નો ણ્) ષણ્માતૃણામ્ અપત્ય इति पाण्मातुर: = (પણ્ + માતૃ + અણ) = છ માતાનો પુત્ર.

0 સહ્વતામાતા इति सम्माता तस्यापत्यम् साम्मातुर: = સંમાતાનો પુત્ર એજરીતે

0 મદ્રામાતુર: = ભદ્રા માતાનો પુત્ર.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શિવાદેરણ્ ૬/૧/૩૦ થી અણ (૨) હસોરપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અપત્ય

❧ વિશેષ :- 0 સહ્વયા સમ કેમ કહ્યું ?
- વિરુદ્ધ માતા इति विमाता तस्यापत्यम् = વૈમાત્રેય: (શુભ્રાદિઘ્ય ૬/૧/૭૩ થી એયણ્)

0 માતૃ શબ્દ જનની અર્થમાં સમજાવો...
સમ્વન્ધિતા...૭/૪/૧૨૧ થી ધાન્યમાતૃ નહીં.

[436]

(૨૪) વૃદ્ધિયસ્ય સ્વરેણ્વાદિ: ૬/૧/૮

★ સુત્રપૃથઃ :- વૃદ્ધિ: यस्य स्वरेषु-आदि:

★ વૃત્તિ :- यस्य शब्दस्यादिस्वरो वृद्धि सञ्ज्ञः स्यात्, स दुसंज्ञकः स्यात् |

❧ ત્યદાદિ: ૬/૧/૭ ત્યદાદયો દુ-સંજ્ઞા: સ્યુ: | “સંજ્ઞા દુર્વા” ૬/૧/૬ | દેવદત્તીયા: | દૈવદત્તા:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે શબ્દનો આદિ સ્વર વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો હોય તે નામ ‘દુ’ સંજ્ઞક થાય છે

★ અનુવૃત્તિ:- સંજ્ઞા દુર્વા ૬/૧/૬ થી સંજ્ઞા દુ:

❧ વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ :-
શાલા માં પૂર્વે આ છે તેથી વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળા સ્વર થયો (વૃદ્ધિરારૈદૈત્) તેથી શાલીય: થયું.

0 વૃદ્ધિ કેમ કહ્યું ?

દત્તસ્ય इमे = दत्ता: आदिभिं अ क्षरछे ते वृद्धि-संज्ञक नथी.

0 यस्य :- સૂત્રમાં यस્ય દ્વારા સંજ્ઞા નિર્દેશ છે.

0 સ્વરેષુ :- વ્યજનની અપેક્ષા નથી તેમ કહે છે.

❧ શેષવૃત્તિ:- (૧૧) ત્યદાદિ: ૬/૧/૭ ત્યદાદિ શબ્દો (ત્યદ્, તદ્, યદ્, અદસ્, હદમ્, છત્દ, એક, દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, મન્વતુ, કિમ્) દુ સંજ્ઞક થાય છે. તદ્ ઇયમ્ = તાદાયનિ [૨૩૪]

(૧૨) સંજ્ઞાદુર્વા ૬/૧/૬ જે નામ પોતાના અર્થ પ્રમાણે વ્યવહારમાં આવતું ન હોય - નિરર્થક હોય તેની દુ સંજ્ઞા વિદ્યે કંઈ નથી. જેમકે :-

દેવદત્તસ્ય इमे = दैवदत्तীया: पक्षे दैवदत्ता: अहं देवदत्त नाम छे पञ्च देवनो दीधेनो अर्थ नथी तेथी निरर्थक

• • • • •
* માતૃ શબ્દ :- ષૃદ્ધવૃત્તિ બા. ૨, પ. ૧૩.

નામ છે માટે દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
દુ લાગ્યો. અવ. માં અમ્ લાગ્યો [૨૩૫]

[૪૪૦]

(૨૫) અંદાનંદી માનુષી રાખ ૬/૧/૧૭

★ સૂત્રપૃથક :- અંદો નદી માનુષી નામ

★ વૃત્ત :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
અમ્ લાગ્યો. અવ. માં અમ્ લાગ્યો.

❧ વૃત્તરથ :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

નદી :- યનુનાયા અમ્ લાગ્યો = યનુ + અમ્ લાગ્યો
માનુષી :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
અમ્ લાગ્યો = દેવદાસનો પુત્ર (અને માં અમ્ લાગ્યો)
જામ ૭/૬/૬૮ થી આ નો લોપ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- ગિરાદેવ ૬/૧/૧૦ થી અ.

❧ વિશેષ :- ૦ આ મુત્ર દગમ્ ૬/૧/૭૦

થી થતા અમ્ પ્રત્યયનો અપવાદ છે.

❧ અંદો. કેમ હ્યું ?

અનુનાયા અમ્ લાગ્યો = અનુ + અમ્ લાગ્યો

દગમ્ ૬/૧/૭૦ થી અમ્ પ્રત્યય થયો

❧ ના માનુષી કેમ હ્યું ?

ગોમંતર :- ગોમંતર શબ્દ નદી - માનુષી અને મા
આરી શકે છે

[૪૪૧]

(૨૬) દુ મ ગા થઈ ૬/૧/૭૦

★ સૂત્રપૃથક :- દી આપ્ લી ડ

★ વૃત્ત :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
અમ્ લાગ્યો. અવ. માં અમ્ લાગ્યો.

❧ વૃત્તરથ :- દી આપ્ લી ડ
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

❧ વૃત્તરથ :- દી આપ્ લી ડ
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

❧ વૃત્તરથ :- દી આપ્ લી ડ
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

❧ વૃત્તરથ :- દી આપ્ લી ડ
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

‘નિ’ :- યુવનંતપત્યમ્ = યુવનિ + પત્યમ્ = યુવનંતપત્યમ્

★ અનુવૃત્તિ :- દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી અમ્

❧ વિશેષ :- ૦ આ મુત્ર - દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી અમ્

૬/૧/૭૧ અને અંદાનંદી માનુષી રાખ ૬/૧/૧૭ નો
અપવાદ છે.

❧ વૃત્તરથ :- (૧૩) અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

(૧૪) દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી, આપ્ લી ડ, નિ અને
ડી માનો કોષ પ્રત્યય છે અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી
અમ્ લાગ્યો નામો ગિરાદેવ ૬/૧/૧૦ નામોને અપત્ય
અર્થમાં અમ્ લાગ્યો થયો છે. દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

નગમ્ : નિરાદેવ ૬/૧/૧૦ નામોને અપત્ય
અર્થમાં અમ્ લાગ્યો થયો છે. દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

નગમ્ : નિરાદેવ ૬/૧/૧૦ નામોને અપત્ય
અર્થમાં અમ્ લાગ્યો થયો છે. દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

[૪૪૨]

(૨૭) દુ મ ગા થઈ ૬/૧/૭૦

★ સૂત્રપૃથક :- દુ. અમ્ - દુ.

★ વૃત્ત :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી

અમ્ લાગ્યો. અવ. માં અમ્ લાગ્યો.

❧ વૃત્તરથ :- દુ મ ગા થઈ અને દોગય ૬/૧/૩૨ થી

અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો
તથા માનુષી રાખી નામને અપત્ય અર્થમાં
અમ્ લાગ્યો છે.

★ અનુવૃત્તિ :- દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી અમ્

❧ વિશેષ :- ૦ આ મુત્ર - દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી અમ્

દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

❧ અમ્ લાગ્યો કેમ હ્યું ?

દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

❧ દિનેશ્વર ૬/૧/૬૬ થી અમ્

નગમ્ : નિરાદેવ ૬/૧/૧૦ નામોને અપત્ય

અર્થમાં અમ્ લાગ્યો થયો છે. દગમ્ : અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

અમ્ લાગ્યો = અમ્ લાગ્યો

ગજાયા: અપત્યમ્ = ગજા + એયમ્ = ગાજ્ઞેયઃ
= ગંગાનો પુત્ર. [૨૩૮]

[૫૪૩]

(૨૮) કલ્યાણ્યાદૈરિન્ ચાન્તસ્ય ૬/૧/૭૭

★ સુત્રપૃથઃ :- કલ્યાણી-અદે: ઇન્ ચ અન્તસ્ય

★ વૃત્તિ :- એમ્યોડપત્યે એયમ્ સ્યાત્ । અન્તસ્યે ચેન્ ।
કાલ્યાણિનેયઃ ।

■ ક્વચિદુભયન્દંદ્રિ: સૌમાગિનેયઃ । પારસ્ત્રૈણેયઃ ।

“કુલટાયા વા” ૬/૧/૭૮ અન્તસ્યેન્ વા । કૌલટિનેયઃ
કૌલટેયઃ । “ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રિયાં તુ લુપ્” ૬/૧/૭૯
ચાટકૈરઃ । ચટકા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કલ્યાણી વગેરે શબ્દોને
અપત્ય અર્થમાં એયમ્ થાયછે. અન્ત્ય સ્વરનો
ઇન્ થાયછે.

કલ્યાણ્યા: અપત્યમ્ = કલ્યાણિન્ + એયમ્ = કલ્યા-
ણિનેયઃ = કલ્યાણીનો પુત્ર.

★ અનુવૃત્તિ:- દિતેશ્ચ એયમ્ ૬/૧/૬૯ થી એયમ્

❧ વિશેષ :- ૦ ડ્યાપ્ત્યુઙ્ ૬/૧/૭૦ થી
એયમ્ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ અન્ત નો ઇન્ ઠરવા આ
સૂત્ર બનાવ્યું.

૦ કલ્યાણી ગણ :- સુમગા, દુર્ભા, વન્ધકી, જરતી,
બલીવર્દા, જ્યેષ્ઠા, કનિષ્ઠા, મધ્યમા, પરસ્ત્રી, અનુદષ્ટિ,
અનુસષ્ટિ

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬) હ્રદ મગ સિન્ધ્વોઃ ૭/૪/૨૫
જિગિતિ પ્રત્યેયો લાગતા હ્રદ, મગ અને સિન્ધુ ઉત્તરપદ
હોતે છતે સમાસના પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને પદના આદિ
સ્વરની વૃદ્ધિ થાયછે. - સુમગાયા: અપત્યમ્ = સુમગા
+ એયમ્ (સૂત્ર: ૨૮ થી) = સૌમાગિન્ + એય (સુ તું
સૌ અને મ તું મા) = સૌમાગિનેયઃ = સુભગાનો પુત્ર
[૨૩૯]

(૧૭) અનુશતિકાદીનામ્ ૭/૪/૨૭ જિગિતિ તક્ષિત
પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે અનુશતિક વગેરે શબ્દોના પૂર્વ
અને ઉત્તર બન્ને પદની વૃદ્ધિ થાયછે. પરસ્ત્રી + એયમ્
(સૂત્ર: ૨૮ થી) આ શબ્દ અનુશતિક ગણનો છે. તેથી
બન્નેની વૃદ્ધિ થતાં પારસ્ત્રૈણેયઃ થશે. [૨૪૦]

(૧૮) કુલટાયા વા ૬/૧/૭૮ કુલટાશબ્દને અપત્ય
અર્થમાં એયમ્ પ્રત્યય લાગે અને વિઠલ્પે અન્ત્ય સ્વર

નો ઇન્ થાય :- * ૧ કુલટાયા: અપત્યમ્=કુલટા+એયમ્
= કૌલટિનેયઃ પક્ષે ઇન્ ન થાય ત્યારે કૌલટેયઃ=કુલટા
નો પુત્ર [૨૪૧]

૧૯) ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રિયાં તુ લુપ્ ૬/૧/૭૯ ચટક
શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ગૈર પ્રત્યય થાય અને સ્ત્રી
અપત્યમાં ગૈર લાગીને લોપ થઇ બાક. ચટકાયા: અપ-
ત્યમ્ = ચટકા + ગૈર = ચાટકૈરઃ = ચટલીનો પુત્ર
૦ ચટકાયા: અપત્યમ્ સ્ત્રી = ચટકા - પ્રત્યય લાગીને
લોપ. [૪૪૨]

[૫૪૪]

(૨૯) ક્ષુદ્રાભ્યઃ એરમ્ વા ૬/૧/૮૦

★ વૃત્તિ :- અજ્ઞહીના વ્યભિચારિણ્યો વા સ્ત્રિયઃ ક્ષુદ્રા-
સ્તાભ્ય એરમ્ વા સ્યાત્ । કાણેરઃ, કાણેયઃ । દાસેરઃ,
દાસેયઃ । નાટેરઃ, નાટેયઃ ।

■ “ગોધાયા દુષ્ટે નારશ્ચ” ૬/૧/૮૧ । ગૌધારઃ, ગૌધોરઃ
અદુષ્ટે તુ ગૌધેયઃ । “ભ્રાતૃવ્ય” ૬/૧/૮૮ ભ્રાતૃવ્યઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અંગહીન અથવા વ્યભિ-
ચારિણી સ્ત્રી ક્ષુદ્ર કહેવાય. તેને એરમ્ પ્રત્યય
૦ કાળાયા: અપત્યમ્ = કાળ + એરમ્ = કાણેરઃ
વિઠલ્પે (ક્યાપ્ત્યુઙ્ ૬/૧/૭૦ થી એયમ્) =
કાણેયઃ = કાણીનો પુત્ર.

૦ એજરીતે નટ્યા: અપત્યમ્ = નાટેરઃ પક્ષે નાટેયઃ
- નટીનો પુત્ર,

૦ દાસેરઃ પક્ષે દાસેયઃ - દાસીનો પુત્ર

★ અનુવૃત્તિ:- ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રીયાં તુ લુપ્ ૬/૧/૭૯
થી સ્ત્રીયાં

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં બ.વ. મુક્યું તે
ક્ષુદ્રાર્થ શબ્દોના ગ્રહણ માટે છે. જેવાકે કાળા, નટી,
દાસી, કદના, વ્યભિચારિણી વગેરે. * ૨

૦ ક્ષુદ્ર :- અંગહીન તથા જેને અનિયત કે અનિશ્ચિત
પુરૂષો છે તે - ધણા પુરૂષોના સેવનના આચરણવાળી
અસત્તી સ્ત્રી

• • • • •

* ૧ લઘુવૃત્તિ ભાષા. ભા. ૨-૫. ૧૬૬ - સિધ્ધલેખના
ભાષાન્ત-માં-આ સૂત્રમાં વિઠલ્પે એયમ્ થયું તેમ લખ્યું
તે અનુચિત છે. એયમ્ તો લાગેજ માત્ર ઇન્ વિઠલ્પે થાય.

૨ * ક્ષુદ્રાર્થ પરિગ્રહાર્થમ્-મૃદ્ધવૃત્તિ-ન્યાસ યુક્ત પ્રત સૂત્ર
૬/૧/૮૦

૦ * આશ્વ દશમી: ૬/૧/૭૦ થી ઇચ્છા અને
અવેશન* .. ૬/૧/૭૭ થી અણ ના અપનાદ રૂપે છે

□ શેષવૃત્તિ :- (૦૦) ગોમાયા દુષ્ટે જાણ્ય
૬/૧/૮૧ મોષા શબ્દને કુટ અપત્ય અર્થમાં જાર અને
જળ પ્રત્યય થાય છે ગોમાયા: દુષ્ટાત્મ્યમ્ = ગોમા +
જર = ગોમા: વશે ગોમા + જળ = ગોમા: =
રેનુ અર્થે. [૪૪૩]

(૦૧) પ્રાનુદય* ૬/૧/૮૮ પ્રાનુ શબ્દને અપત્ય અર્થ
માં જ પ્રત્યય થાય છે પ્રાનુદયમ્ = પ્રાનુ + ય
= પ્રાનુય = ભત્રીજો. [૪૪૪]

[૪૪૫]

(૩૦) દેવ. સ્વમુચ્ચ ૬/૧/૮૯

* સૂત્રપૃથક :- દેવ. સ્વમુ ચ

* વૃત્તિ :- પ્રાનુ. સ્વમુચ્ચ દેવ: । બ્રહ્મ, સ્વર્ગ:

□ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રાનુ અને જમ શબ્દને
અપત્ય અર્થમાં દેવ પ્રત્યય થાય છે.

પ્રાનુ અન્યમ્ = પ્રાનુ + દેવ = બ્રહ્મ: = ભત્રીજો
સ્વમુ: અન્યમ્ = સ્વમુ + દેવ = સ્વર્ગ: = ભાભુજો

* અનુદાત્ત :- (૧) ચત્તાર ગૌ સ્ત્રીયા તુ જ્ઞ
૬/૧/૭૯ થી સ્ત્રીયામ્

(૨) પ્રાનુદય* ૬/૧/૮૮ થી પ્રનુ:

□ વિશેષ :- ૦ ૨૫૮

[૪૪૬]

(૩૧) માતૃ વિદ્યાર્દેયણી ગૌ ૬/૧/૯૦

* સૂત્રપૃથક :- માતૃ વિદ્યાર્દેયણી - શ્વર્ગ

* શૃંગ :- માતૃ વિદ્યાર્દેયણી સ્થાનામ્ ।
માતૃશ્વર, માતૃશ્વર: । ગૌશ્વર, ગૌશ્વર: ।

□ અનુદાત્ત " ૬/૧/૯૧ અનુદય: ।

□ વૃત્ત્યર્થ - માતૃ કે વિદ્યાર્દેયણીમાં છે.
તેવા જમ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દેવજ્ઞ અને
દેવજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે.

૦ માતૃશ્વર: અન્યમ્ = માતૃશ્વર + દેવજ્ઞ =
માતૃશ્વર: (વિદ્યાર્દેયણી ૨/૧/૧૧૬ થી કૃ લોપ)
વિદ્યાર્દેયણી માતૃશ્વર + દેવજ્ઞ = માતૃશ્વર: =
ભત્રીજો દીકરો. એ-૬૨-૩૧-તે

□ વિદ્યાર્દેયણી: અન્યમ્ = વિદ્યાર્દેયણી: વિદ્યાર્દેયણી:
વિદ્યાર્દેયણી: = દેવ: દીકરો.

* અનુદાત્ત :- દેવ: સ્વમુચ્ચ ૬/૧/૮૯ થી સ્વમુ

□ વિશેષ :- ૦ સુત્રમાં શબ્દ એ.વ. માં
અને પ્રત્યય દિ.વ. માં મુખ્ય છે તે વધારા અપત્ય
અપત્ય માટે છે માતૃ શબ્દને દેવજ્ઞ અને વિદ્યાર્દેયણી
દેવજ્ઞ પ્રત્યય બંને તેવા અર્થ ન થાય

૦ સ્વમુ મા પૂ. ને પૂ. દેવો તે માતૃ વિદ્યાર્દેયણી: ૨/૩/૧૮
થી થયો છે

૦ માતૃ વિદ્યાર્દેયણી ક. દારા, નિદેયણી - (અનુદાત્ત
૨/૩/૧૮ વાગીને) વિદ્યાર્દેયણી અને સ. ન થાય

□ શેષવૃત્તિ :- (૦૨) અનુદાત્ત: ૬/૧/૯૧ અનુદ
શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ચ પ્રત્યય થાય છે. અનુદાત્તમ્
= અનુદ + ચ = અનુદય: = સમરોત્તે પુત્ર [૪૪૫]

[૪૪૭]

(૩૦) જાનો જન્મ: ૬/૨/૯૨

* વૃત્તિ :- ગજાડવ્ય: સ્થાનામ્ । જાનો ગમ્યમાનામામ્

□ વૃત્ત્યર્થ :- રાજન ગામધી ભત્રીજા
અપત્ય અર્થમાં ચ પ્રત્યય થાય છે. (ઉદા. જુઓ
સૂત્ર ૩૩)

* અનુદાત્ત :- અનુદાત્ત: ૬/૧/૯૧ થી ચ

□ વિશેષ :- ૦ જાતિ કેમ કહ્યું ?

ગજાડવ્ય: - ગજન્ નમ છે. કશિવત્તવાત્સવં રાજન્
(દેવો: ૬/૧/૨૮ થી કળ) = ગજન્: (અણ
૭/૪/૫૨ થી અન્ત સ્વરોદિતો લોપ ન થાય) અહીં
ભત્રીજા ગમ્યમાન નથી માટે ચ ન લાગે. અન્ત
ગજન્: થાય.

[૪૪૮]

(૩૩) અનોડવ્યે ચે ૭/૬/૫૧

* સૂત્રપૃથક :- અન: અ-દેવે ચે

* વૃત્તિ :- અન્તર દ્ય વને વારી તદ્વિતે પરંતર
સ્વરોદેયણી ન મ્યાત્ । ગજન્: - કશિવત્તવાત્સવં ।

□ "વત્સવ્ય" ૬/૨/૧૩ કશિવ: । "મનોર્વાગો વત્સા-
ન." ૬/૨/૧૪ । મતૃવાન, માતૃવા: । "માનવ: કુન્દ-
વામ" ૬/૨/૧૫ । મનોર્વાત્ત મૂલ માનવ:

□ વૃત્ત્યર્થ :- દ્ય વર્જીત ચ કારાદિ
પ્રત્યયો લાગના હોય ત્યારે અન્ અન્ત વાળા

* અપનાદ :- અપનાદિ અપનાદિ ૨, ૫ ૨૭૫

નામના અન્ત્યસ્વરાદિ (અન્) નો લોપ થતો નથી રાજન્ + ય = રાજન્યઃ (જાતૌ રાજ્ઃ થી ય)

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) મૂલ્ક ચ ઇવર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧ થી લુક્

(૨) ન એકસ્વરસ્ય ૭/૪/૪૪ થી ન

❧ વિશેષ :— ૦ અદ્ય કેમ ઢલું ? *

રાજ્ઃ ભાવઃ = રાજન્ + દ્યણ્ (પતિરાજઃ ૭/૧/૬૦ થી દ્યણ્) = રાજ્યમ્

૦ છત્રિષુ સાધુ = છત્રિ + દ્યણ્ = છત્રયઃ

■ શેષવૃત્તિઃ— (૨૩) ક્ષત્રાદિયઃ ૬/૧/૯૩ નતિ સૂચક અપત્ય અર્થમાં ક્ષત્રને ઇય પ્રત્યય લાગે છે

ક્ષત્રસ્યાપત્યમ્ = ક્ષત્ર+ઇય = ક્ષત્રિયઃ = ક્ષત્રિય [૨૪૬]

(૨૪) મનોર્યાગૌ પશ્ચાન્તઃ ૬/૧/૯૪ નતિ સૂચક અપત્ય અર્થમાં મનુ ને ય અને અણ્ પ્રત્યય થાયછે. તેમજ મનુ શબ્દને અન્તે પ્ ઉમેરાય છે મનોઃ અપત્યાનિ = મનુ + ય = મનુષ્યઃ = વિઠલ્પે મનુ + અણ્ = માનુષઃ = માણસ. [૨૪૭]

(૨૫) માણવઃ કુત્સાયામ્ ૬/૧/૯૫ નિંદાર્થક મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાયછે અને મનુ ના ન નો ન થાયછે. મનોરપત્યમ્ મૂઢમ્ = મનુ + અણ્ = માણવઃ (અસ્વચમ્બુ ..૭/૪/૭૦ થી ડ નો અવ્ થયોછે) [૨૪૮]

[૫૪૯]

(૩૪) કુલાદીનઃ ૬/૧/૯૬

★ સુત્રપૃથઃ— કુલાત્ ઇનઃ

★ વૃત્તિઃ— કુલાન્તાત્ કેવલ ચ કુલાદપત્યે ઇનઃ ।

વહુકુલીનઃ, કુલીનઃ ।

■ યૈયકઞ્ચાવ સમાસે વા ૬/૧/૯૭ । કુલ્યઃ, કૌલેયકઃ, કુલીનઃ । સમાસે તુ આદ્યકુલીનઃ । “દુષ્કુલાદેયણ્ વા ૬/૧/૯૮ દૌષ્કુલેયઃ, દુષ્કુલીનઃ । “મહાકુલાદ્વાડ્વીનજૌ” ૬/૧/૯૯ માહાકુલઃ । માહકુલીનઃ । મહકુલીનઃ । “કુર્વાદેઞ્યઃ” ૬/૧/૧૦૦ કૌરવ્યાઃ । શાઙ્ગવ્યાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— કુલ જેને અન્તે હોય તેને અર્થમાં કેવળ કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈષદ્ પરિસમાપ્તમ્ કુલમ્ = વહુકુલમ્ (નામ્નઃ પ્રાગ્ ...૭/૩/૧૨ થી વહુ પ્રત્યય)

વહુકુલસ્યાપત્યમ્ = વહુકુલીનઃ = ખડકુળનો પુત્ર

એજરીતે કુલીનઃ = કુલનો પુત્ર.

❧ વિશેષ :— ૦ આ સૂત્ર-અતઙ્ ૬/૧/૩૧

અને અદોરાયનિ પ્રાયઃ ૬/૧/૧૧૩ બન્ને સૂત્રતુ બાધક સૂત્ર છે

૦ હવે પછીના સૂત્રમાં સમાસમાં પ્રતિષેધ હોવાથી કુલાન્ન અને કેવળ કુલ શબ્દ બન્ને ગ્રહણ કરેલ છે.

■ શેષવૃત્તિઃ— (૨૬) યૈયકઞ્ચાવસમાસે વા ૬/૧/૯૭ સમાસમાં ન હોય એવો કુલ શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા શબ્દને ચ્ઙવા કેવળ કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય - ઇયકઞ્ પ્રત્યય વિઠલ્પે થાય છે. કુલસ્યાપત્યમ્ કુલ + ય = કુલ્યઃ, કુલ + ઇયકમ્ = કૌલેયકઃ પક્ષે કુલીનઃ સમાસમાં આદ્યકુલીનઃ જ થાય. [૨૪૯]

(૨૭) દુષ્કુલાદેયણ્ વા ૬/૧/૯૮ દુષ્કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દ્યણ્ વિઠલ્પે થાયછે દુષ્કુલસ્યાપત્યમ્ = દૌષ્કુલેયઃ પક્ષે (ઇન) દુષ્કુલીનઃ ખરાબ કુળનો પુત્ર. [૨૫૦]

(૨૮) મહાકૂલ દ્વાડ્વીનજૌ ૬/૧/૯૯ મહાકુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અજ્ અને ઈન્જ પ્રત્યયો વિઠલ્પે થાય છે. મહાકુલસ્યાપત્યમ્ = મહાકુલ + અજ્ - માહાકુલઃ વિઠલ્પે મહાકુલ + ઈન્જ - માહાકુલીનઃ બન્ને નલાગે ત્યારે ‘ઈન્’ મહાકુલીનઃ - મોટા કુળનો પુત્ર. [૨૫૧]

(૨૯) કુર્વાદેઞ્ય ૬/૧/૧૦૦ કુરુ વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ‘ઞ્ય’ પ્રત્યય થાયછે.

કુરોઃ અપત્યાનિ - કુરુ + ઞ્ય - કૌરવ્યાઃ - કૌરવો.

શાઙ્ગોઃ અપત્યાનિ - શાઙ્ગુ + ઞ્ય - શાઙ્ગવ્યાઃ - શાઙ્ગવો.

[૫૫૦]

(૩૫) રાષ્ટ્રક્ષત્રિયાત્સરૂપાદ્રાજાપત્યે દ્વિજ્ ૬/૧/૧૧૪

★ સુત્રપૃથઃ— રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ સરૂપાદ્ રાજા અપત્યે દ્વિઃ અજ્

★ વૃત્તિઃ— રાષ્ટ્રક્ષત્રિય સરૂપાચ્છદ્વાદ્રાષ્ટ્રોર્થા જાયે ક્ષત્રિયાર્થાચ્છાપત્યેડઙ્ સ્યાત્, સ ચ દ્વિ સંજઃ । વિવેદાનાં (રાષ્ટ્રસ્ય) રાજા વૈદેહઃ । વિવેદહસ્ય (રાજ્ઃ) અપત્યં વૈદેહઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— રાષ્ટ્રવાચી એજ ક્ષત્રિય વાચી અને ક્ષત્રિયવાચી એજ રાષ્ટ્રવાચી હોય એવા સમાન રૂપવાળા રાષ્ટ્રવાચી શબ્દને રાજા અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાચી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય લાગેછે. અને તે “દ્વિ”

* દ્ય એવા વચનથી સાતુખ ધનું પણ ગ્રહણ થશે માટે દ્યણ્

★ प्रश्न :- पूर्वदिग्गो मिश्रिग्गो गच्छ अत्रत्ये

८ :- आम्बुष्ठानां राज्ञः पुर्यां = आम्बुष्ठ + ...
 आम्बुष्ठयः (वृद्धिर्गम्य... आदि: ६/१/८ धी)

(૩૮) ગણિકાયાળ્ય: ૬/૨/૧૭ ગણિકા શબ્દને સમુહ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાયછે.

ગણિકાનાં સમુહ: - ગણિકા + ણ્ય - ગણિક્યમ્ - ગણિક્યોનો સમુહ [૨૬૧]

(૩૯) કેશાદ્યા ૬/૨/૧૮ કેશ શબ્દને સમુહ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે કેશાનાં સમુહ: - કેશ + ણ્ય - કેશ્યમ્ વિકલ્પે (કવચિ... ૬/૨/૧૪ થી ફક્ત)

કેશ + ફક્ત - કેશિકમ્ - વાળનો દગનો [૨૬૨]

(૪૦) વાડશ્વાદીય: ૬/૨/૧૯ અશ્વ શબ્દને સમુહ અર્થમાં ફ્રિય પ્રત્યય થાયછે. અશ્વનાં સમુહ: - અશ્વ + ફ્રિય - અશ્વીયમ્ પક્ષે અશ્વ + અળ - આશ્વમ્ - ઘેડા-ઓનો સમુહ (પઠ્યા: સમુદે થી અળ) [૨૬૩]

(૪૧) પર્વા ઇવળૂ * ૬/૨/૨૦ પર્શૂ શબ્દને સમુહ અર્થમાં ઇવળૂ પ્રત્યય લાગેછે. પર્શૂનાં સમુહ: - પર્શૂ + ઇવળૂ - પાર્શ્વમ્ - ફરસીઓનો સમુહ (પર્શૂ + (ઉત્તા-ડપાણિ... ૨/૪/૭૩ ઝહ્) - પર્શુ થયુ છે. પર્શુનું પંચમી એ.વ. પર્વા: થયુ છે.

[૫૫૮]

(૪૩) ગો-રથ-વાતાન્ ત્રલ-કદ્યલ્લૂ ૬/૨/૨૪

★ સૂત્રપૃથો :- ગો-રથ-વાતાન્ ત્રલ-કદ્યલ-લૂલ્મ

★ વૃત્તિ :- અશ્વસ્ત્રિય એતે ત્રય: સમુદેડ્યે સ્યુ: । લિન્નુત્ત્યયાન્તાનાં સ્ત્રીસ્વમ્ - ગોત્રા । રથકદ્ય । વાતૂલ:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ગો, રથ અને વાત શબ્દ થી પર સમૂહ અર્થમાં ત્રલ, કદ્યલ, અને લૂલ્મ પ્રત્યય થાયછે.

પ્રત્યયમાં લ કાર સ્ત્રીલિંગ કરવા માટેછે *

૦ ગો :- ગવાં સમૂહ: = ગો + ત્રલ - ગોત્રા - ગાયોનું ટોળું

૦ રથ :- રથાનાં સમૂહ: = રથ + કદ્યલ - રથકદ્યા - રથોનો સમુહ

૦ વાત :- વાતાનાં સમૂહ: - વાત + લૂલ્મ - વાતૂલ: - વાયુઓનો સમૂહ

❧ વિશેષ :- ૦ લ કાર સ્ત્રીલિંગ માટે આવતું

* શેષવૃત્તિ સૂત્ર: ૪૧ પર્વા ઇવળૂ આ સૂત્રમાં પ્રક્રિયા તથા હેમપ્રદાશ બન્નેમાં પર્વાદ્ લખ્યુ છે. બ્યારે સિધ્ધહેમ - લઘુ મધ્યમ બૃહદ્વૃત્તિ વગેરેમાં પર્વા લખ્યુ છે. - પર્વાદ્ ક્યુ તે અનુચિત છે. કેમકે કારા. નામ નથી

૨/૪/૧૮ સૂત્ર લાગીને ગોત્રનું ગોત્રા વગેરે થાય બ્યારે લૂલ્મ માં લ્ કાર રૂપ નથી માટે વાતૂલ: સ્ત્રીલિંગ ન થયું. ૦ * હેમલિંગાનુશાસન સ્ત્રીલિંગ અધિકાર, શ્લોક ૬ લિન્નિન્યનિણ્ય સ્યુક્તા થી લિન્ન પ્રત્યયાન્ત નામ સ્ત્રીલિંગ અધિકાર માટે છે.

[૫૫૯]

(૪૪) પાશાદેશ્ચ લ્ય: ૬/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથો :- પાશ, આદે: ચ લ્ય:

★ વૃત્તિ :- પાશાદે: ગવાદિભ્યશ્ચ લ્ય: સ્યાત્ । પાશ્યા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ - પાશ વગેરે શબ્દોને તથા (ચ કારથી) ગી-રથ અને વાત ને લ્ય પ્રત્યય લાગેછે

પાશ :- પાશાનાં સમુહ: - પાશ + લ્ય - પાશ્ય અને લ્ કાર થી સ્ત્રીલિંગે પાશ્યા-ફાંસાઓનો સમૂહ

★ અનુવૃત્તિ :- ગો-રથ-વાત-ત્રલકદ્યલૂલ્મ ૬/૧/૨૪ થી ગો-રથ-વાત

❧ વિશેષ :- ૦ પાશાદિ ગણ :- પાશ, તૂળ, ચલ. ધૂમ, વાત, ગો, અજ્ઞાર, પોટગલ, પિટક, પિટાક, શકટ, હલ, નલ, વન,

૦ મિશ્રાદિ ૬/૨/૧૦ ગણપાઠથી અજ્ઞાર અને હલ શબ્દ આવેછે તે શબ્દોને ત્યાં અળ પ્રત્યય થાત તેને બદલે આ સૂત્ર નિષેધ કરીને લ્ય પ્રત્યય કહેછે.

૦ નોંધ :- ગો ના ઉદાહરણ માટે સૂત્ર: ૪૫ બુઓ રથ + લ્ય - રથ્યા, વાત + લ્ય - વાત્યા - વાંટોળ

[૫૬૦]

(૪૫) વ્યક્યે ૧/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથો :- વિ - અક્યે

★ વૃત્તિ :- ઓદૈતો: વ્યવર્જે વાદૌ પ્રત્યેડવાવૌ

સ્યાતામ । ગવ્યા

❧ “શ્વાદિભ્યોડઙ્” ૬/૨/૨૬ શૌવમ । “ચલાદિભ્યો લિન્ન ૬/૨/૨૭ । ચલિની, ઝકિની । ગ્રામજનવન્ધુગજ સહાયાત્તલ” ૬/૨/૨૮ । ગ્રામના

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઓ કે ઓ થી પર સિવાય નો ય કારાદિ પ્રત્યય આવે તો ઓ નો અન્ અને ઓ નો આવ્ થાયછે. જેમકે :- ગવાં સમૂહ: - ગો + લ્ય (પાશાદેશ્ચ ૬/૨/૨૫ થી લ્ય) - ગવ્ + ય - ગવ્યા

★ અનુવૃત્તિ :- અંગેનાડના ૧૭/૨૪

❧ વિશેષ :- ૦ ક નુ વર્તન કેમ હતું ?
રવાવને = રા + ડ + ય + ને અહીં વ એ (કર્મ-
બિભવેનો) વર છે (વયઃ મિત્રિ ૩/૪, ૭૦) માટે ડનો
ક ન થયો.

❧ શેષવૃત્તિ - (૪૨) જ્વાલિખ્ય અન્ ૬/૨/૨૬
ન ન વગેરે શબ્દોને અમુદ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય સામેકે
હતા મમ્દ = અન્ + અન્ = ગોમ્મ = કુન એ ને.
અમદ (સોડવદ્ય તદ્દેન ૭/૮/૩૧ થી) અન્ લેખ, ૪૪
વદામન્ ૭/૪/૧ થી વ પૂર્વે ઘ + ડી + યુ = ગોમ્મ
થયું છે. [૨૬૫]

(૬૩) ચક્કદિખ્યો લિમ્ ૬/૦/૦૭ વદ વગેરે શબ્દોને
અમુદ અર્થમાં ણિમ (જન) પ્રત્યય સામે ન રીત
માટે છે વદના મમ્દ = વદ + ણિ = વર્તન =
(અતિવ્રતા ડી) = વર્તન + હી = વર્તિની - વૃદ્ધી
આનો અમુદ (ઐ-વ-રી-તે)

કરના મમ્દ = કરિના [૨૬૬]

(૬૬) પ્રમ રન દ્વંધુ ગજ મહાયાન ત્ત્વ ૬/૨/૨૮
પ્રમ રન, રનુ ગજ, મહાન શબ્દોથી પદ અમુદ અર્થમાં
ત્ત્વ પ્રત્યય સામે પ્રમંગા મમ્દ = પ્રમ + રન્ = પ્રમન
+ અન્ (અતિવ્રતા) = પ્રમન-આમેનો અમુદ [૨૬૭]

[૫૬૨]

આનુદિક અધિકાર સમાપ્ત

૦ લોકાન્કિ :-

(૬૬) વિકારે ૬/૨/૩૦

★ વૃત્તિ :- વટના વિકારે ડગદય મ્યુ : 1

❧ વૃત્તિ :- પદ્યના નામને “વિકાર”
અર્થમાં (વિકાર) અન્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

[ઉદા - ગુઆ મૂન ૪૭ માં]

★ અનુવૃત્તિ :- વટના મમ્દે ૬/૨/૬ થી વટના:

❧ વિશેષ :- ૦ વિહાર = ડગનુ અવગ્યા-
ના (પીછ અવગ્યા) એટલે વિહાર

II [પ્રયના :-] અગદર - અન્, વળ્, અન્, નન્
વગેરે પ્રત્યયોના ઉદગમ મૂન ૪૭ માં આપેલ છે.

[૫૬૨]

(૪૭) વાદમનો વિકારે ૭/૬/૬૩

★ મૂનપૃથક :- વા અગ્નઃ વિકારે

★ વૃત્તિ :- વિકાર્યે તદ્દેન ડગ્નના ડગર સ્વગદેર્વાં છુ :
આમ્નઃ, આમ્નઃ : 1

❧ “વ્યુ-જનો પોદ્ગચ” ૬/૨/૩૬ | વ્યુવં, જાનુવં |
“વ્યો-કોય” ૬/૨/૨૦ | વમ્, ટવમ્ | “વકમ્વગ્”
૬/૨/૮૮ | મવ્, રનમ્ | “ગોઃ પુર્ગ” ૬/૨/૧૦ |
ગામ્ | “અગો યગ્” ૬/૨/૫૬ | આપ્ અમ્મયમ્ |

❧ વૃત્તિ :- વિકાર અર્થવાળો તદ્દેન
નો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અમ્ન ના અન્ય
સ્વનાદનો લેખ ત્રિકલ્પે થાય છે. જેમકે :-
અમનઃ વિકાર = અમન્ + અન્ (વિકારે ૬/૨/૩૦
થી અન્) = આમન, જે અન્ લેખાપયને આમઃ
= રત્તલ

★ અનુવૃત્તિ :- રગઃ છુ ૭/૪/૫૬ થી છુ

❧ વિશેષ : ૦ વિહાર એમ કેમ હતું ?

આમ્નના મમ્નઃ - અહીં વિહાર અર્થ નથી.

વટગાનવ્ય ૭/૪/૧૬ પરિભાષાથી લેખનું કાય અન્ય
ને (અન્ ને) થયું.

૦ ઉદગમ્ય :-

મમ્નઃ વિકારઃ = મમન્ + અન્ = આમ્નઃ

વટ વિકારઃ = વટિ + વળ્ = વાટ્યઃ

❧ શેષવૃત્તિ :- (૬૫) વ્યુજનો પોદ્ગચ ૬/૨/૩૩
વ્યુ અને જનુ શબ્દોને વિહાર અર્થમાં અન્ પ્રત્યય લાગે
તથા શબ્દોને અન્તે વ્ ઉમેરાય છે.

૦ વ્યુગ વિકારઃ = વ્યુ + વ્ = અન્ = વ્યુવમ્ = કલ્પ

૦ જનુ. વિકારઃ = જનુ + વ્ + અન્ = જનુવમ્ = જાખ-
નો વિહાર [૨૬૮]

(૨૬) વ્યો-કોયઃ ૬/૨/૩૫ વમ્ અને ટુ શબ્દોથી
વિહાર અર્થમાં ‘વ’ થાય છે.

૦ વમ્ વિકારઃ = વમ્ + વ્ = વમ્મયમ્ = કુધનો વિહાર

૦ ટોઃ વિકારઃ = ટુ + ય = ટર + ય = ટરમ્ =
ઝાડનો વિહાર. [૨૬૯]

(૪૭) વક રગન્ ૬/૨/૮૮ ખદ્ય અને આગ્નાન
અર્થે સિવાયના એક સ્વર વાળા શબ્દોને વિહાર અને
અવયવ અર્થમાં નિત્ય મમ્દ થાય

મ્દઃ વિકારઃ = મ્દ + મમ્દ = મ્દમ્મ = માટીનો
વિહાર (દ નો નુ ક્ષયે ૧/૩/૨ થી) [૨૭૦]

(૪૮) ગોઃ પુર્ગ ૬/૨/૫૦ ગો શબ્દથી પુર્ગ ૩૫
(ભાજી) વિહાર અર્થમાં મમ્દ પ્રત્યય લાગે.

ગો: પુરોપે: - ગો + મયદ્=ગોમયમ્=છાણ [૨૭૧]
(૪૯) અપો યજ્ઞ વા ૬/૨/૫૬ અપ્ શબ્દને વિદાર
અર્થમાં યજ્ઞ વિદ્યુષ્ટે લાગે છે.

૦ અપાં વિકાર: = અપ્ + યજ્ઞ - આપ્યમ્ પક્ષે અપ્
+ મયદ્ (અક્ષરાત્ ૬/૨/૪૮ થી મયદ્) = અમ્મયમ્
- પાણીનો વિદાર. [૨૭૨]

[૫૭૩]

(૪૮) હ્યોગોદોહાદીનજ્ હિયડગુચ્ચાસ્ય ૬/૨/૫૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- હ્યોગોદોહાત્ ઈનજ્ હિયડગુ: ચ સસ્ય

★ વૃત્તિ: :- હ્યોગોદોહશબ્દાદિકારે ઈનજ્ સ્યાત્ નામ્નિ,
પ્રકૃતેહિયડગુરાદેશસ્ત્વ સ્યાત્ । હૈયજ્જ્વીનમ્ - નવનીતં
વૃત્તં વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: :- હ્યોગોદોહ શબ્દથી વિદાર
અર્થમાં - જે વિશેષ નામ હોયતો - ઈનજ્
પ્રત્યય લાગે અને હ્યોગોદોહનો હિયડગુ આદેશ થાયછે.

૦ હ્યોગોદોહસ્ય વિકાર: = હ્યોગોદોહ = ઈનજ્ -
હિયડગુ + ઈનજ્ - હૈયજ્જ્વીન - ગષ કાલે દોહો-
વાયેલ ગાયના દુધનું ધી અથવા માખણ.

(૩ નો અજ્ઞ - અસ્વચમ્ભુવોડ્ ૭/૪/૭૦ થી)

★ અનુવૃત્તિ: :- (૧) નામ્નિ ક: ૬/૨/૫૪ થી નામ્નિ
(૨) વિકારે: ૬/૨/૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ નામ્ની કેમ કહ્યું ?

હ્યોગોદોહ તત્ત્વ - હ્યોગોદોહ + અણ (વિકારે ૬/૨/૩૦
થી અણ) - હ્યોગોદોહમ્ - (અક્ષી ખાસ નામ નથી)
ગષકાલે દોહેલ ગાયના દુધનો વિદાર - છાસ વગેરે.

[૫૭૪]

(૪૯) પ્રાણ્યૌષધિવૃક્ષેભ્યોઽવયવે ચ ૬/૨/૩૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- પ્રાણિ ઔષધિ વૃક્ષેભ્ય: અવયવે ચ

★ વૃત્તિ: :- એમ્નો વિકારેઽવયવે ચાણાદય: સ્યુ: ।
કાપોતં સંજિથ માસં વા । દૌર્વં, વૈલ્વં - કાણ્ડં, ભસ્મ વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: :- (પૃષ્ઠય-ત) પ્રાણિ - ઔ-
ષધિ અને વૃક્ષ વાચી નામને વિદાર અને અવ-
યવ અર્થમાં (યથાવિહિત) અણ વગેરે પ્રત્યયો
થાય છે.

૦ પ્રાણિ: - કપોતસ્ય વિકાર: - કપોત + અણ -
કાપોતમ્ - કબુતરનું માંસ, કપોતસ્ય અવયવ -
કાપોતમ્ - કબુતરનો સાથળ.

૦ ઔષધિ: - દુર્વાયા: વિકારં અવયવં વા - દુર્વા
+ અણ-દૌર્વમ્-દુર્વાનો કાંડરૂપ ભાગ કે ભસ્મ

૦ વૃક્ષ: - વિલ્વાયા: વિકાર: અવયવ: વા - વિલ્વા
+ અણ - વૈલ્વમ્ - ખિજાની લાકડી કે ભસ્મ

★ અનુવૃત્તિ: :- (૧) વિકારે ૬/૨/૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાણિ: - ચેતનાવંત

ઔષધિ: - ફળ પાક્તાં અંત આવે તે

વૃક્ષ: - ફળ અને ફુલ વગેરે.

૦ પ્રાણિ - ચેતનાવંત ગ્રહણ કરતાં ઔષધિ અને વૃક્ષ
આવીજ જાય છતાં જે પૃથગ્ ગ્રહણ ક્યું તે પ્રાણિમાં
તસ હવોનો સમાવેશ જ નહીં.

૦ પ્રાણ્યૌષધિ કેમ કહ્યું ?

પાટલિપુત્રસ્ય અવયવ: - પાટલિપુત્ર + અકઙ્

(રોપાન્ત્યાત્ ૬/૩/૪૨ થી અકઙ્) - પાટલિપુત્રક:

[૫૭૫]

(૫૦) અમદ્યાચ્છાદને વા મયદ્ ૬/૨/૪૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- અમદ્ય આચ્છાદને વા મયદ્

★ વૃત્તિ: :- મદ્યાચ્છાદન વર્ગે યથાહં વિકારાવયવ-
યોર્મયજ્ઞા । ભસ્મમયં ભાસ્મનમ્ ।

નિપેદે - મૌદ્ગ: સૂપ:, કાર્પાસ: પટ: ।

❧ “લુન્નહુલં પુષ્પમૂલે” ૬/૨/૫૭ । મલ્લિકા પુષ્પમ્ ।
વિદારી મૂલમ્ । “ફલે” ૬/૨/૫૮ । આમલકં ફલમ્ ।
इति वैकारिका: ।

તદન્નાસ્તિ (૧) તેપાંનિવાસ: (૨) તસ્માદ્ દુરભવં (૪)
તેન નિવૃત્તં (૪) ચેત્યર્થં ચતુષ્ટયે જ્ઞાદયો મનુશ્ચ યથાહં
દેશે નામ્નિ ચ વક્તવ્યા: । ઔદુમ્બરં (૧) કૌર્વં (૨)
વૈદિશં પુરં (૩) કૌશામ્બી પુરો (૪) ઉદુમ્બરાવતી મનુમાના
“નડકુમુદવેતસમહિપાહિર” ૬/૨/૭૪ । મનુ: । નડવાન્
કુમુદાન્ । “નડાશાદાદ્” ફલ: ૬/૨/૭૫ નડ્ફલમ્,
શાદ્ફલમ્ । इति चातुरथिका: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: :- મદ્ય (ખાડું) આચ્છાદન
(ઓઢવું) એ જે અર્થ સિવાય (અન્ય અર્થ
વાળા) યથા યોગ્ય શબ્દોથી અવયવ અને
વિદાર અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય લાગે.

૦ ભસ્મન: વિકાર: - ભસ્મન્ + મયદ્ - ભસ્મમયમ્
વિકલ્પે ભસ્મન્ + અણ (વિકારે ૬/૨/૩૦) - ભાસ્મનમ્
- રાખનો વિદાર.

૦ અમદ્યાચ્છાદને કેમ કહ્યું ?

મર્ય :- મુદગમય ચિકાર બદ્ધ છે માટે અણ = મુદગ + અણ = મૌદગઃ સ્વઃ = મગની દાળ.
આચ્છાદન :- કર્મમાનામ ચિકારઃ = કર્મસં + અણ = કર્મસિઃ પટઃ = કપાસનું કપડું.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) વિષારે ૬/૨/૩૦

(૨) પ્રાણીપચિ વ્યુદ્ધઃ અરયં ન ૬/૨/૩૧ થી અરયં

❧ વિશેષ :- ૦ ચાહમ્ :- વિદાર અથવા અવતત બેમાંથી જે પ્રાપ્તિ હોય તેમાં પ્રત્યય લાગ્યા પછી મર્ય કે આચ્છાદન પાછાં વિદાર કે અવતત તરીકે જે વાચ્ય હોય તે આ સુત તે શબ્દને ન લાગે

❑ શેષવૃત્તિ - (૫૦) લુપ્ત વહુલ પુલ્લમુલે ૬/૨/૫૭ પુલ્લ અથવા મુત્ત ૩૫ વિદાર કે અવતત હોય તો તે અર્થમાં વહુલમ્ લેવા થાય છે

૦ મલ્લિજાયા. વિષારઃ અરયથો વા = મલ્લિજા + અણ (મળીવધિ. ૧/૨/૩૧ થી અણ) = મલ્લિજા પુલ્લમ્ = મોહરાનુ દ્વસ - ૦ વિદારાઃ વિષારઃ અરયથો વા = વિદારા + અણ = વિદારા મૂલ્મ્ = વિદારીનું મૂળ (પ્રત્યય લેવા આ સુતથી થયો) [૧૭૩]

(૫૧) ફલે ૬/૨/૫૮ પલ્લ ૩૫ વિદાર કે અવતત હોય તો પ્રત્યય નો નિત્ય લેવા થાય છે

આમત્તમ્ વિષારઃ અરયથો વા = આમત્ત + અણ = આમત્તમ્ = આમત્તમ્ પલ્લમ્ - (આ સુતથી પ્રત્યય લેવા) [૨૭૪]

(૧૬૩૬) અધિકાર સમાપ્ત

નિવાસાર્થ અર્થ અને તેના મૂલ્યક પ્રત્યયો :-

(૫૨) તદ્ગ્રાસિ ૬/૨/૭૦ પ્રથમાન્ત નામને તે અધી છે." એવા શબ્દથીના અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે જે હેગનુ નામ ૩૬ હોય તો -

૦ ઉદુમ્બરા અરિમ્ન દેગ્ન મન્તિ = ઉદુમ્બર + અણ - ઓદુમ્બરમ્ નગમ્ - ઓદુમ્બર નગ્ [૨૭૫]

(૫૩) નિવાસ દુરમ્બર ઇતિ દેશે નામિન ૬/૨/૯૯ "નિવાસ" અને અદુરમ્બર અર્થમાં જે દેશ કે નગરનું નામ ૩૬ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યયો લાગે

❑ દેશ :- શિરિમાં નિવાસ = શિરિ + અણ = રેશમ્ - દેશનું નામ

૦ વિરિશાયા. અદુરમ્બરમ્ = વિરિશા + અણ - વૈરિશ નગમ્ = વૈરિશ નગર. [૧૭૬]

(૫૪) તેન નિર્જીને ચ ૬/૨/૭૧ ત્વીયાન્ત નામથી

નિર્જીત - (જનેતુ) એસ અર્થમાં જે દેશનું નામ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યય થાય.

૦ કુશામ્બેન નિર્જીતા = કુશમ્બ + ઇન્ત્ = કૌશામ્બી = કુશામ્બ રાજ્યએ સ્થાપેલી [૨૭૭]

(૫૫) નયામતુઃ ૬/૨/૭૨ નિગમ, અદુમ્બર, તદ્ગ્રાસિ. તેનિર્જીત એ ચાર અર્થમાં જે નદીનું ૩૬ નામ હોય તો મત્ પ્રત્યય લાગે.

૦ ઉદુમ્બરાણ નિગસઃ = ઉદુમ્બર + મત્ - ઉદુમ્બરામત્ + હી = ઉદુમ્બરામત્ - ઉમતાવતી નદી

(માડવખતો... ૨/૧/૬૪ થી વા) - ઉદુમ્બરામત્ [૨૭૮]

(૫૬) મધ્યાદેઃ ૬/૨/૭૩ મત્તુ વગેરે શબ્દને જે દેશનું નામ હોય તો નિગમ, અદુમ્બર, તદ્ગ્રાસિ, તેનિર્જીત એ ચાર અર્થમાં મત્ (મત્) પ્રત્યય લાગે.

મત્તુઃ નિગસઃ = મત્તુ + મત્ = મત્તુમત્ (પ્રથમા એ વા) - દેશનું નામ છે. [૨૭૯]

(૫૭) નઢ કુમુદ વેનરા મદેપાદ્ ટિન્ત્ ૬/૨/૭૪ નઢ, કુમુદ, વેનરા-મહિષ આ ચાર શબ્દને નિગમ, અદુમ્બર તદ્ગ્રાસિ, તેનિર્જીત એ ચાર અર્થમાં જે દેશનું નામ હોય તો ટ્ ઇત્ વાળો મત્તુ (મત્તુદ્) પ્રત્યય લાગે

૦ નઢઃ સન્તિ યમ્ = નઢ + મત્ - નઢવાન્ - દેશનું નામ (ટ્ હાર થી પૂર્વ સ્વરને લેવા થયો) [૨૮૦]

(૫૮) નઢ શાદાદ્વલમ્ ૬/૨/૭૫ નઢ અને શાદ શબ્દને નિગમ, અદુમ્બર, તદ્ગ્રાસિ અને તેનિર્જીત એ ચાર અર્થમાં જે દેશવાસી નામ હોય તો ટ્ ઇત્ હોય તેવા વલ્ (વલ્લ) પ્રત્યય લાગે

નઢઃ સન્તિ યમ્ = નઢ + વલ્ = નઢવલ્લમ્

શાદાઃ સન્તિ યમ્ = શાદા + વલ્ = શાદાવલ્લમ્ (જેને દેશના નામ છે) [૨૮૧]

[૫૭૭]

(૫૧) દેવતા ૬/૨/૧૦૧

★ વૃત્તિ :- દેવત યોગ્યમ્પ્રકાર પાટસ્કંડાદયઃ સ્વુન્નિ દેવતા અસ્થિતિ જીન ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દેવતા અર્થવાળા પ્રત્યયાન્ત નામને પછી અર્થમાં અણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

જિનઃ દેવતા અસ્ય = જિન + અણ = જીન - જિન જેના દેવતા છે તે - જીન

★ અનુવૃત્તિ :- ઇડસ્યવેગમ્ સી ૬/૨/૯૮ થી ઇડસ્ય

❧ વિશેષ :- ૦ સા - પ્રથમાન્ત માટે અને

અસ્ય:- પછીને માટે છે.

૦ ઉદાહરણ :-

અગ્નિઃ દેવતાઽસ્ય = અગ્નિ + અયળ્ = આગ્નેય -
અગ્નિ જેનો દેવ છે તે.

[૫૬૭]

(૫૨) તદ્વેત્યધીતે ૬/૨/૧૧૭

★ સુત્રપૃથક :- તદ્ વેત્તિ અધીતે

★ વૃત્તિ :- દ્વિતીયાન્તાદ્વેત્યધીતે વેત્યર્થયોરણાદયઃ સ્યુઃ ।
વૈયાકરણઃ ।

■ “ન્યાયાદેરિકળ્” ૬/૨/૧૧૮ નૈયાયિકઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- દ્વિતીયાન્ત નામને ‘વેત્તિ’

જાણે છે અથવા ‘અધીતે’ જાણે છે. અર્થમાં અળ્
વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

૦ વ્યાકરણમ્ વેત્તિ અધીતે વા = વ્યાકરણ્ + અળ્
= વૈયાકરણઃ = વૈયાકરણી.

❧ વિશેષ :- ૦ વ્યાકરણ તું વૈયાકરણ થયું

તે સ્વઃ પદાન્તાત્ પ્રાગૈદોત્ ૭/૪/૫ થા વ ના પછી એ
નો આગમ થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૫૯) ન્યાયાદેરિકળ્ ૬/૨/૧૧૮
દ્વિતીયાન્ત એવા ન્યાય વગેરે શબ્દોને વેત્તિ અને અધીતે
અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ ન્યાય વેત્તિ અધીતે વા = ન્યાય + ઇકળ્ = નૈયાયિકઃ
= નૈયાયિક

[૫૬૮]

(૫૩) સંસ્કૃતે મદ્યે ૬/૨/૧૪૦

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તાદસ્મિન્નાર્થેઽણાદયઃ સ્યુઃ ।

બ્રાહ્મઃ અપૂપાઃ

■ “શૂલેાલાયઃ” ૬/૨/૧૪૧ શૂલ્કમ્, ઉલ્કમ્ માંસમ્ ।
“ક્ષીરાદેયળ્” ૬/૨/૧૪૨ ક્ષૈરેયી, યવાગૂ ।

❧ વૃત્યર્થ :- સપ્તમ્યન્ત નામ સંસ્કૃત મદ્ય
(સંસ્કારીને ખાવું) અર્થમાં અળ્ વગેરે પ્રત્યયો
થાય છે. બ્રાહ્મ સંસ્કૃતાઃ અપૂપાઃ = બ્રાહ્મ + અળ્
= બ્રાહ્મઃ અપૂપાઃ = ભઠ્ઠીમાં સંસ્કારેલા પૂડલાં

❧ વિશેષ :- ૦ મદ્ય કેમ કહ્યું ?

ફલકે સંસ્કૃતા માલા - અહીં બદ્ય અર્થ નથી પણ
સુશોભન અર્થ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૦) શૂલેાલાયઃ ૬/૨/૧૪૧ સપ્ત.

મ્યન્ત એવા શુલ અને રૂલ શબ્દોને સંસ્કારેલું બદ્ય
અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય છે.

૦ શુલે સંસ્કૃત માંસમ્ - શુલ + ય - શૂલ્યમ્ -

લોહાના શુળ પર સંસ્કારેલું માંસ

૦ ઉલાયાં સંસ્કૃત માંસમ્ - ઉલ + ય - ઉલ્યમ્ -

થાળીમાં સંસ્કારેલું માંસ

[૨૮૩]

(૬૧) ક્ષીરાદેયળ્ ૬/૨/૧૪૨ સપ્તમ્યન્ત એવા ક્ષીર
શબ્દને સંસ્કૃત મદ્ય એવા અર્થમાં અયળ્ પ્રત્યય લાગે
ક્ષીરે સંસ્કૃત યવાગૂઃ - ક્ષીર + અયળ્ + ડી (સ્ત્રી-
લિંગ માટે “ડી”) - ક્ષૈરેયી યવાગૂઃ - દુધમાં સંસ્કારેલી
રાખ

[૨૮૪]

[૫૬૯]

(૫૪) તત્ર કૃત લઘ્વક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૯૪

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તાદેશ્યેઽણાદયઃ અયળાદયશ્ચ
પ્રત્યયાઃ સ્યુઃ । સૌધ્નઃ ।

■ [દિશ્યઃ, મૂર્ધન્યઃ ।] “મધ્યાહ્નિનળેયા મોઽન્તશ્ચ”
૬/૩/૧૨૬ । માધ્યન્દિનઃ, માધ્યમઃ, મધ્યમીયઃ । “વર્ગા-
ન્તાત્” ૬/૩/૧૨૮ । ઈયઃ । કર્વર્ગીયઃ । “અશબ્દવર્ગા-
દીનયેયાઃ” ભરત વર્ગીનઃ, ભરતવર્ગઃ, ભરતવર્ગીયઃ । શબ્દે
તુ ક વર્ગીયઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- તત્ર કૃત (ત્યાં કરેલું),
લઘ્વ (મેળવેલું), ક્રીત (ખરીદેલું), સમ્ભૂત
(થયેલું) એવા અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામને અળ્
વગેરે અયળ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

અઃ ણ્- સુધ્ને કૃતઃ = સુધ્ન + અળ્ - સૌધ્નઃ -
સુધ્ન નામક પ્રદેશમાં કરાયેલ [એ-જ-રી-તે]
સુધ્નેલઘ્વઃ, સુધ્ને ક્રીત, સુધ્ને સમ્ભૂતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અળ્ અયળ્ વગેરેની અનુ-

વૃત્તિ સવિશેષણથી અહીં અવનુતે છે.

૦ તત્ર :- સપ્તમ્યન્ત ના પ્રહણ ને માટે છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

અયળ્ :- સુધ્ન + અયળ્ - સૌધ્નેય

જ્ય :- વહિઃ ક્રીતઃ - વહિઃ + જ્ય (વહિષ્ઠિક...ચ
૬/૧/૧૬ થી જ્ય - વાહ્યઃ અને ઇકળ્ પ્રત્યય લાગેતા
વાહિકઃ થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- દિશ્યઃ, મૂર્ધન્યઃ જુએા સૂત્રઃ ૫૮*

* સૂત્રઃ ૫૮ દિગાદિ દેહાંશાયઃ ૬/૩/૧૨૪ આ સૂત્ર અલગ
હોવા છતાં અહીં સૂત્રઃ ૫૪ માં કેમ મુદ્યુ તે વિચારણીય છે.

(૬૨) મધ્યાહ્નિકાયા યાગ્નિક ૬/૩/૧૨૬ મન્યોત્તમ
મધ્ય શમ્યો મધ્ય અર્ધમા દિવસ, જ અને રૂપ પ્રત્યય
યાગ્ય અને મધ્ય શમ્યને અન્તે મ આગમ થાય છે.

૦ મધ્યમાયા: - (૧) મધ્ય + દિવસ - માધ્યમિકા
વશે (૨) મધ્ય + જ - માધ્યમ: વશે (૩) મધ્ય + રૂપ
- માધ્યમીય: - મધ્યેતો [૨૮૫]

(૬૩) વર્ગાન્તર ૬/૩/૧૨૮ એ નામને છેડે વર્ગ શબ્દ
છે એવા મધ્યમાન નામને મધ્ય અર્ધમા રૂપ પ્રત્યય લાગે

૦ ક વર્ગે મધ્ય - ક વર્ગે + રૂપ - ક વર્ગાર - ક વર્ગેતો
[૨૮૬]

(૬૪) દ્વિતીયાદિ ૬/૩/૧૨૯ શબ્દ એવો અર્થ
ન નીકળે તો હોય ત્યારે સપ્તમ્યના એવા નામને અન્તે
વર્ગ શબ્દ હોયતો મધ્ય અર્ધમા દ્વિતીયાદિ પ્રત્યયો લાગે

૦ મત વર્ગે મધ્ય - (૧) મત વર્ગે મત - મત વર્ગીય:
વશે (૨) મત વર્ગે + જ - માત્રમ્ય વશે
(૩) મત વર્ગે + રૂપ - મત વર્ગીય: - ભવત ગોત્રના
વર્ગેતો થયેતો [૨૮૭]

[૫૭૦]

(૫૫) કુટલ ૬/૩/૬૫

★ વૃત્તિ: - પ્રતિનિવર્તિ સપ્તમ્યનાયમા વિરિતમગદ્ય
પદગદ્યથ સ્વ. ૧ મધુગણ કુટલ માધુર: ૧

❧ વૃત્તિ: - કુટલ અર્થમાં યથાથોમ્ય
નામથી અણ વગેરે અને ણ્યણ વગેરે પ્રત્યયો
લાગે છે.

૦ મધુગણ કુટલ: = મધુ + અણ = માધુર: =
મધુરામાં વિથા વડે કુશળ.

★ અનુવૃત્તિ: - તત્ત્વ જ્ઞ લઘુ મત સમૂત્તે ૬/૩/૬૫
થી તત્ત્વ (સપ્તમ્યના)

❧ વિશેષ: - ૦ અગદ્ય, પદ્યગદ્ય
અવિશેષથી અનુવર્તે છે

૦ યથાવિરિત એમ વૃત્તિમા લઘુ દા:બુકે આ અવિરિત
રિચાદેશ્ચા ૬/૩/૧૪૮ મુખી લઘુ નવાનો છે *

૦ ઉદાહરણ: -

૦ ઘરણ. - નવાં કુટલ: = નદી + ઘરણ = નાદેય
= નદી તરવામાં કુશળ

[૫૭૧]

(૫૬) જાતે ૬/૩/૮૮

★ વૃત્તિ: - સપ્તમ્યનાયમાયમા વિરિતમગદ્ય
પદગદ્યથ સ્વ. ૧ મધુગણ જાતે માધુર: - અણ

❧ વૃત્તિ: - સપ્તમ્યનાયમાયમા વિરિતમગદ્ય
(ઉત્પત્ત) અર્થમાં યથાવિરિત અણ વગેરે અને
ણ્યણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

મધુગણ જાતે = મધુ + અણ = માધુર: = મધુરામાં
થયેતો.

★ અનુવૃત્તિ: - તત્ત્વ જ્ઞ લઘુ મત સમૂત્તે ૬/૩/૮૫
થી તત્ત્વ (સપ્તમ્યના)

❧ વિશેષ: - ૦ તત્ત્વ એમ એમ હતું ૧

૦ રીતજાત અહીં પગથી છે માટે છે ક્ષત ન લાગે

૦ જાત એમ એમ હતું ૧

આગળ આગળ = આમને એમે છે, જાત નથી.

૥ અન્ય ઉદાહરણ: -

૦ રાષ્ટ્રજાત: = રાષ્ટ્ર + જાત = રાષ્ટ્રિય: = રાષ્ટ્રિય

૦ નગરાજાત: = નગર + ણ્યણ = નાદેય: = નદીમાં થયેતો

[૫૭૨]

(૫૭) મતે ૬/૩/૧૨૩

★ વૃત્તિ: - સપ્તમ્યનાયમાયમા વિરિતમગદ્ય
પદગદ્યથ સ્વ. ૧ મધુગણ મતે માધુર: - અણ
જાત રૂપને નવાયલાત્ ૧ યથા સુજે મત: સ્ત્રીજાતિ,
સુજે સ્ત્રી વર્ગના રૂપ.

❧ વૃત્તિ: - સપ્તમ્યનાયમાયમા વિરિતમગદ્ય
અર્થમાં યથાવિરિત અણ વગેરે ણ્યણ વગેરે
પ્રત્યયો થાય છે. મતે શબ્દ અહીં સત્તા કે
વિચારનાતા અર્થમાં પ્રદણ કરાય છે. જન્મ
કે ઉત્પત્ત થયું અર્થમાં નહીં

સુધ્ધેમય = સ્ત્રીજાત: = સુજાત + અણ = સુજાત
દેશમાં વિચારના.

★ અનુવૃત્તિ: - તત્ત્વ જ્ઞ લઘુ મત સમૂત્તે ૬/૩/૮૫
થી તત્ત્વ (સપ્તમ્યના)

❧ વિશેષ: - ૦ રૂપ

[૫૭૩]

(૫૮) દિગાદિદેહાંગાદિ: ૬/૩/૧૨૪

★ મુત્રપૃથક: - દિવ-પ્રાદિ દેહ અંગાદિ ય:

★ વૃત્તિ: - મતે ૧ દિવ: ૧ મુદ્દન્ય: ૧

યથાવિરિત: - મધ્યમવૃત્તિ અવધૂરિ ભા. ૨ ૫ ૩૩૭

❧ વૃત્ત્યર્થ :- 'મવ' અર્થમાં (સત્તમ્ય-
ન્ત એવા દિક્ વગેરે શબ્દોને અને દેહ ના
અવયવવાચી શબ્દોને 'ય' પ્રત્યય થાયછે.

દિશા :- દિશિ મવઃ = દિશિ + ય = દિશ્યઃ =
દિશામાં થયેલો.

દેહાંશ :- મૂર્ધનિ મવઃ = મૂર્ધન્ + ય = મૂર્ધન્યઃ
= માથામાં થયેલો.

★ **અનુવૃત્તિ :-** તત્રકૃતલઘ્વક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૯૪ થી તત્ર

❧ વિશેષ :- ૦ અણ વગેરે પ્રત્યયોના અપ-
વાદ રૂપે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

૦ મૂર્ધન્ માં ને અન્ લોપ ન થયો તે અનોદ્યેયે
૭/૪/૫૧ સૂત્ર થી છે.

૦ દિગાદિ ગણ :- દિશ્, વર્ગ, પૂગ, ગણ, યૂથ, પક્ષ
ધાત્વા, મિત્ર, ધાત્યમિત્ર, મેધા, ન્યાય, અન્તર, પથિન્,
રહસ, અલીક, દલ, દલા, સાક્ષિન્, આદિ, અન્ત, મુલ,
જળન, મેષ, વંશ, અનુવશ, દેશ, કાલ, વેશ, આકાશ,
અપ્

[૫૭૪]

(૫૯) તતઆગતે તતઃ પ્રભવતિ

★ **સુત્રપૃથઃ :-** તત આગતે ૬/૩/૧૪૯ (તતઃ પ્રભવતિ
૬/૩/૧૫૭)

★ **વૃત્તિ :-** તત્ત્વમ્ આગતે પદ્મમ્ આગતે અણાદયઃ
સ્યુઃ । માથુરઃ પાન્થઃ ।

■ તત્ત્વમ્ આગતે પદ્મમ્ આગતે પ્રથમં પ્રકાશમાનેડ્યે
અણાદયઃ સ્યુઃ । હૈમવતી ગજ્ઞા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આગતે (આવેલું) અર્થમાં
પંચમ્યન્ત નામથી અણ વગેરે પ્રત્યયો થાયછે.

૦ મથુરાયાઃ આગતઃ = મથુરા + અણ = માથુરઃ
પાન્થઃ = મથુરામાંથી આવેલો મુસાફર.

❧ વિશેષ :- ૦ તત્ત્વમ્ પંચમ્યન્ત અધ-
કાર માટે છે. આ અધિકાર તદ્દાદેમંથદ્ ૬/૩/૧૫૯
માં સૂત્ર સુધી (સિદ્ધહેમમાં) ચાલેછે.

૦ ઉદાહરણ :-

'ય' ગોમ્યઃ આગતઃ = ગો + ય (ગોઃ સ્વરે યઃ
૬/૧/૨૭ થી ય, વ્યક્ત્યે ૧/૨/૨૫ થી ઓ નો અવ્)
= ગવ્યઃ - ગાય પાસેથી આવેલો.

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૪૫) પ્રભવતિ ૬/૩/૧૫૭ પંચમ્ય-
ન્ત નામથી પ્રભવતિ = પહેલ વહેલું નીકળેલું એવા

અર્થમાં અણ વગેરે પ્રત્યય લાગે છે.

૦ હિમવતઃ પ્રભવતિ = હિમવત્ + અણ = હૈમવતી ગજ્ઞા
(સ્ત્રીલિંગે હી લાગ્યો છે અણ...ટિતામ્ ૨/૪/૨૦ થી
હી) = હિમાલયમાંથી ઉદ્ભવેલ ગંગા. [૨૮૮]

[૫૭૫]

(૬૦) તસ્યેદમ્ ૬/૩/૧૬૦

★ **સુત્રપૃથઃ :-** તસ્યેદમ્

★ **વૃત્તિ :-** ષષ્ઠ્યન્તાદસ્મિન્નર્થેડનાદયઃ સ્યુઃ । આર્ષમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ષષ્ઠ્યન્ત નામને 'તેનુ આ'
અર્થમાં અણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

૦ ઋષેઃ હદમ્ = ઋષિ + અણ = આર્ષમ્ (ઋ ની
વૃદ્ધિ આર) = ઋષિનું આ.

❧ વિશેષ :- ૦ તસ્ય = ષષ્ઠ્યન્ત ને માટે
છે આ અધિકાર સિદ્ધહેમમાં "વહેસ્તુરિશ્વાદિઃ" ૬/૩/૧૮૦
સૂત્ર સુધી ચાલેછે. *

૦ ઉદાહરણ :-

દિતેઃ હદમ્ = દિતિ + યણ = દૈત્યમ્

કલેઃ હદમ્ = કલિ + ણ્યણ = કાલેયમ્

[૫૭૬]

(૬૧) કૃતે ૬/૩/૧૯૨

★ **વૃત્તિ :-** તૃતીયાન્તાત્ કૃતેડ્યે અણાદયઃ સ્યુઃ ।

સિદ્ધસેનીયઃ સ્તવઃ

■ "તેન પ્રોક્તે" ૬/૩/૧૮૧ । ભ્રાદ્રવાહવંશાસ્ત્રમ્ ।

'ઉપજ્ઞાતે' ૬/૩/૧૯૧ । પાણિનીયં વ્યાકરણમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત નામથી કૃતે
= "તેણે કરેલું" અર્થમાં અણ વગેરે પ્રત્યયો
થાય છે.

સિદ્ધસેનેન કૃતઃ સ્તવઃ = સિદ્ધસેન+ઈય = સિદ્ધનીયઃ
સ્તવઃ - સિદ્ધસેને કરેલ સ્તુતિ.

★ **અનુવૃત્તિ :-** તેન પ્રોક્તે ૬/૩/૧૮૧ થી તેન

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૪

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૬૬) તેન પ્રોક્તે ૬/૩/૧૮૧
તૃતીયાન્ત નામથી 'તેણે કરેલું' અર્થમાં અણ વગેરે
પ્રત્યયો લાગે. ભ્રાદ્રવાહુનાં પ્રોક્તં શાસ્ત્રમ્ - ભ્રાદ્રવાહુ +
અણ ભ્રાદ્રવાહવંશાસ્ત્રમ્-ભદ્રવાહુએ કરેલ શાસ્ત્ર [૨૮૯]

* તસ્ય :- મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨, પૃ. ૩૪૯

‘ઈન્’ પ્રત્યય લાગે છે. પારં (ગામી) અલક્ષ્મી - ર
+ ઈન્ - પારીણઃ - સમુદ્ર પાર જનારો [૨૯૮]

(૬૬) હુપ્રાગપારુદ્વપ્રતીચોયઃ ૬/૩/૮ અવ્યય કે
અનવ્યયરૂપ દિવ્, પ્રાચ્, અપાચ્, ઉદચ્ અને પ્રત્યચ્
શબ્દોને શેષ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય લાગે છે.

દિવિ ભવમ્ - દિવ્ + ય - દિવ્યમ્ - આકાશમાં થયેલું
એજરીતે પ્રાચ્યાંભવમ્ - પ્રાચ્યમ્ - પૂર્વમાં થયેલું
0 અપાચ્યમ્ - દક્ષિણમાં થયેલું 0 ઉદીચ્યાંભવમ્ -
ઉત્તરમાં થયેલું 0 પ્રતીચ્યાંભવમ્ - પશ્ચિમમાં થયેલું
[૨૯૯]

(૭૭) ગ્રામાદીનજ્ ચ ૬/૩/૯ શેષ અર્થમાં ગ્રામ
શબ્દને ઈનજ્ અને ય પ્રત્યય લાગે ગ્રામે ભવઃ = ગ્રામ
+ ઈનજ્ = ગ્રામીણ. પક્ષે ગ્રામ + યઃ ગ્રામ્યઃ - ગામમાં
થયેલો. [૩૦૦]

[૪૭૮]

(૬૩) કઞ્યાદેઞ્ચૈકજ્ ૬/૩/૧૦

★ સુત્રપૃથઃ :- કઞ્ચિ આદેઃ ચ એકજ્

★ વૃત્તિ :- કઞ્યાદિભ્યો ગ્રામાચ્છરેષે એકજ્ ।

કાત્રેયકઃ । ગ્રામેયકઃ ।

■ દાક્ષિણાપશ્ચાત્પુરસસ્યણ્ ૬/૩/૧૩ દાક્ષિણાત્યઃ ।
પાશ્ચાત્યઃ । પૌરસ્યઃ ।

■ વૃત્યર્થ :- કઞ્ચિ વગેરે શબ્દોને અને
ગ્રામ શબ્દને શેષ અર્થમાં એકજ્ પ્રત્યય થાય છે.

0 કઞ્યાં ભવઃ = કઞ્ચિ + એકજ્ = કાત્રેયકઃ
નિહનીય ત્રણ હોય તે સ્થળ.

0 ગ્રામે ભવઃ = ગ્રામ + એકજ્ = ગ્રામેયકઃ =
ગામમાં થયેલ.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શેષે ૬/૩/૧

(૨) ગ્રામાદિનજ્ ચ ૬/૩/૯ થી ગ્રામ

■ વિશેષ :- 0 કત્ ત્રિઃ ૩/૨/૧૩૩ સુત્રથી
કુત્સિત અને કિમ્ અર્થમાં કત્ થયો છે.

0 કઞ્ચિ ગણ :- કઞ્ચિ, પુષ્કર, પુષ્કલ, હમ્પિ, હમ્પિ,
ઔમ્પિ, કુમ્પી, કુણ્ડિના, નગર, મહિષ્મતી, વમંવતી ચર્મવતી

■ શેષવૃત્તિ :- (૭૮) દક્ષિણાપશ્ચાત્પુરસસ્યણ્ ૬/૩/૧૩
દક્ષિણા, પશ્ચાન્ અને પુરસ્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ત્યણ્ પ્રત્યય
લાગે. દક્ષિણસ્થાં જાતઃ ભવઃ વસતિ વા = દક્ષિણા + ત્યણ્
= દક્ષિણાત્યઃ = દક્ષિણમાં થયેલો કે વસનારો (એજરીતે)
પાશ્ચાત્ય = પશ્ચિમમાં થયેલો.

પૌરસ્યઃ = પૂર્વમાં થયેલો.

[૩૦૧]

[૪૭૯]

(૬૪) ક્વેહામાત્રનમ્સ્યચ્ ૬/૩/૧૬

★ સુત્રપૃથઃ :- ક્વ ઇહ અમા ત્ર તસઃ ત્યચ્

★ વૃત્તિ :- ક્વ ઇહ અમા ઇત્યેતેભ્યઃ, ત્ર તસ્ ઇત્યે-
તત્પ્રત્યયાન્તેભ્યઃ ત્યચ્ સ્યાત્ । ક્વત્યઃ, ઇહત્યઃ, અમાત્યઃ,
કુત્રત્યઃ, યત્સ્યઃ ।

■ વૃત્યર્થ :- ક્વ (ક્યાં), ઇહ અહીં
અમા (સાથે) એ નામો પછી તથા ત્ર અતે તસ્
પ્રત્યયાન્ત નામો પછી શેષ અર્થમાં ત્યચ્
પ્રત્યય લાગે છે.

0 ક્વ ભવઃ = ક્વ + ત્યચ્ = ક્વત્યઃ = ક્યાં
થયેલોઃ આજરીતે 0 ઇહત્યઃ = અહીં થયેલો
અમાત્યઃ = સાથે થયેલો, 0 કુત્રત્યઃ ક્યાં થયેલો
0 યત્સ્યઃ = જ્યાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- શેષે ૬/૩/૧

■ વિશેષ :- 0 ચ દાર એ ત્યચ્ અને
ત્યણ્ ના સામાન્ય ગ્રહણને ટાળવા માટે છે.

0 યતઃ માં તસ્ પ્રત્યય, કિમદ્યાદિ... ૭/૨/૮૯ થી થયો છે.

0 કુત્ર માં ત્ર પ્રત્યય, ક્વકુત્રાત્રેહ ૭/૨/૯૩ થી નિપાતન.

[૪૮૦]

(૬૫) સાયં ચિરં પ્રાહ્ને પ્રગેઽવ્યયાત્ ૬/૩/૮૮

★ સુત્રપૃથઃ :- સાયં ચિરં પ્રાહ્ને પ્રગે અવ્યયાત્

★ વૃત્તિ :- સાયન્તનમ્, ચિરન્તનમ્ ।

■ “ભવતોરિકળસૌ” ૬/૩/૩૦ । ક્વચિદિકસ્થેતો લુક્ ।
ભાવત્કમ્ । ભવદીયમ્ । “પર જન રાજોઽકીયઃ” ૬/૩/૩૧
પરકીયઃ, રાજકીયઃ । “દોરીયઃ” ૬/૩/૩૨ દેવદત્તીયઃ ।
તદીયઃ । પાણિનીયમ્ ઇયેઽન્વાદોન્તઃ, અન્યદીયમ્ । “વા
યુષ્મદસ્મદોઽનનૌ યુષ્માકાસ્માકૌ ચાસ્તૈકત્વે તુ ત્વકમમ-
કમ્” ૬/૩/૬૭ । યૌષ્માકઃ । યૌષ્માકી સ્ત્રી । યૌષ્માકીણઃ ।
યૌષ્માકીણા । યુષ્મદીયઃ । આસ્માકઃ, આસ્માકીનઃ,
અસ્મદીયઃ । તાવકમ્, મામકમ્, તાવકીનમ્, મામકીનમ્ ।
ત્વદીયમ્, મદીયમ્ ।

■ વૃત્યર્થ :- કાળવાચી સાયમ્ (સાંજ)
ચિરમ્ (લાંબાકાળે), પ્રાહ્ને (પૂર્વભાગે), પ્રગે
(દિવસ ઉગ્યા પૂર્વે) શબ્દો અને કાળવાચી
અવ્યયરૂપ નામોને શેષ અર્થમાં તનદ્ પ્રત્યય
થાય છે) સાયં ભવમ્ = સાયમ્ + તનદ્ = સાયંતનમ્

= આર્દ્ર થયેલું ૦ ચિત્રમ્ + તનદ = ચિત્રતનમ્
= લાખાકાળનું

★ અનુવૃત્તિ:- (૧) દેને ૬/૩/૧

(૨) વર્ષકાન્દમ્, ૬/૩/૮૦ થી કાન્દમ્:

❧ વિશેષ :- ૦ અતી મ્ અન્વણા નિષા-

તન દેવા છે

૦ આ મ્ત્ર રક્ષા પ્રત્યક્ષો નિર્ણય છે

૦ ઉદાહરણ :-

વિદ્યા મમ્ - વિદ્યા + મ્ત્રદરિગતનમ્ = વિદ્યે રયેયું

❧ ડેવપુત્રિ - (૬૬) અનંતકર્માયમૌ ૬/૩/૩૦

૩ હોર અનુપન્વણા મન્તુ શબ્દને ડેવ અર્થમાં રક્ષા અને દુન્ય પ્રત્ય લાગે છે ૦ મન્ત: દમ્ - મન્ત + રક્ષા - માત્રકમ (શ્વરણાં, ૭/૪/૭૧ થી રક્ષા નો ૬ લોપ) વિદ્યે મન્ત + દેવ - નર્મદીનમ્ = આપનું [૩૦૨]

(૮૦) પરજનપણાડકીય: ૬/૩/૩૧ વ, જન ગન્તુ શબ્દને ડેવ અર્થમાં અન્ત પ્રત્ય લાગે (અ-પુવન બવ માટે છે)

વક્ષ અન્ - વ + અર્કીય = ગર્ગીય = ૫૦૬

ગન્ - અન્ = ગન્તુ + અર્કીય = ગન્કીય = ગન્તો [૩૦૩]

(૮૧) વર્ણિય ૬/૩/૩૦ દુ મના વાળા (મના દુર્ગા ૬/૧/૬) નામને ડેવ અર્થમાં દેવ પ્રત્ય લાગે છે.

દેવદત્તવ્ય અન્ = દેવદત્ત + દેવ = દેવદત્તવ્ય

ત્વ્ય અન્ = ત્વ + દેવ = ત્વીન = તેનું આ

એન્-ગી-તે પાળીતમ્ = ૫૫૫૧૧૧ આ, અન્વદિનમ્ = અન્નનું આ [૩૦૪]

(૮૦) યા યુગ્મકમંદોર્ધ્વતીનૌ યુષ્માત્રામ્માતૌ ચાન્વી-યન્તુ તવરમમકમ્ ૬/૩/૬૭ યુગ્મદ્ અને અન્મદ્ શબ્દને ડેવ અર્થમાં અન્, દેવન્ વિદ્યે થાય છે. અને યુગ્મન્ નું યુગ્માક તથા અન્મન્ નું અન્માક થશે. તેમજ એવ મા તર નું તરક અને મ્મ નું મ્મક થશે

❧ અન્ - યુગ્મ અન્મ = યુગ્મદ્ + અન્ =

યુગ્માક + અન્ = યુગ્માક: સ્ત્રીવિશે હી લાગે =

યુગ્માત્રા ર્ધી = તમારી કે તમારા બેની સ્ત્રી

૦ દેવન્ = યુગ્મદ્ + દેવન્ - યુગ્મકીય, સ્ત્રીવિશે યુગ્મકીય

૦ વિદ્યે વર્ણિય: ૬/૩/૩૨ થી દ્વ :-

યુગ્મદ્ + દેવ - યુગ્મકીય: થાય

એન્-ગી-તે અન્મદ્ નુ (૧) અન્ પુલિંગ-આસ્નાક: વિદ્યે (૨) દ્વન્ - આસ્નાકીય: વિદ્યે (૩) દેવ-અન્મકીય: અમાગ બેનો કે અમારો

❧ એકવચનમાં :- તર દેવન્ :-

(૧) અન્ :- તર + અન્ - તરન્મ (૨) + દેવન્ :- તરકીનમ્ (૩) + દેવ :- ત્વીનમ્ - તારો

૦ મ્મ દમ્ :-

(૧) અન્ :- મામકમ્, (૨) દેવન્ - મામકીનમ્

(૩) દેવ :- મર્ગન્ - મારો

નોંધ :- દેવ પ્રત્ય લાગે ત્યારે આ મ્ત્રન લાગે તેથી તરક વગેરે આદેશો ન થાય [૩૦૫]

[૫૮૨]

(૬૬) અમોન્નાડવોન્ધમ. ૬/૩/૭૮

★ મુત્રપૃથઃ :- અન્ - અન્ત - અન્મ અન્મ

★ વૃત્તિ :- અન્ત-અન્મ-અન્મ દ્યવેદ્યોડન: સ્વાત્

❧ વૃત્ત્યર્થ - અન્ત (છેડા), અન્મ (નીચે), અન્મ (નીચે). શબ્દોને ડેવ અર્થમાં અન્ પ્રત્ય લાગે છે. (ઉદા. મુત્ર: ૬૭ માં લુબો)

★ અનુવૃત્તિ:- દેને ૬/૩/૧

❧ વિશેષ :- ૦ મુત્રમાં અ દારનો પ્રયોગ

અન્ત્ય મ્ત્રદરિતા લોપને માટે છે પ્રયોડન્યમ્ ૭/૪/૬૫ મુત્રથી લોપ

[૫૮૨]

(૬૭) પ્રયોડન્યમ્ ૭/૪/૬૫

★ મુત્રપૃથઃ :- પ્રાય: અન્તરમ્

★ વૃત્તિ :- તદ્વિને વરેડ પદ્મ્યાડનરમ્યાનસ્વગદે પ્રાયો દ્વક | અન્ત: | અન્ત: | અન્ત:

❧ “આશામ્પ્રાપ્તિમ્” ૬/૩/૭૫ | પશિન: | “મળ્યા-ન્મ” ૬/૩/૭૬ | મળ્પમ: | “અવ્યાન્નાડદિમ્ રક્ષ” ૬/૩/૭૮ | આવ્યાન્નિકમ્ | આવિદેસિકમ્ |

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તદ્વિનનો પ્રત્ય લાગ્યો હોય ત્યારે અપદમાં રહેલા અવ્યયનો અન્ત્ય સ્વરોહિ મહિત પ્રાય લોપ થાય છે.

૦ અન્ત્ય અન્મ = અન્ત + અન્ - અન્ + અન્ - અન્મ. - અન્તનો

૦ અન્: મન્ - અન્મ + અન્ - અન્ + અન્ - અન્ - નીચે થયેલો. ૦ અવન્-અન્-અન્મ = નીચે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) હક્કઃ હુક્ ૭/૪/૫૬ થી હુક્
(૨) નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૬૧ થી અવદસ્ય તદ્વિતે

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાયઃ નું પ્રદક્ષણ પ્રયોગ અનુ-
સરણ માટે છે. પ્રાયઃ કહેવાથી આરાતીયઃ માં આરાત
ના અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ ન થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૩) પશ્ચાદાચન્તાપ્રાદિમઃ ૬/૩/૭૫
પશ્ચાદ્ આદિ, અન્ત અને અગ્ર નામોને શેષ અર્થમાં
ઇમ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ પશ્ચાદ્ ભવઃ = પશ્ચાદ્ + ઇમ = પશ્ચ + ઇમ
(પ્રાયોડવ્યસ્ય થી આત્ લોપ) = પશ્ચિમઃ [૩૦૬]

(૮૪) મધ્યાન્મઃ ૬/૩/૭૬ મધ્ય શબ્દથી શેષ અર્થમાં
'મ' પ્રત્યય થાય - મધ્યે જાતઃ = મધ્ય + નમ - મધ્યમઃ [૩૦૭]

(૮૫) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇક્ષ્ણુ ૬/૩/૭૮ અધ્યાત્મ વગેરે
શબ્દોને શેષ અર્થમાં ઇક્ષ્ણુ પ્રત્યય થાય.

૦ અધ્યાત્મ ભવમ્ = અધ્યાત્મ + ઇક્ષ્ણુ = આધ્યાત્મિકમ્

૦ અધિદૈવમ્ ભવમ્ = અધિદૈવ + ઇક્ષ્ણુ = આધિદૈવિકમ્

[૩૦૮]

[૫૮૩]

(૬૮) સમાન પૂર્વ લોકોત્તર પદાત ૬/૩/૭૯

★ સુત્રપૃથઃ :- સમાન પૂર્વ લોક-ઉત્તર પદાત્

★ વૃત્તિઃ :- સમાન પૂર્વપદેભ્યો લોકોત્તરપદેભ્યશ્ચેકળ
સ્યાત્ । સામાન ગ્રામિકઃ । પારલૌકિકઃ । :

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સમાન (સરખું) પૂર્વપદમાં
હોયતો અને લોક ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે તે
નામને (શેષ અર્થમાં) ઇક્ષ્ણુ પ્રત્યય લાગે.

સમાનગ્રામે ભવઃ = સમાનગ્રામ + ઇક્ષ્ણુ = સામાન
ગ્રામિકઃ = સરખા ગામમાં થયેલો.

૦ પરલોકે ભવઃ = પરલોક + ઇક્ષ્ણુ = પારલૌકિકઃ
= પરલોકમાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શેષે ૬/૩/૧

(૨) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇક્ષ્ણુ ૬/૩/૭૮ થી ઇક્ષ્ણુ

❧ વિશેષ :- ૦ અનુશતિકાદીનામ... ૭/૪/૨૭
થી ઉભયપદમાં વૃદ્ધિ થતા પારલૌકિકઃ બન્યું.

[૫૮૪]

(૬૯) વર્ષા-કાલેભ્યઃ ૬/૩/૮૦

★ વૃત્તિ :- વર્ષા શબ્દાત્કાલવિશેષાચ્ચેકળ સ્યાત્
વાર્ષિકઃ । માસિકઃ ।

■ ક્વચિદ્દામનૈશિકઃ. નૈશઃ । “ચિરપસ્ત-પરાસ્તઃ”
૬/૩/૮૫ । ચિન્તન, ચિન્તનમુદ્યાદિ । “પુરોનઃ”
૬/૩/૮૬ । પુરાણ, પુરાણમ્ । “પુર્વાક્ષિન્ડપરાક્ષતનર”
૬/૩/૮૭ વા । સપ્તમ્મા અહુષ્ - પુર્વાક્ષેત્તનેઃ । પૌર્વા-
ક્ષિકઃ । “મતુ” સન્ધ્યાદેશ્ણુ” ૬/૩/૮૯ । અશ્વિનઃ ।
ગૌષ્મઃ । સાન્ધ્યઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વર્ષા શબ્દને અને વિશેષ
રૂપ કાળવાચી શબ્દને (શેષ અર્થમાં) ઇક્ષ્ણુ
પ્રત્યય થાય છે.

૦ વર્ષાયાં ભવઃ = વર્ષા + ઇક્ષ્ણુ = વાર્ષિકઃ
= વર્ષાનિઃસૃત્તમાં થયેલો.

૦ માસે ભવઃ = માસ + ઇક્ષ્ણુ = માસિકઃ
- મહિનામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શેષે ૬/૩/૧

(૨) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇક્ષ્ણુ ૬/૩/૭૮ થી ઇક્ષ્ણુ

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર હળ પ્રત્યયના
અપવાદરૂપે છે. મતુસન્ધ્યાદેશ્ણુ ૬/૩/૮૯ થી હળ થાત.
૦ કાલ શબ્દ મહિના વગેરેની અપેક્ષાએ વિશેષવાળી છે
૦ સૂત્રમાં બ.વ. મુકવાથી જે કોઇ કાલવૃત્તિ બાજે
પ્રત્યયો હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે છે જેમકે :-

નિશાયાં જયી સામ્યાસઃ - નિશાન-ઇક્ષ્ણુ - નૈશિકઃ થયું

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૬) નિશા પ્રદોષાત્ ૬/૩/૮૪
નિશા અને પ્રદોષ શબ્દને શેષ અર્થમાં નિઠકરૂપે ઇક્ષ્ણુ થાય.

૦ નિશાયાં ભવઃ - નિશાન-ઇક્ષ્ણુ = નૈશિકઃ - નિઠકરૂપે
નિશા + અળ - (મતુસન્ધ્યાદે-૬/૩/૮૯) - નૈશિકઃ =
રાત્રિમાં થયેલો.

૦ પ્રદોષે ભવઃ - પ્રદોષ ન- ઇક્ષ્ણુ - પ્રદોષવિકઃ નિઠકરૂપે
પ્રદોષઃ - પ્રદોષ કાળમાં થયેલો. [૩૦૯]

(૮૭) ચિરપસ્તપરાસ્તઃ ૬/૩/૮૫ કાલવાળી ચિર,
પસ્ત, પરાસ્ત શબ્દોને “ત્વ” પ્રત્યય નિઠકરૂપે થાય.

૦ ચિરંભવમ્ - ચિરં ન ત્વ - ચિરતામ્ નિઠકરૂપે (મામ-
ચિરં... ૬/૩/૮૮ થી ત્વદ્) - ચિરં ન ત્વમ્ -

ચિરતામ્ - સામ્યાકાળમ્ [૩૧૦]

(૮૮) પુરોનઃ ૬/૩/૮૬ કાળવાળી પુરા શબ્દને “ન”
વિઠકરૂપે થાય ૦ પુરા ભવમ્ - પુરા ન ન - પુરાણમ્

(પુર્વાક્ષ... ૬/૩/૮૭ થી ત્વદ્) - પુરા ન ન

= ૨૬૧

આસાદા-ત્વદ્ ૬/૩/૮૭ કાલવાળી

આગર શબ્દને "તનુ" પ્રત્યય વિદ્યે થાય છે

0 पुरांडं भग्न् - पुरांड + त्तर - (१) स्तेमपभी
ने। लोप न थाय (कायत्तर ३/२/२४ था। लोप न थाय)

(३) - वर्याकवेज्यः १/३/८० श्री हज्यु = वैदिक
 = पुराभा यथेन [३१]

(૬૦) મનુ મળ્યાડડેણ ૬/૩/૮૯ શામવાળી, નક્ષત્ર
વાળી, ઋતુવાળી તથા મન્ત્ર વગેરે ચુકેદોને અગ્ર
પ્રત્યય થાય છે અગ્નિના મત્ર = અગ્નિના + અર્ અગ્નિઃ
= અગ્નિની તક્ષત્રમા થયેલ

० प्रथमं चर - प्रथमं, मन्थराया मन् - मन्थरा [३१३]

[464]

(५०) हेमन्ताद्वा नां लुक् च १/३ ५१

★ अनुप्रश्न :- देमन्नात् वा न नृ व

★ धृति :- अस्माकम्, तस्यां २-२५ न या ।

हीमल, हीमल, हीमलिकम

□ 'मातृपद' १७३ '६।३।१०' केने । मातृपदः 'मते' निःकः मातृपिकः

इति, पुनः नेसादिकारः अंगाऽप्यत्रिंशत् पुनः ।

॥ नातिप्रपुं स्यात्तन्मिदं नान्यथा वदन्त्याः । अथै
 िः आर्थिकः । दन्ता मृच्छतु मृच्छत वा - दधिकम् ।
 उद्भूतं त्वति - औद्भूतिकम् । नात्क हस्तिना चरति -
 हास्तिकः । यन्त्रेण चरति - चरति । द्रविकः । मीनान्
 हन्ति - वैदिक दन्ताग्नौ मृच्छति - पाशविकः ।
 मृन्नात वृच्छते वैदिकम् । प्रभूतं ज्ञेयं - प्रभूतिकम् ।
 मत्वा मन्त्रेण - वैदिकम् । धर्मव्याप्त - धार्मिकः ।
 आर्थमिकम् । अद्वया पञ्चमस्य - आध्वनिकः । नृत्तं
 शिष्यमस्य - नाटिकः । अग्निः इह - शमस्य - आर्चिकः ।
 नास्तिकास्तिद्वयो विद्यायाः ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મહુવાથી દેખાત ગામને
તેમ અર્થમાં “જગ” વિકલ્પ થાયછે. તેના યોગ
માં તુ નો વિકલ્પ લોપ થાય છે.

० हेमन्त भगम् = हेमन्त + अण् = हेमन्तम् विक्रये
 त् लोप = हेमन्तम् विक्रये ऋक् = हेमन्तिक्म्
 = हेमन्तम्भान् धयेत्.

★ અનુદારો:- મહાસરદારો ૧/૩/૮૬ પી અગ

❧ વિગત :- ૦ ગરોકાદિય ૬/૭/૮૦ થી
દક્ષીની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. તેને વિદ્યે કૃપા આ

મૂત્ર બનાવેલ છે.

□ કોષવૃત્તિ:- (૯૧) પ્રાચીન: અગ્નિ: ૧/૩/૯૨
પ્રાચીન સંસ્કૃતિ: ૧૧ અર્થમાં અગ્નિ પ્રાચીન સાગે છે.

■ प्राश्रयि मरः प्राश्रय + मर - प्राश्रयेमः - वृत्तिगुणं
यथेक्षे। [३१४]

—: श्रवणविद्वान् — पूज्यः —

[અગ્ર મહાજી દરવાજા ને મુખ: ૧ (૬/૧/૧૩) પ્રાગ્
જિજ્ઞાસુ માં જળાવેલું તેની અવધિ પૂર્ણ થાય છે]

(૯૨) તેન જિન-જયદ્ દીગ્ધન્ ગ્ગનન્ ૬/૮/૨
જિતેયુ, જિતનુ, કોઠાક્ટુ, ખોદનુ એ ચાર અર્થોર્થા
નૃનીયાન્ નામધી - કાળ પ્રત્યય થાય છે.

अभेजित - अद्य + इच्छ - आदिभः - पाश्चात् १३
नितेयु [३१५]

(૬૩) મચ્છતે ૬/૬/૩ તેને મંગ્ગરેલ અર્થમાં તૃતી-
યાન્ત નામને દુકાન પ્રત્યક્ષ સાને છે.

दध्ना संसृतम् = दधि + इङ्गू - दधिमू = दधी
 वडे मन्तारेषु. [३१६]

(૬૪) સમુદ્ધે ૬/૪/૫૫ તૃતીયાન્ત નામને સ્તંભનાંવાળા
અર્થમાં દરજ્જા થાય છે. દરજ્જા સંમુદ્ધ - દરિયા-દરજ્જા
દરિયા - ૬૬૦' વડે મંચાઈ

(६५) तत्रानि ६/४/९ तृतीयान्न नाम्नी लङि अथः
इत् प्रत्यय लागे ऋन्त र्वनि = इटु + इत् =
औदिक = त्रापा वडे तपनागे [३१८]

(૯૬) નૌદિગ્યપદિક ૧/૪/૧૦ તૃતીયાન્તા નો ગુણ
તથા એ ગુણવાળા ગુણને લગત અર્થમાં ૬૬ પ્રત્યય
થાય છે. નાના લગ્નિ = નૌ + ૬૬ = નૌદિક:
= નાવથી તરનારો. [૩૧૯]

(५७) चानि ६/४/११ तृतीयान नामधी "चानि"
अधर्मा इङ्ग प्रत्यय धातु. ० हस्तिना चानि - हस्तिना
+ इङ्ग = हस्तिनाङ्ग - दधी ३३ ३३३३ ३३३३

(૬૮) વેતનાદેઃ જીરવિ ૬/૮/૧૫ તૃતીયાન્ત વેતન
વગેરે શબ્દોને જર્વવિ અર્થમાં દ્રુક્ષ પ્રત્યય સામે.

ચેતન જીવન - ચેતન + ચક્ર - ચેતનિક - ૫માર
વડે શ્વને। [૩૨૧]

(६६) व्यस्तान् च क्रयविक्रयादिकः ६/४/१६ पृ. १
 या-न क्रय, विक्रय, क्रयविक्रय शब्दोने जीरति अर्थभा
 इक प्रत्यय थापये.

॥ ऋषेण जीरणे = ऋष + इक = ऋषिकः - श्रीरामे
श्वनाये। [३२२]

(૧૦૦) પશ્ચિ-મત્સ્ય મૃગાર્થાત્ ધ્વન્તિ ૬/૪/૩૧ દ્વિતી-
યાન્ત એવા પશ્ચી, મત્સ્ય, મૃગ અર્થવાળા શબ્દોને ઘ્વન્તિ
(હણેછે) અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે છે. મીનાન્ હન્તિ =
મીન + ઇકળ્ = મૈનિકઃ = માછલાં હળનારો [૩૨૩]
(૧૦૧) પરદારાદિભ્યઃ ગચ્છતિ ૩/૪/૩૮ દ્વિતીયાન્ત
એવા પરદાર (પરસ્ત્રી) વગેરે શબ્દોને ગચ્છતિ (ગમન
હવું) અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે.

૦ પરદારાન્ ગચ્છતિ = પરદારા + ઇકળ્ = પારદારિકઃ
= વ્યભિચારી [૩૨૪]

(૧૦૩) સુસ્નાતાદિભ્યઃ પૃચ્છતિ ૬/૪/૪૨ દ્વિતીયાન્ત
સુસ્નાત વગેરે શબ્દોને પૃચ્છતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય
થાય. સુસ્નાત્ પૃચ્છતિ = સુસ્નાત + ઇકળ્ = સૌસ્નાતિકઃ
= “સારી રીતે નાહ્યા” એમ પુછનારો [૩૨૫]

(૧૦૩) પ્રમૂતાદિભ્યઃ ધ્રુવતિ ૬/૪/૪૩ દ્વિતીયાન્ત એવા
પ્રમૂત વગેરે શબ્દોને ધ્રુવતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે
૦ પ્રમૂત્ ધ્રુવે = પ્રમૂત + ઇકળ્ = પ્રામૂતિકઃ = બહુ
ખોલનારો [૩૨૬]

(૧૦૪) સેનાયાઃ વા ૬/૪/૪૮ દ્વિતીયાન્ત એવા સેના
શબ્દને સમવેત અર્થમાં વિદલ્પે “વ્ય” લાગે છે.

સેનાં સમવેતઃ - સેના + વ્ય = સૈન્યઃ વિદલ્પે સેના +
ઇકળ્ - સૈનિકઃ = સેના માથે સંદડાયેલો [૩૨૭]

(૧૦૫) ધર્માધર્માચ્ચરતિ ૬/૪/૪૯ દ્વિતીયાન્ત ધર્મ
અધર્મ શબ્દથી ચરતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય

૦ ધર્મં ચરતિ - ધર્મ + ઇકળ્ = ધર્મિકઃ - ધર્મનું
આચરણ કરનારો [૩૨૮]

(૧૦૬) તદસ્ય પળ્યમ્ ૬/૪/૫૪ વેયવા યોગ્ય પદાર્થ
વાથી પ્રથમાન્ત નામને પળ્યમ્ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય
લાગે છે ૦ અપૂવાઃ પળ્યમ્ - અપૂવા + ઇકળ્ =
આપુવિકઃ = પૂડાના વેચનાર [૩૨૯]

(૧૦૭) શિલ્પમ્ ૬/૪/૫૭ શિલ્પવાચી પ્રથમાન્ત નામ
ને “તે જેનું શિલ્પ” એવા અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય
નૃત્ શિલ્પમ્ યસ્ય - નૃત + ઇકળ્ = નાર્તિકઃ =
નાચનારો [૩૩૦]

(૧૦૮) પ્રહરણમ્ ૬/૪/૬૨ પ્રહરણ અર્થવાળા પ્રથમાન્ત
નામને “તેનું પ્રહરણ” અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.
અસિઃ પ્રહરણમ્ - અસિ + ઇકળ્ આસિકઃ = જેનું
તક્ષવાર જ હથિયાર છે તે [૩૩૧]

(૧૦૯) નાસ્તિકાસ્તિક દૈવિકમ્ ૬/૪/૬૬ નાસ્તિ અસ્તિ
અને દિવ્ય શબ્દોમાં “તેનું આ” એવા અર્થમાં ‘ઇકળ્’

પ્રત્યય લાગે છે.

૦ નાસ્તિ પરલોકાદિ ઇતિ મતિ યસ્ય સઃ = નાસ્તિ + ઇકળ્
= નાસ્તિકઃ - નાસ્તિક

૦ અસ્તિ પરલોકાદિ ઇતિ મતિ યસ્ય સઃ =
અસ્તિ + ઇકળ્ = આસ્તિકઃ [૩૩૨]

[૫૮૭]

(૭૧) માવાદિમઃ ૬/૪/૨૧

★ સુત્રપૃથઃ :- માવાત્ ઇમઃ

★ વૃત્તિ :- માવ પ્રત્યયાન્તાન્નિવૃત્તે ઇમઃ સ્યાત્ ।
સેકિમ્ ફલમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (તૃતીયાન્ત) ભાવવાચી
શબ્દને “તેના વડે નિષ્પન્ન” અર્થમાં ઇમ
પ્રત્યય થાય છે.

સેકેન નિવૃત્તમ્ ફલમ્ - સેક + ઇમ - સેકિમમ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નિવૃત્તે ડક્ષણતાદેઃ ૬/૪/૨૦ થી
નિવૃત્ત

(૨) તેન જિત્ જયદ્ દીવ્યત્ ૬/૪/૨ થી તેન

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૪

[૫૮૭]

(૭૨) દ્વારાદેઃ ૭/૪/૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- દ્વાર - આદેઃ

★ વૃત્તિ :- દ્વારાદિ સમ્બન્ધિભ્યાં યકાર-વકારાભ્યાં પ્રાગૈ-
દૌતૌ સ્યાતામ્ । દ્વારે નિયુક્તો-દૌવારિકઃ

❧ નિકટે વસતિ - નૈકટિકઃ । સમાને તીર્થે વસતિ -
સતીર્થ્યઃ । પન્થાનં યાતિ પથિકઃ । પાન્થઃ । અહ્વા
નિવૃત્તમાહ્નિકમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દ્વાર વગેરે સમ્બન્ધિ ય
અને વૂ ની પૂર્વે છે, ઓ ઉમેરાય છે (જો વૂ
અને જૂ નિશાની વાળા પ્રત્યય લાગ્યા હોયતો)
૦ દ્વારે નિયુક્તૌ - દ્વાર + ઇકળ્ (તત્ર નિયુક્તે
૬/૪/૭૪ થી ઇકળ્) - દ + ઓ + વાર + ઇક
દૌવારિકઃ - દરવાન.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સ્વઃ પદાન્તાત્ પ્રાગૈદૌત્ ૬/૪/૫
(૨) વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ કિંચિત્ તદ્વિતે ૭/૪/૧

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વાર વગેરે દ્વાર, સ્વર, સ્વર,

સ્વસ્તિ, વ્યલ્કલ, સ્વદુમ્બદ્, શ્વસ, શ્વન્, સ્ફપ્યક્ત સ્વ,
સ્વાધ્યાય, સ્વગ્રામ

૦ પ્રાચરણમ્ય ૭/૪/૧૫ થી અન્ય અવાદિ લોપ

॥ ઉદાહરણ -

સ્વરમિદ્ધા કા પ્રવ = સ્વ + અણુ =

નો + વ + ર + અ = સોર. પ્રથમ (અમારો સ્વર
૬/૩/૧૬૮ થી અણુ)

□ ગપટૃતિ :- (૧૧૦) નિકટરિપુરમનિ ૬/૬/૭૭

નિકટ વગેરે સંલગ્ન શબ્દને સર્વિ અર્થમાં દર્શન
પ્રત્યય તરીકે નિકટ રૂપા નિકટ + ટકા = નૈકટિકઃ
= પાડેના [૩૩૩]

(૧૧૧) સ્ત્રીય ૬/૪/૭૮ સમાસ્ત્રીય નામના સર્વિ
અર્થમાં વ વાગે છે અને સમાસ નો સ થાય છે

સ્ત્રીય = યુ-અર્થ તરીકે સમાસ સર્વિ = સ્ત્રીય
+ વ = સ્ત્રીય = સ્ત્રીય [૩૩૬]

(૧૧૦) વધુ દર્શ ૬/૮/૮૮ નિર્વિ - ના અર્થમાં સર્વિ
અર્થમાં નિર્વિ અર્થમાં દર્શ પ્રત્યય વાગે

વધુ વાગે = વધ + દર્શ = વધુ = યુગલ
(નિર્વિ ૭/૪/૧૧ થી દર્શ લે ના) [૩૩૫]

(૧૧૩) નિર્વિ વાઃ વધુ ૬/૮/૮૮ નિર્વિ - ના સર્વિ
અર્થમાં નિર્વિ વાગે અર્થમાં વ થાય છે અને સર્વિ
નો સ્વ આદ્ય થાય છે

૦ વધુ વાઃ = વધુ + વાઃ = વધુ + વાઃ = વધુ
= વધુ નિર્વિ વાઃ [૩૩૬]

(૧૧૮) નિર્વિ ૬/૮/૧૦૫ સ્ત્રીય ના નિર્વિ નામ
થી નિર્વિ (સ્ત્રીય) અર્થમાં દર્શ પ્રત્યય થાય છે.
અહીં નિર્વિ = સ્ત્રીય + દર્શ = નિર્વિ = નિર્વિ
સ્ત્રીય [૩૩૭]

[૪૮૮]

(૭૩) સ્ત્રીય ત્રીય ૬/૮/૧૫૦

★ વૃત્તિ - સ્ત્રીય દર્શનાર્થે દર્શનાદશા સ્તુઃ
પ્રતિષ્ઠામ્ ।

□ વૃત્તિ :- સ્ત્રીયાન્ત દેવા મૃદ્ય
વાચી શબ્દોને પરીદેહ (સ્ત્રી) એવા અર્થમાં
દર્શ વગેરે પ્રત્યયો લાગે.

૦ પ્રત્યેન સ્ત્રીયમ્ = પ્રત્ય + દર્શ = પ્રત્યેનમ્ =
પ્રત્યેન વગેરે પરીદેહ

□ વિનિષ :- ૦ વૃત્તિમાં મળ્યા વિશેષ
અનુવર્તની દિવ. - પા.વ. યતુ નથી. છતાં પ્રમાણ
વિશેષ હોય તો ત્યાં થઈ શકે એમ છે હાલ ત્રીય =

દિવમ્ (અહીં સદ્ગમન ૬/૪/૧૦ થી વ પ્રત્યય
લાગ્યો)

□ મૂળ. દેમ દેહુ

દેહત્તેન સ્ત્રીય ૦ અર્થ મળ્યો નથી.

[૪૮૮]

(૭૪) માનવ ૬/૩/૧૬૮

★ વૃત્તિ :- માનવમાનવપદને દર્શનાદશા સ્તુઃ ।
દેશા મનમ્ય - દેશોનો મનિઃ ।

□ વૃત્તિ :- માન (માપ) વાચી પ્રથ-
માન્ત નામને પરી (સ્ત્રી) માપ) અર્થમાં દર્શ
વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

દેશા માનમ્ય = દેશ + દર્શ = દેશિકઃ સ્ત્રીઃ
= આ દેશસ્ત્રી માપ દેશ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- મ અર મનિ-દશાદશમ્ ૬/૪/૧૧૮
થી ના

□ વિશેષ :- ૦ માન (માપ) વાચી શબ્દ
ફર (અમ્ય) ના અર્થમાં લેવાતો નથી.

[૪૮૦]

(૭૫) વિદ્યાદશા ૬/૪/૧૭૩

★ અનુવૃત્તિ :- વિદ્યા - આદ્યઃ

★ વૃત્તિ :- ના નિર્વિ - ૦ દેશ માનવેવા-
વિગતિ । ૦ નિર્વિદા

E) 'વદ્વદશ' વા ૬/૪/૭૫ । વદ્વ, વદ્વ,
વદ્વો, વદ્વો વા વાઃ ।

□ વૃત્તિ :- વિગતિ વગેરે શબ્દ નિપાત
દેશા છે. (વે) માન એવા અર્થમાં)

દેશ માનવેવા = વિગતિ = વે સંખ્યા એ
-દશ માનવાણી છે - એ-દશ = વીસ.

દિવદશ = દિવ નાં વિ અર્થે વિગતિ પ્રત્યય લાગ્યો
તેથી વિગતિ થયું. અ-વ-રી-ને વિગતિ વગેરે
થાય ૦ વિગતિ = વિગતિ = ત્રીશ

★ અનુવૃત્તિ :- મનમ ૬/૪/૧૬૮

□ વિશેષ :- ૦ વિગતિ ગણ :- વિગતિઃ
નિગત્, નિગતિગત્, પદ્મગત્, પદ્મિ, સ્ત્રીઃ, અર્થઃ,
નર્તિ, ગમ્ય, ગમ્ય, ગમ્ય

૦ વિગતિ થી શત યુતીના શબ્દોમાં પ્રધાન દર્શ છે
દશ = દશ, તેથી બેગદ દશ = વીસ, ત્રણગદ દશ =
ત્રીશ એ રીતે જોગબ આપી છે

शेषवृत्ति :- (११५) पञ्चदशद्वये वा ६/४/१७५
पञ्च अने दश शब्दने वर्गानुं भाप अर्थभां अत् प्रत्यय
विह्वले लागे (* पक्षे क प्रत्यय वागे)

० पञ्चमानं यस्य वर्गस्य = पञ्च + अत् = पञ्चत्
 पक्षे पञ्च + क = पञ्चकः = पांय-पांय नो समृद्ध
 ओ-ए-री-ते दशत् पक्षे दशकः वर्गः = दश-दश नो
 वर्ग [३३८]

[462]

(७६) तमहंति ६/४/१७७

★ सूत्रपृथः :- तम् अहंति

★ वृत्ति :- द्वितीयान्तादह'त्यथे' इकणादयः स्युः ।

विप्रमह'ति - वैषिकः

५५ नित्यं छेदमहंति-छैदिकः । विरागस्य विरज्जादेशो-
वैरङ्गिकः । दण्डादेयः ६/४/१७८ । दण्डमहंति दण्ड्यः ।
अर्थः “त्रिंशद्विंशतेडकोऽसंज्ञायामाहं दथे” ६/४/१२९
श्रीतादयश्चत्वार आहं दर्थाः । त्रिंशता श्रीतः त्रिंशकः ।
“विंशतेस्तेडिति” ७/४/६७ ते लुक् । त्रिंशकः पटः ।

५ वृत्त्यर्थ :- द्वितीयान्तनाम्ने अहंति
 अर्थमां इकण् पगेरे प्रत्यये लागे छ.
 ० विषमर्हति = विष + इकण् = वैषिकः
 विषने योग्य.

❧ વિશેષ :- ૦ તમ્ દ્વિતીયાન્ત નિર્દેશ ક્ષરેષ્ઠે
૦ ઉદાહરણ :-

सहस्रत्रयंति = सहस्र + अणू = सहस्रः - ६५२२०
योग्य (सहस्रशत...६४/१३६ था अणू)

■ शेषवृत्ति :- (११६) छेदादेर्नित्यम् ६/४/१८२
द्वितीयान्त छेद. वगेरेने नित्यमइति अर्थभा इकण् प्रत्यय
थाय छे. नित्यं छेदमइति - छेद + इकण् - छेदिकः
- नित्य छेदने योग्य. [३३८]

(૧૧૭) વિરાગાદ્વિરજ્ઞાન ૬/૪/૧૮૩ દ્વિતીયાન્ત વિરામ
શબ્દને નિત્યમહંતિ અર્થમાં ફક્ત વગેરે પ્રત્યયો થાય છે
અને વિરામ તું વિરજ્ઞાનને છે

० विराग + इकण् - विरङ्ग + इकण् - वैरङ्गिकः -
 विरागने नित्यं योग्य [३४०]

(११८) दण्डादेयः ६/४/१७८ द्वितीयान्त दण्ड वगेरे
ने अर्हति अर्थभां य प्रत्यय लागे. दण्डमर्हति - दण्ड

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

* पक्षे क - अष्टवृत्ति - पृ. १०३

+ य - दण्ड्यः - दंडने योग्य.

अथ महर्ति-मर्थ+य-अर्थः - धनते योग्य [३४१]

(૧૧૮) ત્રિંશદ્વિંશતેઽકોઽસંજ્ઞાયમાહ'દયે' ૬/૧/૧૨૯
અર્હત્ અર્થ' સુધીમાં (તમર્હતિ ૬/૪/૧૧૭ સુધીમાં)
ને પ્રત્યયો દહેત્રાયા છે તે પ્રત્યયો ના સ્થાને અસંજ્ઞા
હોય તો ત્રિંશત્ અને વિંશતિ શબ્દને ઢક્ પ્રત્યય થાય છે.

० त्रिंशत्ता कितम् - त्रिंशत् + डक् - त्रिंशकम् -
 त्रीशं वडे षरीद्वेयुं, त्रिंशतमहति - त्रिंशकः - त्रीशने
 योग्य. [३४२]

(૧૨૦) વિંશત્તેર્હિતિ ૭/૪/૬૭ ઇ નિશાની વાળો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અપદના વિંશતિ શબ્દનો “તિ” લોપાય છે. ૦ વિંશત્યાઃ ક્રિતઃ - વિંશતિ + ઢક્ (ઉપરોક્ત સૂત્રઃ ૧૧૯ થી ઢક્ - વિંશકઃ પટઃ

— વીશ રૂપિયા વડે ખર્ચ દેતી પટ [૩૪૩]

[462]

(७७) सङ्ख्याडतेश्चाऽशत् ति-ष्टे-कः ६/४/१३०

★ सुत्रपृथ० :- सङ्ख्या-डतेः च अशत् ति ष्टेः कः

★ वृत्ति :- शदन्त-त्यन्त-ष्टयन्त-वज्रसङ्ख्यायाः

इतेत्रिंशद्विंशतिभ्यां चाहर्दथे कः स्यात् । द्विकं त्रिंशत्कं
विंशतिकं, कतिकं, यावत्कम् । इतेः पृथगू ग्रहणं त्वन्तप्राप्त-
निषेध परिहाग्य । अशक्त्यपेरेति किम् ? चात्वारिंशत्कम् ।
षाष्टिकम् ।

❧ 'सहस्रं श मनःद्ग ६/४/१६६ । आहं दथे'
साहस्रः । श तमनः ।

॥ **वृत्तार्थः** :- जेने छे शत्रू, ति अथवा
 छि आवेल छैय तेना सिवायना सभ्यावायी
 नाभ, डति प्रत्ययात् नाभ, त्रिशत्रू अन्ये विंशति
 नामाने अहंत् अर्थमां कः प्रत्यय लागेछे.

0) द्वाभ्याम् क्रिन्म् - द्वि + क - द्विकम् -
ये वडे अरीद्वे.

० त्रिंशत्ता कृतम् - त्रिंशत् + क - त्रिंशत्कम् -
त्रीश वडे 'परीदेसु'

० विंशत्या क्तितम् - विंशति + क - विंशतिकम् -
वीश वडे ञरीद्वेषु.

० कतिभिः कृतम् - कति + क - कतिकम् -
 डेटला वडे 'अरीदेलु'

૦ યાવત્કમ્ - જેટલા વડે ખરીદેલું.

० डति-तुं पृथग्-ग्रहणं केमं कथं ?

‘ति’ अन्त्यतो। निपेय करेयो। हो। थी। डति। अह। अ। अ। अ।

૧) અગ્નિનિર્ગત દેવ દર્શુ ?

વન્મરિગ્નકમ્, ગાત્રિકમ્ (દક્ષ પ્રત્યયાન નામ થયો છે પણ આ મૂલથી ક ન લાડે.

★ અનુવૃત્તિ :- ચિદ્ વિગ્નં દક અગ્નિગ્નમ્
આ વગ્નં ૧/૮/૧૦૬ થી વિગ્નવિગ્નં વગ્નં

❖ વિશેષ :- ૦ આ મૂલ દક્ષનો અપવાદ છે

૧) ગાન્મસઃ - ગાન્મસો ૭/૧/૧૦૬ થી અનુ:

ગાન્મસો ૧/૧/૧૦૬ થી ન આ ન ગા

❑ ધૈવજિતિ :- (૧૨૨) સ્વદગ્નમાનગ્ન ૬૪ ૧૩૬
ગ્નમ્ અને ગ્નમાન ગ્નદોને અર્થ આ અગ્નિ થાય
૧) ગ્નદગ્ન ક્રિયા - ગ્નદગ્ન + ગ્ન - ગ્નદગ્ન -
ગ્નદગ્ન વગેરે અર્થે ૧) ગ્નદગ્નને ક્રિયા - ગ્નદગ્ન
માના માપથી અર્થે ૧૩૬

[૫૮૩]

(૭૮) ગાન્મસઃ ધૈવ ૬/૮/૧૦૬

★ મુલપૃથઃ :- ધ - ગાન્મસ ધ - ધૈવ ધૈવ

★ વૃત્તિ :- ધિગ્નમાનગ્નદગ્ન ગ્નમ્ ગ્નદગ્ન
ગ્નદગ્ન ગ્ન ગ્ન ન ગ્ન દિ, ગ્નદગ્ન ગ્ન ગ્નદગ્ન
ગ્નમ્ ન ગ્નદગ્ન । ગ્નમા ક્રિયા ગ્નદગ્ન ગ્નદગ્ન ।

❖ વૃત્તિ :- ધિગ્નમાનગ્નદગ્ન નામને
ગ્નદગ્ન અર્થે (ગ્નદગ્ન ૬/૮/૧૦૬ મુલથી માં)
અપવાદ પ્રત્યયોને તે દોષધૃત નામ દોષ થો
અગ્નિ વગ્ન (ધૈવ) લોપ થાય છે તે વ
નિગ્નની વાળો સમજાયો એ વગ્ન (અગ્નિ
વગ્ન લોપ થયા પછી દર્શી) લોપ ન થાય.
ગ્નમા ક્રિયા ગ્નદગ્ન = ગ્નદગ્ન = એ દોષ
વગેરે અર્થે (કમ એ માપ છે)

- ગ્નદગ્ન - અધિગ્ન અગ્નિ :-

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ધિગ્નઃ ગ્નઃ ૬/૪/૧૦૬ થી ધિગ્નઃ
(૨) વિગ્નવિગ્નં ગ્નઃ અગ્નિ ગ્નદગ્ન ૬/૪/૧૦૬ થી
ગ્નદગ્ન

❖ વિશેષ :- ૦ ગાન્મસ દેવ દર્શુ ?

ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
લોપિતી ગ્નદગ્ન પદ્ધતિ છે - અર્થે દોષ નામને
માટે નિયમ ન લાગે.

• અપવાદઃ (૧) ગાન્મસ - ગ્નદગ્ન ગ્ન ૭/૪/૧૦૬

• ગાન્મસ - અગ્નિ ગ્નદગ્ન ગ્ન ૭, ૪, ૨૮૫

થી હી પ્રત્યય અને ન લાગે ન દાર. (૨) ગ્નદગ્ન
૭/૪/૧૦૬ થી ગ્ન નો ન થયા ગ્નદગ્ન અને (૩) ગાન્મસ
૬/૪/૧૦૬ થી ગ્ન પ્રત્યય (૪) ગાન્મસ ગ્ન ૭/૪/૧૦૬
થી ગ્નદગ્ન ગ્નદગ્ન થયા હી અને ગાન્મસ ગ્નદગ્ન
અનુ.

૦ ધૈવ દેવ દર્શુ ? • ગ્નદગ્નઃ

ગ્નદગ્નઃ ગાન્મસઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ

(૧) ગાન્મસઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
પ્રત્યય (૨) ગ્નદગ્ન + ગ્ન, ગ્નદગ્ન ૨/૪/૧૦૬ થી હી
= (૩) ગ્નદગ્ન + ગ્ન + ગ્ન, ગ્નદગ્ન ૨/૪/૧૦૬ થી
ગ્ન લોપ = (૪) ગાન્મસ, ગાન્મસ અગ્નિ માં ગ્નિ
૬/૪/૧૦૬ થી ગાન્મસ = (૫) ગાન્મસ + ગાન્મસ =
ગાન્મસો થયું.

દેવ ગ્નદગ્નઃ ગાન્મસઃ અથવા ગાન્મસઃ
ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
તે લોપ ગ્નિ છે મટે ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
થયા હી નિયમ થાય તેથી ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ૬/૪/૧૦૬ થી
ગ્ન પ્રત્યય નિયમ ગ્ન લોપના ગાન્મસ નિયમ થાય
અને ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ

[૫૮૪]

(૭૮) ગ્નદગ્ન ગ્ન ગ્ન ગાન્મસ ૭/૪/૧૦૬

★ વૃત્તિ :- ગ્નદગ્ન ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ
ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ

❑ 'ધૈવ ગ્નદગ્ન' ૭/૪/૧૦૬ । ગ્નદગ્નઃ । ગ્નદગ્નઃ ।
'ગાન્મસઃ' ૭/૪/૧૦૬ ગાન્મસઃ, ગ્નદગ્નઃ । 'ગ્નદગ્નઃ'
ગ્નદગ્નઃ ૭/૪/૧૦૬ ગ્નદગ્નઃ, ગ્નદગ્નઃ । 'ગ્નદગ્નઃ'
૭/૪/૧૦૬ ગ્નદગ્નઃ । ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ । નો ગ્નદગ્નઃ
ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ । ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ।
'ગાન્મસઃ' ૭/૪/૧૦૬ । ગ્નદગ્નઃ । ગ્નદગ્નઃ ।

❖ વૃત્તિ :- દ્વિતીયાન્ત એવા લ્થ, ગ્ન
અને ગાન્મસ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ અર્થે માં વ પ્રત્યય
લાડે.

૦ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ

• ગ્નદગ્નઃ ગાન્મસઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ ગ્નદગ્નઃ

★ અનુવૃત્તિ :- ગ્નદગ્નઃ ૬/૪/૧૦૬ થી (દ્વિતીયાન્ત)

❖ વિશેષ :- ૦ ગ્નદગ્ન

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૨૨) ધુરો જૈયણ ૭/૧/૩ દ્વિતી-
યાન્ત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ય અને એયણ પ્રત્યય
થાય. ૦ ધુરં વહતિ = ધુર + ય = ધુર્યઃ પક્ષે ધુર +
એયણ = ધૌરેયઃ - ધુસર વહન કરનાર [૩૪૫]
(૧૨૩) વામાદ્યાદેરીતઃ ૭/૧/૪ વામ વગેરે શબ્દો જેની
આદિમાં હોય એવા દ્વિતીયાન્ત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં
ઈન થાય છે. વામ ધુરાં વહતિ = વામ ધુર + ઈન = વામ
ધુરિનઃ = ડાબી તરફની ધુરાને વહન કરનાર એ-જ-રીતે
સર્વ ધુરં વહતિ = સર્વ ધુરિનઃ તમામ ધુગને વહન કરનાર
[૩૪૬]

(૧૨૪) હલસીરાદિકણ ૭/૧/૬ દ્વિતીયાન્ત હલ અને
સીર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ઇકણ પ્રત્યય થાય છે.
૦ હલં વહતિ - હલ + ઇકણ = હાલિકઃ = હળને
વહન કરનાર,
૦ સીરં વહતિ = સીર + ઇકણ = સૈરિકઃ = હળને
વહન કરનાર [૩૪૭]

(૧૨૬) શકટાદણ ૭/૧/૭ દ્વિતીયાન્ત શકટ શબ્દને
વહતિ અર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય. શકટં વહતિ = શકટ
+ અણ = શાકટઃ = ગાડાને વહન કરનાર [૩૪૮]
(૧૨૬) હ્રદ્ય-પદ્ય-તુલ્ય-મૂલ્ય-વડ્ય-પથ્ય-વયસ્ય-
ધેનુણ્યા-ગાહપત્ય-જન્ય-ધમ્યમ્ ૭/૧/૧૧ આ બધા
શબ્દોને જુદા જુદા અર્થમાં ય પ્રત્યયાન્ત નિપાતન
કરાયા છે. હ્રદ્ય :- હ્રદ્યસ્ય પ્રિયમ્ = હ્રદ + ય = હ્રદ્યઃ
= હૃદયને પ્રિય એવું ઔષધ જુઓ [૩૪૯]

(૧૨૭) નૌ વિષેણ તાર્ય વધ્યે ૭/૧/૧૨ તૃતીયાન્ત
નૌ શબ્દને તાર્ય અર્થમાં અને વિષ શબ્દને વધ્ય અર્થમાં
ય પ્રત્યય થાય છે.

૦ નાવા તાર્યા નદી = નૌ + ય નાવ્ય નદીઃ = નાવ
વડે તરી સહાય તેવી નદી.

૦ વિષેણ વધ્ય શત્રેઃ = વિષ + ય = વિષ્યઃ - વિષથી
મારવા લાયક શત્રુ [૩૫૦]

(૧૨૮) ન્યાયાર્થાદનપેતે ૭/૧/૧૩ પંચમ્યન્ત ન્યાય
અને અર્થ શબ્દને મર્યાદા યુક્ત અર્થમાં 'ય' પ્રત્યય
લાગે. ૦ ન્યાયાદનપેતં = ન્યાય + ય = ન્યાયમ્ =
ન્યાય યુક્ત - (એજરીતે) અર્થમ્ = અર્થ યુક્ત
[૩૫૧]

[૫૮૫]

(૮૦) તત્ર સાધૌ ૭/૧/૧૫

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તાસાધૌ યઃ સ્યાત્ । સમ્યઃ ।

■ “પર્ષદો ણ્ય યૌ” ૭/૧/૧૮ । સાધૌ । પાર્ષદઃ,
પાર્ષદઃ । (પારિષદ્યઃ, પારિષદઃ) “સર્વજનાણ્યેનજૌ” ૭/
૧/૧૯ । સાધૌ । સાર્વજન્યઃ, સાર્વજનીનઃ । પથ્યાદેરેયણ
- પાયેયમ્, આતિથેયમ્ । “ખ્યોડતિથેઃ” ૭/૧/૨૪ ।
આતિથ્યમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સપ્તમ્યન્ત નામને સાધુ
અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ૦ સમાયાં સાધુઃ =
સમા + ય = સમ્યઃ = સભ્ય.

✠ વિશેષ :- ૦ સાધુ શબ્દ પ્રવીણ-ચોખ્ખ
- ઉપદારક અર્થમાં છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૨૯) પર્ષદોણ્ય જૌ ૭/૧/૧૮
સપ્તમ્યન્ત પર્ષદ્ શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય અને ણ
પ્રત્યય થાય છે.

૦ પર્ષદિ સાધુઃ = પર્ષત્ + ણ્ય = પાર્ષદ્યઃ પક્ષે પર્ષત્
+ ણ = પાર્ષદઃ = પર્ણિસદમાં સભ્ય.

કેટલાક પરિષદ માં ણ્ય, ય ધ્રુવે છે તેા પારિષદ્યઃ,

પારિષદઃ થશે

[૩૫૨]

(૧૩૦) સર્વજનાણ્યેનજૌ ૭/૧/૧૯ સપ્તમ્યન્ત સર્વ-
જન શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય, ઇન્ઝ પ્રત્યયો લાગે.
સર્વજને સાધુઃ - સર્વજન + ણ્ય - સાર્વજન્યઃ પક્ષે સર્વ-
જન + ઇન્ઝ - સાર્વજનીનઃ સર્વજનમાં સાધુ [૩૫૩]

(૧૩૧) પથ્યતિથિ-વસતિ-સ્વપતેઃ એયણ ૭/૧/૧૬
પથિન્, અતિથિ, વસતિ, સ્વપતિ શબ્દોને એયણ પ્રત્યય
લાગે પથિ સાધુ - પથિન્ + એયણ - પાયેયમ્ -
રસ્તામાં સાફ ભાતું.

૦ અતિથૌ સાધુ - અતિથિ + એયણ - આતિથેયમ્ -
અતિથિ માટે સાફ [૩૫૪]

(૧૩૨) ખ્યોડતિથે ૭/૧/૨૪ અતિથિ શબ્દને “તેને આ
માટે” અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે.

૦ અતિથેઃ ઇદમ્ - અતિથિ + ણ્ય - આતિથ્યમ્ -
અતિથિ માટે આ [૩૫૫]

[૫૮૬]

(૮૧) તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫

★ વૃત્તિ :- ચતુર્થ્યન્તાદિતે ઈયઃ સ્યાત્ । વત્સીયઃ ।

■ પ્રાણજ્ઞાદિભ્યો યઃ દત્ત્યમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ચતુર્થ્યન્ત નામને હિત
અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય. ૦ વત્સાયઃ હિતઃ -
વત્સ + ઈય - વત્સીયઃ - પુત્ર કે શીશ્ય માટે હિતરૂપ

❧ વિશેષ :- ૦ જ્યોત્સ્ના નિદેશ છે

❧ જિત = ઉપશાંતિ અર્થમાં છે

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૩૩) પ્રાગ્વદ, યથ, મન્થ, નિલ્, યથ, વૃષ, વદ્ય માયાદયઃ ૭/૧/૭૬ અત્યુત્પન્ન એવા પ્રાગ્વૃત્તિ અને અત્યદ શબ્દો તથા યથ, મન્થ, નિલ્, વદ્ય, વૃષ, વદ્ય અને માય શબ્દોને જિત અર્થમાં 'ય' પ્રત્યય થાય. દશાવસ્થામ = દન + ય = દન્ય = દાન માટે [૩૫૬]

[૫૯૭]

(૯૨) ઔગોષ્ઠકાડગ્ન્યર્જનનઃ ૭/૧/૮૦

★ મુતપૃથઃ :- માગ રત્નવદ ઋ મન્થમ્ દનઃ

★ વૃત્તિ :- મંગોષ્ઠ પદેન્ય અગ્ન્યર્જનિ દન સ્વત્ । મન્થમન્થઃ ।

❧ "દેવગામ્તો" ૭/૧/૮૮ અન્થસ્થાદે દૃઘ ન સ્વાત્ । આગ્નર્જનઃ ।

❧ વૃત્તિ :- અત્યુત્પન્ન એવું મોગ ઉત્તપદમાં દેાય તેવું નામ તથા આમત શબ્દને દિન અર્થમાં 'દન' પ્રત્યય થાય છે

૦ માતૃભોગાય દિન = માતૃભોગ + દન = માતૃ ભોગાન = માતૃભોગ માટે દિનકારી

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૩૬) દેવગામ્તોઃ ૭/૮/૪૮ દન પ્રત્યય સાન્યો દેાય ત્યારે ઋ જન અને આગન્થ શબ્દના અન્થ અર્થનો લેાય ન થાય [૩૫૭]

૦ આગ્નિ જિત. = આગ્નિ + દન = આગ્નર્જનઃ = આત્મા માટે દિત્

★ અનુવૃત્તિ :- જ્યોત્સ્ને ૭/૧/૮૫

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૮

[૫૯૮]

(૯૩) વદ્ય મવં વિચ્ચાનત્રયનાન્દર્મવાલે ૭/૧/૮૧

★ મુતપૃથઃ :- વદ્ય મવં વિદ્યાદ્ વદન્ત્ કર્મવાય

★ વૃત્તિ :- વદ્યવિપ્રોગ્વત્ત્વકર્મવાયદ્ દિનેડવં દન સ્વત્ । વદ્યર્જનનઃ । મવંર્જનનઃ । વિશ્વર્જનનઃ ।

❧ "મવંર્જનન" ૭/૧/૮૨ । મવંર્જન, મવંર્જનઃ । અત્યારિપ્રકારેપુ "પ્રાગ્વદ. જ્યોત્સ્નાન્થ મન્થ" ૬/૧/૨૫ મોગ, વૌસ્મ ।

❧ વૃત્તિ :- પચ્ચ, મવં દે વિશ્વપૂર્વદના જન શબ્દથી એ તે કર્મવાય સમાય વાળા

(અને અત્યુત્પન્ન) દેાય તે દિન અર્થમાં દન થાય છે.

૦ પચ્ચર્જનાય દિન = પચ્ચર્જન + દન = પચ્ચર્જનાનઃ = પચ્ચર્જન માટે દિતકર

૦ મવંર્જનાય દિનઃ - મવંર્જનાનઃ - મવંર્જન માટે દિતકર

૦ વિશ્વર્જનાય દિન - વિશ્વર્જનાનઃ - વિશ્વર્જન માટે દિતકર

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) જ્યોત્સ્ને ૭/૧/૮૫

(૨) મંગોષ્ઠ પદાડગ્ન્યર્જનનઃ ૭/૧/૮૦ થી દનઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અર્ધાપય દેમ દનું ।

❧ વદ્યાના, રત્નવદનઃ - વદ્યર્જનનઃ - મદી પચ્ચર્જન શબ્દ તપુઃ સમાયમાં છે તેથી આ મુત ન સાને પણ જ્યોત્સ્ને ૭/૧/૮૫ થી દન થાય.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૩૫) મવંર્જના વા ૭/૧/૮૩ અત્યુત્પન્ન એવા મવં શબ્દને દિન અર્થમાં ન પ્રત્યય વિદેષે થાય. ૦ મવંર્જન દિનઃ = મવં + જ - મવંર્જનઃ વિદેષે (જ્યોત્સ્ને ૭/૧/૮૫ થી દન) = મવં + દન = મવંર્જનઃ = મવં માટે દિતકર [૩૫૮]

(૧૩૬) પ્રાગ્વદઃ જ્યોત્સ્નાન નન્થ મન્થ ૬/૧/૨૫ (અત્યારિ ઉદન અર્થમાં) ત્યારે જ્યોત્સ્નાન ૭/૧/૫૧ મુતમાં તુલના અર્થમાં વૃ પ્રત્યયપુ વિધાન છે. તે વૃ પ્રત્યય પૂર્વે જ્યોત્સ્ના અર્થો બનાવે છે તે-તે અર્થોને અત્યવા શ્રી શબ્દને નન્થ અને પુશ્ચ શબ્દને સન્થ પ્રત્યય સાને છે.

૦ જ્યોત્સ્નાઃ અગ્નિ, જ્યોત્સ્ના મન્થ, જ્યોત્સ્ના મવઃ ૬/૪/૫૪ અર્થમાં જ્વિ + નન્થ = જ્યોત્સ્ના

૦ પુશ્ચઃ અગ્નિવયોરે. પુશ્ચસ્તન્થ - વૌસ્મ [૩૫૯]

[૫૯૯]

(૯૪) લે વા ૬/૧/૨૬

★ વૃત્તિ :- લ વિષયે લેનો વા । જ્યોત્સ્ના, જ્યોત્સ્ના વૌસ્મ, પુશ્ચમ્ ।

❧ વૃત્તિ :- લ પ્રત્યયના વિષયમાં નન્થ અને સન્થ પ્રત્યયો શ્રી અને પુશ્ચ શબ્દને વિકલ્પે સાને છે.

૦ જ્યોત્સ્ના મવ - જ્યોત્સ્ના + નન્થ = જ્યોત્સ્ના પદે જ્યોત્સ્ના + નન્થર્જન (મવેત્વત્ ૭/૧/૫૫ થી લ પ્રત્યય) = જ્યોત્સ્ના પદુ

૦ પુંસઃ ભાવઃ = પૌંસત્વમ્ પક્ષે પુંસ્વમ્ = પુરૂષપદ્યું

★ અનુવૃત્તિ :- (પ્રાગૂત્તરઃ) સ્ત્રી સાત્ નન્ સ્ત્રી
૬/૧/૨૫

❧ વિશેષ :- ૦ પુંસ્વમ્ (૧) પુમ્સ શબ્દ
(૨) પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી સ્ લોપથતાં પુમ્ (૩) પુમોડ
શિદ્ય ૧/૩/૬ થી પુમ્ ના મ્ નો ર અને અનુસ્વાર
થતા પુરં (૪) પઙી ત્વ પ્રત્યય હોનાથી ચટ્ટેસદ્વિતિયે
૧/૩/૭ થી ર નો સ્ થતાં પુંસ્વમ્ થયું.

[૬૦૦]

(૮૫) માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

★ ધૃતિ :- ષષ્ટ્યન્તાદ્ભાવેડમિધેયે ત્વ-તલૌ સ્થાતામ્ ।
શબ્દ પ્રવૃત્તિનિમિત્તં ભાવઃ । ગોત્વં, ગોતા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ષષ્ટ્યન્ત નામને માવ
સીકવે અર્થ સૂચયના ત્વ ¹ અને તલ્ ² પ્રત્યય
થાયછે. ભાવઃ-વસ્તુના જે ગુણને નિમિત્તે શબ્દ
પ્રવૃત્તિ થાય તે ગુણ માવ કહેવાય દા.ત. ગાય-
પણાના ભાવની માહિતી વિના ગાયને ન
ઓળખી શકાય.

૦ ગોઃ ભાવઃ = ગો + ત્વ = ગોત્વમ્ પક્ષે ગો +
તલ્ = સ્ત્રીલિંગે ગોતા (આત્ ૨/૬/૧૮ થી આ)
= ગાયપદ્યું

★ અનુવૃત્તિ :- તસ્ય (૫૪૫ન્ત) ૭/૧/૫૪

❧ વિશેષ :- ૦ ¹ ત્વ :- માવે આત્વાત્વાદિઃ

સમૂહજઃ એ વચન થી નપુંસલિંગ થશે. * ¹

² તલ્ :- લ દાર સ્ત્રીત્વ માટે છે. * ²

[૬૦૧]

(૮૬) નન્ તત્પુરુષાદવુદાદેઃ ૭/૧/૫૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- નન્ તત્પુરુષાત્ અ બુધ-આદેઃ

★ વૃત્તિ :- અબુધાદિવર્જાદસ્મ.ત્વતલાવેવ સ્થાતામ્ ।
અશુક્લત્વં, અશુક્લતા । અબુધાદેરિતિ કિમ્ ? આબુધ્ય
આચતુર્થમ્ ।

❧ “પૃથ્વાદેરિમન્વા” ૭/૧/૫૮ । મવે । “પૃથુ-મૃદુ

.....

* ¹ ત્વ :- હૈમલિંગાનુશાસન - નપુંસલિંગ પ્રકરણ
સંદેહઃ ૯

* ² સ્ત્રીલિંગાયે લકારો હિ અનુપધારિતા લઘુવૃત્તિ
(સં) પૂ. આ. ૧૬મઃ ૭.

-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃદ્ધસ્ય કૃતો રઃ” ૭/૪/૩૯ । इमनि
णीष्ठे यस्तु च परेषु एषाम् कृतो रः स्यात् ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અબુધ વગેરે શબ્દોને
છોડીને નન્ તત્પુરૂષનાળા શબ્દોને માવ અર્થ-
માં ત્વ, તલ્ પ્રત્યયો જ થાય છે.

૦ અશુક્લસ્ય ભાવઃ અશુક્લ + ત્વ = અશુક્લત્વમ્
પક્ષે અશુક્લ + તા = અશુક્લતા = અશ્વેત પદ્યું
૦ અબુધ વગેરે કેમ કહ્યું ?

૦ અબુધસ્ય ભાવઃ = અબુધ + દ્યણ્ = આબુધ્યમ્
= અબુધપદ્યું - અહીં ત્વ-તલ્ ન થતાં દ્યણ્
થયો (વળે) દેઠા ચ વા ૭/૧/૫૯ થી દ્યણ્)

૦ અચતુરસ્ય ભાવઃ = અચતુર + દ્યણ્ = આચતુર્યમ્
= અચતુરતા (પતિ રાજાન્ત...ચ ૭/૧/૬૦ થી
દ્યણ્ *)

★ અનુવૃત્તિ :- માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

❧ વિશેષ :- ૦ બુધાદિ ગણ :- બુધ,

ચતુર, સંગત, લવણ, વડ, કત, રસ, લઘ, યથા, યથાતથ,
યથાપુર, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्,
बहुभाषिन्, शीर्षधातिन्, समस्थ, विषमस्थ, पुरस्थ,
परमस्थ, मध्यस्थ, दुष्पुरुष, कापुरुष, विशाल
૦ નન્ પ્રહયુ કેમ કયું ?

પ્રજાપત્યમ્ = પ્રજાપતેઃ ભાવઃ અહીં નન્ તત્પુ. સમાસ
નથી માટે દ્યણ્ પ્રત્યય લાગ્યો.

❧ શિષ્યવૃત્તિ :- (૧૩૭) પૃથ્વાદેરિમન્વા ૭/૧/૫૮
પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થમાં
ઇમન્ પ્રત્યય વિદ્યેલાગે (ઉદા. હવે પઙીના સૂત્રમાં છે)

[૩૬૦]

(૧૩૮) પૃથુ-મૃદુ-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃદ્ધસ્ય કૃતો
રઃ ૭/૪/૩૯ પૃથુ-મૃદુ વગેરે શબ્દોને ઇમન્ ણિ, ઇષ્ટ,
ઈચ્છુ પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તે શબ્દોના ક્ર નો ૨ થાયછે.

૦ મૃદોઃ ભાવઃ = મૃદુ + ઇમન્ = મ્રદિમા = દેહમળતા

૦ મૃશસ્ય ભાવઃ = મૃશ + ઇમન્ = મ્રશિમા - ધણપદ્યું

[૬૦૨]

[૩૬૧]

(૮૭) ચ્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭/૪/૪૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- ત્ અન્ત્ય-સ્વરાદેઃ

★ વૃત્તિ :- તુરન્ત્યસ્વરાદેઃ એ મનિ ન્યદૌ ચ લુક્ સ્થાન્ત । પ્રતિમા ।

.....

* દ્યણ્ :- આ પ્રત્યયની પ્રયના બુધો મૃદુવૃત્તિ ભા.૨.પૂ.૧૧૪

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તુ પ્રત્યયનો તથા અન્ય સ્વરોદિનો જિ, ઇમ્, ઇઞ્, ઇયમ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે લોપ થાય છે. જેમકે :- પ્રયોઃ માત્ર :

(૧) પ્રયુ + ઇમન્ (પૃષ્ઠાદેરિમન્વા ૭/૧/૫૮ થી ઇમન્) = (૨) પ્રયુ + ઇમન્ (પ્રયુ-મૃદુ . ઋતોર ૭/૪/૩૯ થી) = (૩) પ્રજ્ + ઇમન્ (આ સૂત્રથી અન્ય સ્વરનો લોપ) = પ્રથિમા (પ્રથિમન્ નું પ્રથમા એ વ.) વિકલ્પે ત્વ કે ત્વ્ લાગે તેનું ૩૫ - જુઓ સૂત્ર : ૮૮

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રિતિચિત્ત કર્ત્વ્યમ્ ૭/૪/૩૮ થી ઇમન્
(૨) વિન્ મૌર્ગીઠેયો લુ ૭/૪/૩૨ થી જાંઠેયો

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૮

૦ હિસાબ :-

વન્ + ઇમન્ = કર્ + ઇમન્ = કરિમા = કર્તાપત્તુ

[૪૦૩]

(૮૮) ધ્યયર્જાગ્લ્યાદેઃ ૭/૧/૬૯

★ સૂત્રપૃથો :- ગ્-વર્જન્ લઘ્યાદઃ

★ વૃત્તિ :- લઘુપદઃ પૂર્વભાગીય વેગમ્ ૩-૩-૪૬ વર્ગના તદન્તેયો માને કર્મજી વાગ્ય સ્વન્ । પાચિયમ । તલ્લ્ ર્પે વાલિકારાદનુવર્તીયે । શૃન્વમ્ । જુણા । પ્રથિમા । માદ'વમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેની આદિમા લઘુ અક્ષર ૦ તેવા ૩-૩-૪૬ વર્ગના શબ્દોને બાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અળ પ્રત્યય થાય છે । પ્રયોઃ માત્ર કર્મના પ્રયુ + અગ્ = પાચ'વમ્ = પૃથુપથુ' (અહીં જ ના ક ની વૃદ્ધિ થૃદ્ધિ... તદિને ૭/૪/૧ થી થય છે. અને ૩ નો અગ્ - (અસયમ્મુવોડ્ ૭/૧/૭૦ થી થયો.)

આ સૂત્રમાં જળાગ્વા મુચ્ય આદિમાં લઘુ અક્ષર છે. ક અને ૩ વર્ગના શબ્દ છે માટે અળ પ્રત્યય થયો -- વર્ગી ત્વ અને તલ્લ ના અધિકાર ૫૫ આતુ દોષાથી (માત્ર ત્વત્ત્વ ૭/૧/૫૫) પ્રયુ + ત્વ + ગ્દુલ્લમ્ તથા પ્રયુ + તલ્લ = પ્રયુના ૩૫ થયે.

૦ મૃદા' માત્ર કર્મના = મૃદુ + ઇમન્ = (૧) પ્રથિમા, (૨) મૃદુ + અગ્ = માદ'વમ્, (૩) મૃદુ + ત્વ = મૃદુલ્લમ્, (૪) મૃદુ + તલ્લ = મૃદુના = કૌભગતા થયે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) મુગદેર્ણ ૭/૧/૧૭ થી અગ્
(૨) પતિ ગગ્ના ગુણજ્ઞાગ્ગાદિય કર્મજી વ ૭/૧/૧૦ થી કર્મજી (૩) માને ત્વ તલ્લ ૭/૧/૫૫

❧ વિશેષ :- ૦ ચૂ વર્જ' કેમ હતું ?

વલ્લમ્ - ઘરો. મરઃ - અહીં ૬-૮-૪ નથી

૦ લુ આદિ કેમ હતું ?

પાણ્ત્યમ્ - વળ્લા માત્ર અહીં આદિમાં લઘુ અક્ષર નથી

[૪૦૪]

(૮૯) પ્રિય-ચિત્ત-સ્થિતોઃ-ગુરુ-વહુલ-ત્વપ્ર-દીર્ઘ-વૃદ્ધ-વૃન્દાકર્ષ્યમ્ ચ પ્રા-સ્થા-સ્થા-ચર-ગર-ચંદ-પ્રત-પ્રાચ-ચર્પ-વૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮

★ સૂત્રપૃથો :- પ્રિત્ ૧ મિચ્ ૨ સિત્ ૩ વહ ૪ ગુરુ ૫ વહુલ ૬ ત્વ ૭ દીર્ઘ ૮ વૃદ્ધ ૯ વૃન્દાકર્-શર ૧૦ "ઇમ્" વ પ્રા ૧ સ્થા ૨ સ્થા ૩ ચર ૪ ગર ૫ ચંદ ૬ પ્રા ૭ પ્રાચ ૮ ચર્પ ૯ વૃન્દમ્ ૧૦

★ વૃત્તિ :- પ્રિતિના દમ્ભાના વધાનમ્મામિનિ જાંઠે-વસ્તુ ચ પ્રાદયે દગાદેગા માનિ । પ્રિત્ય માત્ર પ્રેમાઃ, પ્રિયમ્, પ્રિતા । સ્થેમ્, મિચયમ્, સિચતા, । ઇવં રંભા, વર્મિમા, રમિમ્, વર્મિમા, પ્રથિમા, પ્રથિમા, વર્મિમા શુન્દિમા ક્ષ્યાદારાવિ શ્રીયિ ચ્યાનિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રિય વર્ગે દશ શબ્દોને યથાચંબલ્લ ઇમર્, જિ, ઇઞ્, ઇયમ્ પ્રત્યયો લાગે છે તેમજ પ્રિય નો પ્રા. ચિત્ત નો ત્યા વર્ગે (સૂત્રપૃથકકરણ મુજબના) દશ આદેશો થાય છે । ૦ પ્રિયમ્ માત્ર = (૧) પ્રિય + ઇમન્ = પ્રા + ઇમન્ = પ્રિયપથુ (મચેત્વત્લ અધિકારથી)
(૨) પ્રિય + ત્વ = પ્રિયતલ્લ, (૩) પ્રિય + તલ્લ = પ્રિયના થયે.

અ-૪-૧-દી-તે

(૨) મિચ્ + ઇમન્ = સ્થેમા = સ્થિયપથુ

(૩) સિત્ + ઇમન્ = સ્થેમા = બાદુ'પથુ

(૪) વહ + ઇમન્ = વરિમા - બાદુ'પથુ

(૫) ગુરુ + ઇમન્ - ગરિમા - ગૌરવ

(૬) વપ્ર + ઇમન્ - વ્રથિમા - ગેધપડીની મરમી

(૭) દીર્ઘ-વૃન્દિમા - દીર્ઘ'પથુ

(૮) વૃદ્ધ - વર્મિમા - વૃદ્ધપથુ

(૯) વહુલ - વંદિમા - બાદુ'લપથુ

(૧૦) વૃન્દાકર્ - વૃન્દિમા - મુદ્દરતા

આ નવે રૂપોને ત્વ-તલ્લ-લાગી કૃત તલ્લ રૂપો થયે

જેમકે :- ગરિમા, ગુરુતા, ગુરુત્વમ્ પગેરે.

★ अनुवृत्ति :- विन्मतेर्णीष्टेयसौ लुपू ७/४/३२ थी
णीष्टेयसौ

❧ વિશેષ :- લઘુ પ્રક્રિયામાં ત્રણત્રણ રૂપો જણાવ્યા છે પ્રેમા. પ્રિયત્વમ્ પ્રિયતા અહીંં હમન્ પ્રત્યય લીધો પણ નિ, ઇષ્ટ, ઇયસુ પ્રત્યયની નોંધ થઇ નથી.

0 પ્રિય + ઇષ્ઠ = પ્રા + ઇષ્ઠ = પ્રેષ્ઠ: (ગુણાજ્ઞાદ ..
 ૭/૩/૯ થી ઇષ્ઠ ઇયસુ પ્રત્યય) તેજરીતે પ્રા + ઇયસુ
 = પ્રેયસુ તુ પ્રથમાં એ.વ. પ્રેયાન્ એજરીતે ણિજ વ્રહ્લમ્
 ૩/૪/૪૨ થી ણિચ્ - પ્રા + ણિ :- પ્રાપયતિ=પ્રિયદેશે

[904]

(८०) भूखंडाचवर्णस्य ७/४/४१

★ सूत्रपृथः :- भू. लुक् च इवर्णस्य

★ धृति :- बहोरीयसाविमि च भूः स्यल्लुकचानयोरि-
वर्णस्य । भूयान्, भूमा।

॥ વૃત્ત્યર્થ :- વહુ શબ્દને ઈયસ્-ઇમન્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે મૂળ્યાદેશ થાયછે અને ઈયસ્ તથા ઇમન્ ના હ વર્ણનો લોપ થાય છે.

७) वहां: भावः = बहु + इयस् - भू + यस्
(आ सूत्रधी इलोप्यने भू आदेशः) - प्रथमा
अ.व. भूयान् विकल्पे बहु + इमन् = भू + मन्
= प्रथमा अ.व. भूमा

★ अनुवृत्ति :- ब्रह्मर्षि भूय ७/४/४० थी ब्रह्मःभूय

॥ विशेष :- ० नोंध :- अतुवत्ति तो अखीं
णि-इमन्-इण् ईयस् नी आवेछे, पण्य पूर्व सुत्रभां णि-
इण् नी वात थं तेथी अखीं इमन् ईयस् लेवाना रहे
० बहु तुं भू थयुं ते दीधं उ हाग. 'भू' इये न
समभवुं - नही तो असवयम्भुवोऽव् ७/४/७० थी ऊ
नो अव् थं नशे.

[909]

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप-क्षुद्रस्याऽन्तरथादे गुणश्च
नामिनः ७/४/४२

★ सूत्रपृथः :- स्थूल दूर-युव-दृश्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्य
अन्तस्थ-आदेः गुणः च नामिनः

★ वृत्ति :- एषां पण्णामिग्नि ण्यादौ चान्तस्थादे
खयवस्स लुगू, नाग्निश्च गुणः । स्थविमा, दविमा, हूँसिमा
क्षेपिमा, क्षोदिमा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્કૂલ, દુર, યુવ, હસ્ત, ક્ષિપ, છુદ્ધ શબ્દોને ગિ, ઇઠ્ઠ ઇયસ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે શબ્દોના નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે અને અન્તસ્થા જેની આદિમાં છે તે આખા અંશ (ભાગ) નો લોપ થાય છે

० स्थूलः सारः (१) स्थूल+इमन् - (२) स्थू + इमन्
(अन्तस्था ल ना आ सुत्रथी लोप) (३) स्थो
+ इमन् - (आ सुत्रथी गुण) - (४) स्थव्+
इमन् - (५) स्थविमन् प्रथमा अ. व. स्थविमा -
स्थूलपाठुं चिकिषे

0 સ્કૂલ + ઇન્ટ - સ્થ.વિન્ટ - વધુજડા.

0 स्थूल + ईरू - स्थीयान् - पुण्यजडे।

એ - જ - રી - તે

दूर + ईमन् - दे + इमन् दविमा - दुरधत्तु

० ह्रस्व+ईमन्-ह्रस्व+इमन्=ह्रसिमा - ह्रस्वपाठः

० क्षिप+ईमर-क्षे+ईमन् = क्षेपिमा - शिघ्रपथः

० क्षुद्र-ईमन्-क्षेद+ईमन् = क्षेदिमा - क्षुद्रपशु

★ अभ्युपगति :- [१] प्रिय स्थिर . वृन्दम् ७/४/३८
था इमन्

[२] विन्मतेणीं ठेयसौं दुप् ७/४/३२ थी णीष्ठेयसौ

❧ વિશિષ્ટ :- ૦ * લઘુ પ્રક્રિયા, હૈમપ્રદાશ નથા લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર બન્નેમાં સ્થુલ, દૂર, યુવન્ શબ્દ માં હમન્ પ્રત્યય લગાડેલ છે સ્થવિમા, દવિમા જેવા રૂપો ક્યાંછે. પણ લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિતા, હૈમબૃહત્ પ્રક્રિયામાં હ્રસ્વાદિ થી જ હમન્ થાય છે. સ્થુલ-યુવન્-દૂર માં હમન્ થતો નથી પણ બાકીના ત્રણ જ (ગિ, ઇષ્ટ, રૂપ) લાગેછે. મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિત સ્પષ્ટ જણાવેછે કે (ભા. ૨, પૃ. ૫૨૪) “હ્રસ્વાદિ શબ્દેભ્યઃ એવ પરતઃ હૈમન્ ભવતિ ન તુ સ્થુલ યુવન દુર શબ્દેભ્યઃ.”

[909]

(६२) वर्णद्वयादिभ्यश्च यण् च वा ७/१/५६

★ सुत्रपृथः :- वर्ण दृढ-आदिभ्यः द्र्यणू च वा

★ वृत्ति :- वर्ण विशेषेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे द्यण्
 इमन् च वा । शौक्ल्यम् शुक्लिमा । दाढ्यः, द्रुढिमा ।

* स्थूल, दूर, युद्धं विवादः—समाधानमां वरीव. ज्ञान
स्थयीर उपाध्याय पं. दी. वृजलावल्लभ जल्लावे छे
स्थूलादि त्रयुते इमन् प्रत्यय लागे नही.

(૯૪) યોપાન્ત્યાદગુરુપોત્તમાદસુપ્રખ્યાદકજ્ઞ ૭/૧/૭૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- ય ડપાન્ત્યાદ ગુરુપોત્તમાદ અ-સુપ્ર-
ખ્યાદ અકજ્ઞ

★ વૃત્તિ :- વ્યાદીનામન્યમુત્તમં તત્સમીપમુપોત્તમં, તદ્-
ગુર્યસ્ય તસ્માદ્ યોપાન્ત્યાત્સુપ્રખ્યવર્જાદકજ્ઞ સ્યાત્ । સાહા-
યકં । રામણીયકં ।

■ ‘‘ચૌરાદેઃ’’ ૭/૧/૭૩ । અકજ્ઞ । ચૌરિકા, ચૌરકં
ચૌર્યમ્ । ‘‘સલ્લિ-વણિગ્ દૂતાદ્યઃ’’ ૭/૧/૬૩ । સલ્લિયમ્ ।
વણિજ્ઞા, વણિજ્યમ્, વણિજ્યમ્ । દૂત્યં, દૌત્યં । ‘‘સ્તેના-
ન્ન લુક્ ચ’’ ૭/૧/૬૪ સ્તેન શબ્દાદ્ ભાવે કર્મણિ ય-
પ્રત્યયઃ સ્યાત્ ; તદ્યોગે નકારસ્ય લુક્ । સ્તેયં, સ્તૈન્યં ।
‘‘કપિ જ્ઞાતેરેયળ’’ ૭/૧/૬૫ । કાપેયમ્ । ‘‘પ્રાણિ જાતિ-
વયોડર્થાદ્જ્ઞ’’ ૭/૧/૬૬ । આશ્વં । કૌમારં । ‘‘યુવાદેરળ’’
૭/૧/૬૭ । યૌવનં । સ્થાવિરં । ‘‘પુરુષહૃદયદસમાસે’’
૭/૧/૭૭ । અળ । પૌરુષમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- ઉત્તમ :- ત્રણ કે તેથી
વધુ અક્ષરવાળા શબ્દના અન્યને વ્યાકરણમાં
ઉત્તમ કહેવાય

0 ઉપોત્તમ :- ઉત્તમ ની નજીક હોય તે ઉપોત્તમ

0 ગુરુપોત્તમ :- ઉપોત્તમ માં શુરૂ અક્ષર આવેલો
હોય તે ગુરુપોત્તમ કહેવાય. (આ સૂત્રમાં લેખુ)

ત્રણ કે તેથી વધુ અક્ષર વાળા જે શબ્દ
ના ઉપાન્ત્યમાં ‘ય’ છે તથા તે ‘ય’ શુરૂ અક્ષર
છે તેના - સુપ્રખ્ય સિવાયના - શબ્દોને (ભાવ
-કર્મ અર્થમાં) અકજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે.

0 સહાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = સહાય + અકજ્ઞ =
સાહાયકમ્ = સહાયપણું

0 રમણીયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = રમણીય + અકજ્ઞ
= રામણીયકમ્ = રમણીયપણું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ભાવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫
(૨) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦
થી કર્મણિ

■ વિશેષ :- 0 ગુરુપોત્તમ કેમ કહ્યું ?

0 ક્ષત્રિયત્વમ્ - અહીં ‘ય’ પૂર્વે હ્રસ્વ છે.

0 કાર્યત્વમ્ - આ બે અક્ષરનો શબ્દ છે

0 સુપ્રખ્યાત્ વર્ગના કેમ કહ્યું ?

સુપ્રખ્યત્વમ્ - અકજ્ઞ ન લાગે.

■ શેષવૃત્તિ :- ‘૪૦) ચૌરાદેઃ ૭/૧/૭૩ ચૌર વગેરે

શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થમાં અકજ્ઞ પ્રત્યય લાગે.
0 ચૌરસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = ચૌર + અકજ્ઞ = ચૌરક
સ્ત્રીલિંગે - ચૌરિકા, નપુંસક લિંગે ચૌરકમ્ પક્ષે ચૌર
+ દ્યળ = ચૌર્યમ્ (પતિ રાજાન્ત ૭/૧/૬૦ થી દ્યળ)
તેમજ (સ્વતલ્) ચૌરતા, ચૌરત્વમ્ [૩૬૩]
(૧૪૧) સલ્લિ વણિગ્ દૂતાદ્યઃ ૭/૧/૬૩ સલ્લિ, વણિગ્,
દૂત શબ્દોને ભાવ અને કર્મમાં ‘ય’ પ્રત્યય લાગે.

0 સરવ્યુઃ મત્તઃ = સલ્લિ + ય = સલ્લિયમ્ - સપ્તિપણું
0 વણિજઃ ભાવઃ વણિજ + ય = વણિજ્યમ્ પક્ષે વણિજ +
દ્યળ (પતિરાજાન્ત ચ ૭/૧/૬૦ થી દ્યળ) = વણિજ્યમ્
= વાણિજ્યમ્ [૩૬૪]

(૧૪૨) સ્તેનાન્ન લુક્ ચ ૭/૧/૬૪ સ્તેન શબ્દથી
ભાવ અને કર્મ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય છે. અને સ્તેન
ના ન નો લોપ થાય છે.

0 સ્તેનસ્ય ભાવઃ - સ્તેન + ય - સ્તેન્યમ્ - ચોરપણું
પક્ષે દ્યળ - સ્તૈન્યમ્ [૩૬૫]

(૧૪૩) કપિજ્ઞાતેરેયળ ૭/૧/૬૫ કપિ અને જ્ઞાતિ
શબ્દોથી ભાવ અને કર્મ અર્થમાં ઇયળ પ્રત્યય લાગે.

કપેઃ ભાવઃ - કપિ + ઇયળ - કાપેયમ્ - [૩૬૬]

(૧૪૬) પ્રાણિ જાતિ વયોડર્થાદ્ અજ્ઞ ૭/૧/૬૬ પ્રાણિ-
વાચી શબ્દોને તથા વય સુચક શબ્દોને અજ્ઞ પ્રત્યય
થાય છે. - અશ્વસ્ય ભાવઃ - અશ્વ + અજ્ઞ - આશ્વમ્

0 કુમારસ્ય ભાવઃ કુમાર + અજ્ઞ - કૌમારમ્ [૩૬૭]

(૧૪૫) યુવાદેરળ ૭/૧/૬૭ યુવાદિ શબ્દોને ભાવ અને
કર્મ અર્થમાં અળ પ્રત્યય થાય છે.

0 યૂનઃ ભાવઃ - યૂવન્ + અળ - યૌવનમ્ - યૌવન

0 સ્થવિરસ્ય ભાવઃ - સ્થવિર + અળ - સ્થાવિરમ્ -
સ્થવિરપણું [૩૬૮]

(૧૪૬) પુરુષ હૃદયાદ સમાસે ૭/૧/૭૦ સમાસાં ન
હોય એવા પુરુષ અને હૃદય શબ્દોને ભાવ અને કર્મ
અર્થમાં અળ થાય છે

0 પુરુષસ્ય ભાવઃ - પુરુષ + અળ - પૌરુષમ્ [૩૬૯]

[૬૧૧]

(૯૬) હૃદયસ્ય હલ્લાસ લેખાળયે ૩/૨/૯૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- હૃદયસ્ય હન્-લાસ લેખ અળ યે

★ વૃત્તિ :- લાસ લેખ અળ ય હત્યેતેપુ પેરેપુ હૃદયસ્ય
હન્ સ્યાત્ । હાદમ્ । સમાસે નુ પરમહૃદયત્વમ્ ।

■ શાકટાદ્યો યથાહં ક્ષેત્રે વાચ્યાઃ । ક્ષુશાકટ

અધ્વનીનઃ । સમાંસમીન સાપ્તપદીન દય સાધવઃ । ક્વચિ-
ત્સ્વાર્થે ઈનઃ । અષ્ઠક્ષીગો મન્ત્રઃ । આશિતઙ્ગવીનમ્ અરણ્યમ્ ।
અલઙ્કર્ષીગોઽલઙ્કર્ષપુરુષીગો ના ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- સર્વ શબ્દ પૂર્વક પથ (માર્ગ)
અન્ન, કર્મ (કર્મ), પત્ર (વાહન), પાત્ર અને
શરાવ (શકેરુ) । એવા દ્વિતીયાન્ત શબ્દોને
વ્યાખ્યાનિતે માં વ્યાપે છે અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય

0 સર્વપથં વ્યાખ્યાનોતિ રથઃ = સર્વપથ + ઈન =
સર્વપથીનઃ રથઃ આખા માર્ગમાં વ્યાપી જતો રથ

0 સર્વાન્ન વ્યાખ્યાનોતિ શમ્ = સર્વાન્ન-ગીર્ણં શમ્ =
આખા શરીરે વ્યાપેલી શાંત

0 સર્વકર્મ વ્યાખ્યાનોતિ ના = સર્વકર્મીણઃ ના =
બધા કાર્યોમાં પહેાંચી વળતો નર

0 સર્વપત્રં વ્યાખ્યાનોતિ યન્તા = સર્વપત્રીણઃ યન્તા =
બધા વાહનોને ચલાવનાર

સર્વશરાવં વ્યાખ્યાનોતિ = સર્વશરાવીણં ધૃતમ્ = આખા
શકેરામાં ફેલાયેલ ધી

સર્વપાત્રં વ્યાખ્યાનોતિ-સર્વપાત્રિણઃ-આખા પાત્રમાં વ્યાપ્ત

★ અનુવૃત્તિ :- યથામુલ - સંમુલ્યાદીનઃ તદ્દર્શ્યતે
અસ્મિન્ ૭/૧/૯૬ થી ઈન - અસ્મિન્

❧ વિશેષ :- 0 દ્વિતીયાન્ત અર્થ સૂત્રની
૫૬ રચનામાં અમ્ પ્રત્યયથી લીધો છે

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૫૭) અધ્વાનયેનૌ ૭/૧/૧૦૩
દ્વિતીયાન્ત અધ્વન્ શબ્દને અલઙ્ક-ગામી અર્થમાં ય અને
ઈન પ્રત્યયો થાય છે. અધ્વાનં અલઙ્ક-ગામી = અધ્વન્+ય
અધ્વન્યઃ પક્ષે અધ્વન્+ઈન = અધ્વનીનઃ = ઠેક સુધી
રસ્તા પર જનારો [૩૮૦]

(૧૫૮) સમાંસમીનાદ્યશ્વીનાદ્યપ્રાતીનાગવીનસાપ્તપદીનમ્
૭/૧/૧૦૫ સમાંસમીન, અચ્ચશ્વીન, અચ્ચપ્રતીન્, આગવીન,
સાપ્તપદીન, આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે. જેમકે સમાં
સમાં ગર્ભં ધારયતિ=સમાંસમીના ગૌઃ વષે વષે ગર્ભં ધારય
કરતી ગાય.

0 અચ્ચશ્વીના ગૌ - આજ કાલમાં વીયાનારી ગાય

0 અચ્ચપ્રાતીનઃ લાભઃ=આજ સવારે થનારો લાભ.

0 આગવીનઃ કર્મકૃત્ ઉછીની લાવેલી ગાય પાછી
આપે ત્યાં સુધી કામ કરનાર નોકર

0 સાપ્તપદીનં સત્યમ્=સાત પગલા સુધી સાથે ચાલીને
પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી [૩૮૧]

(૧૫૯) અપઠક્ષાશિતઙ્ગુ = અલંકર્માલંપુરુષાદીનઃ

૭/૧/૧૦૬ અપઠક્ષ, આશિતઙ્ગુ, અલંકર્મ, અલંપુરુષ
શબ્દોને સ્વાર્થમાં 'ઇન્' પ્રત્યય થાય છે.

0 અવિદ્યમાનાનિ ષઢક્ષીણિ અસ્મિન્=અપઠક્ષ+ઈન=અપઠ-
ક્ષીણઃ મન્ત્રઃ=મેજ માણસો જાણતા હોય તેવો મન્ત્ર.

0 અશિતા ગાવોઽસ્મિન્ = આશિતગવીનમ્ અરણ્યમ્ =
જેમાં ગાયોને ખવડાવવામાં આવ્યુ છે તેવું વન

0 અલંકર્મણે=અલંકર્મીણઃ ઈર્મ માટે સમર્થ
અલંપુરુષાય=અલંપુરુષીણઃ=પુરુષ માટે સમર્થ [૩૮૨]

[૬૧૩]

(૯૯) અદિક્ સ્ત્રિયાં વાઙ્ચઃ ૭/૧/૧૦૭

★ વૃત્તિ :- અઙ્ચત્યન્તાત્સ્વાર્થે ઈનો વા સ્યાત્, ન
ચેત્ સ દિશિ સ્ત્રિયં વર્તતે । પ્રાચીનં પ્રાક્ર । પ્રાચીના
પ્રાચી શાખા । અદિક્ સ્ત્રિયામિતિ કિમ્ ? પ્રાચી દિક્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- અઙ્ચ જેને અન્તે છે તેવા
ના મને સ્વાર્થમાં ઈન વિકલ્પે થાય છે. પણ અઙ્ચનામ
ના નિર્મિતિની દિશાનું સૂચક ન હોવાનું જોઈએ.

0 પ્ર+અઙ્ચ=પ્રાક્ર=પહેલાનું (વાક્ય છે)

0 પ્ર+અઙ્ચ+ઈન=પ્રાચીનમ્= પહેલાનું

(અઙ્ચોઽનર્ચાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી જ નો લોપ

0 અદિક્ સ્ત્રિયામ્ કેમ કહ્યું ?

0 પ્રાચીના શાખા = પહેલાની શાખા અહીં
શાખા શબ્દ સ્ત્રી લિંગ છે પણ દિશાવાચી નથી
માટે આ સૂત્ર લાગી 'ઇન્' થયો.

પ્રાચી દિક્ - પૂર્વ દિશા - અહીં પ્રાચી શબ્દ
દિશાવાચી સ્ત્રી લિંગ છે માટે આ સુત્રનો ઈન્
પ્રત્યય લાગ્યો નહીં. (પ્રાઙ્ચૂ+હી = પ્રાચી) -

દિક્શબ્દાત્ સપ્તમ્યાઃ ૭/૧/૧૦૬ થી ઘા પ્રત્યય
લાગી, લુવઙ્ચેઃ ૭/૨/૧૨૩ થી લોપ થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- અપઠક્ષાશિતઙ્-અલંકર્માલંપુરુષાદાનઃ
૭/૧/૧૦૬ થી ઈન

❧ વિશેષ :- 0 અઙ્ચ ધાતુ ત્રણ અર્થમાં
પ્રયોજ્ય છે. દિશા, દેશ કાળ.

0 વા મુઠવાથી વાડડ્યાત્ ૬/૧/૧૧૧ થી અધિકાર
ચાલુ હતો છતાં અહીં ફરીથી વા તું ગ્રહણ કર્યું તે
વિકલ્પને અટકાવવા માટે છે. *

[૬૧૪]

• • • • •

* વા ગ્રહણં પૂર્વવ નિત્યાર્થમ્ - બૃહદ્વૃત્તિ લા. ૨ ૫ ૧૨૨

ધુન્ધુ સુધીનું પાણી (પાણીના ઉંડાણનું માપ)
 ૦ તાવત્ પ્રમાણમસ્યઃ મૂઃ = તાવન્ + માત્રદ્ =
 તાવન્માત્રી મૂઃ = જમીનની તીરછી સપાટીનું માપ
 તેટલા પ્રમાણમાં સપાટ જમીન (માત્રી સ્ત્રી
 લિંગે હી પ્રત્યય)

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્ય સજ્ઞાતં તારકાદિમ્ય હત ૭/૧/૧૧૩
 થી તદસ્ય હતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રત્યયમાં દ્ ધાર સ્ત્રી
 લિંગે હી પ્રત્યય કરવા માટે છે

[૬૧૭]

(૧૦૨) વૌધ્વર્વં દ્વયસદ્ ૭/૧/૧૪૨

★ સૂત્રપૃથક :- વા ઋર્વં દ્વયસદ્ - દ્વયસદ્

★ વૃત્તિ :- ઋધ્વર્વં યત્પ્રમાણં તદર્થાન્ પ્રથમાન્તાત્ ષષ્ઠયથે
 વા એતૌ સ્યાતામ્ । જાનુદધ્નં, જાનુદ્વયસં જાનુમાત્રં જલમ્ ।

■ “હસ્તિપુરુષાદ્વાણ ૭/૧/૧૪૬ । પ્રમાણે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- “તે એનું ઉર્ધ્વં પ્રમાણ”
 એ અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામને (૫૦૬ી) અર્થમાં
 દ્વયસદ્ અને દ્વયસદ્ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

૦ જાનુપ્રમાણમસ્યઃ- જાનુ+દ્વયસદ્ = (૧) જાનુદ્વયસમ્
 વિકલ્પે જાનુ+દ્વયસદ્ = (૨) જાનુદ્વયસમ્ પક્ષે
 (પ્રમાણન્માત્રદ્ ૭/૧/૪૦ થી) જાનુ+માત્રદ્ = (૩)
 જાનુમાત્રમ્ = ધુન્ધુ સુધીનું પાણી

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્ય સજ્ઞાતં તારકાદિમ્ય હતઃ
 ૭/૧/૧૩૮ થી તદસ્ય...હતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ વા ના પ્રહણ્યી ‘માત્રદ્’
 પ્રત્યય પણ લાગ્યો.

૦ ઋર્વં એમ કેમ કહ્યું ?

રજ્જુમાત્રી મૂમિઃ અહીં ઋર્વં પ્રમાણ નથી તેથી પ્રમાણ-
 ન્માત્રદ્ થી માત્રદ્ લાગી હી લાગ્યો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૬) હસ્તિપુરુષાદ્વાણ ૭/૧/૧૪૧
 પ્રથમાન્ત હસ્તિ અને પુરુષ શબ્દથી પઞ્ચમન્ત એવા પ્રમાણ
 અર્થમાં અણ વિકલ્પે થાય છે. -

૦ પુરુષ પ્રમાણમસ્ય=પુરુષ+અણ=પૌરુષમ્=માથોડું પાણી
 [૩૮૯]

[૬૧૮]

(૧૦૩) સંયોગાદિનઃ ૭/૪/૫૩

★ સૂત્રપૃથક :- સંયોગાત્ - ઇનઃ

★ વૃત્તિ :- સંયોગાત્પરસ્યેનઃ અણિ અન્યસ્વરાદેહ્યં

ન સ્યાત્ । હસ્તિનમ્, હસ્તિમાત્રમ્, હસ્તિદધ્નં, હસ્તિદ્વયસમ્
 ■ “ઇદં કિમોડતુરિય્ કિય્ ચાડસ્ય” ૭/૧/૧૪૮ ।
 માને । ઇદં માનમસ્ય-ઇયાન્, કિયાન્ પટઃ । “યત્તદેતદો
 ડાવાદિઃ” ૭/૧/૧૪૯ । અતુઃ । યાવાન્, તાવાન્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંયુક્ત અક્ષર પછી આવેલા
 ઈન્ પ્રત્યયાન્ત નામને અણ પ્રત્યય લાગ્યો હોય
 ત્યારે અન્યસ્વરાદિ (ઇન્) નો લોપ ન થાય.

૦ હસ્તિ પ્રમાણમ યસ્ય = હસ્તિન્+અણ =

(૧) હસ્તિનમ્, પક્ષે (૨) હસ્તિમાત્રમ્ પક્ષે (૩) હસ્તિ-
 દધ્નં પક્ષે (૪) હસ્તિ દ્વયસમ્ = હાથી પ્રમાણ ઉંડું
 આ ઉદાહરણમાં હસ્તિન્ શબ્દને (હસ્તિ પુરુષાદ્વાણ
 ૭/૧/૧૪૧ થી) અણ લાગ્યો છે. ત્યારે ઇન્ ના
 લોપની જે પ્રાપ્ત હતી તેના આ સૂત્ર નિષેધ
 કરે છે

[ત્રૈકલ્પિક રૂપોમાં ઉપરોક્ત સૂત્રોથી દ્વયસદ્
 દ્વયસદ્ અને માત્રદ્ લાગ્યા તે નિર્દર્શનમાત્ર છે]

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અણ ૭/૪/૫૨ (૨) મૂલ્ક
 ૭/૪/૪૧ થી લુક (૩) ન એકસ્વરાત્ ૭/૪/૪૦ થી ન

❧ વિશેષ :- ૦ સંયોગ કેમ કહ્યું ?

મેઘાવિનો ડ પત્ય = મેઘાવિન્+અણ=મૈઘાવઃ અહીં સંયુક્ત
 વ્યંજન નથી માટે ઇન્ નો લોપ થયો.

૦ નોડયદસ્ય તદ્ધિતે ૭/૪/૬૧ થી લોપની પ્રાપ્તિ હતી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૭) ઇદં કિમોડતુરિય્કિય
 ચાડસ્ય ૭/૧/૧૪૮ માન મ્યક ઇદમ્ અને કિમ્ શબ્દને
 ‘તેનું માપ’ એવા પઞ્ચમર્થમાં અતુ પ્રત્યય લાગે તથા
 ઇદમ્ નો ઇય અને કિમ નો કિય આદેશ થાય.

૦ ઇદં માનમસ્ય=ઇદમ્+અતુ=ઇય+અત્ = (પ્રથમા એ વ)
 ઇયાન્ = આટલો લાંબો પટ

૦ કિમ્ માનમ્ અસ્ય=કિમ્+અતુ=કિયાન્ કેટલો લાંબો પટ

[૩૯૦]

(૧૬૮) યત્તદેતદોડાવાદિઃ ૭/૧/૧૪૯ યત્, તત્ એતદ્
 શબ્દને ‘મેઘ’ (માપ) અર્થમાં (પઞ્ચમર્થે) ડાવતુ પ્રત્યય
 લાગે છે.

૦ યદ્માનસ્ય=યત્ + ડાવતુ = યાવત્ તેનું પ્રથમા એ.વ.
 યાવાન્ = જેટલો ઢગલો

૦ તદ્માનમસ્ય=તદ્+ડાવતુ=તાવાન્=તેટલો ઢગલો

૦ એતદ્માનમસ્ય=એતદ્+ડાવતુ=એતાવાન્=આટલો ઢગલો

[૩૯૧]

[૬૧૯]

(૧૦૬) યત્તત્તિમઃસદ્ગુણા દતિર્વા ૭/૧/૧૫૦

★ સુત્રપૃથક :- ચત્તુર્થાદિઃ સદ્ગુણાઃ દતિઃ ચા
★ વૃત્તિ :- સદ્ગુણાદિમાન ચાતિમ્પઃ ઇમ્પઃ ચિમ્પઃ
સદ્ગુણે દતિ વાં મ્યાત્ । યતિ, યાવન્તઃ તત્તિ, તાવન્તઃ ।
કતિ, કિયન્તઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યા૩૫ માનવાચી
અને પ્રથમાન્ત એવા ચત્, તન્ કિમ્ શબ્દોને
તે સંખ્યાય જગ્યાતુ દાયાના પદ્મયથે દતિ પ્રાપ્ય
વિકલ્પે થાય છે.

૦ યા સદ્ગુણા માનવ્ ગુણમ્ ઇતિ - ચદ્+દતિ=ચતિ પદ્મે
(દદ્+કિમ્ . અમ્પ ૭/૧/૧૮૮ થી) યાવન્તઃ =
જેહલાં - = મા સદ્ગુણા માનવ્ ગુણમ્ = તદ્+દતિ=
તતિ પદ્મે (અતુ) = તાવન્તઃ = તેહલાં

૦ કા સદ્ગુણમાનવ્ ગુણમ્=ચતિ પદ્મે ચિયન્તઃ =
કેહલાં

★ અનુવૃત્તિ :- માનદાસચેડકં ૭/૧/૧૪૩ થી માનત્

❧ વિશેષ :- ૦ ચતિ તતિ, કતિ શબ્દોમાં
પદ્મે યાવન્તઃ વગેરેમા દાવતુ સદ્ગુણત્ ૧/૧/૩૬ થી
સદ્ગુણ સંગા થાય છે

૦ યતે તતે કતે શબ્દો અવ માંજ થાય છે પદ્મ
દાવતુસદ્ગુણત્ ૧/૪/૫૪ થી પ્રત્યય લોપાતા ચતિ વગેરે
જ રહેશે.

૦ યાવન્તઃ ચદ્+અતુ થી યાવન્ત્ થયા બાદ.
કદ્+દતિઃ ૧/૪/૭૦ થી ત્ પૂરે ન આગમ થતા યાવન્ત
અને અવ. યાવન્તઃ થશે.

[૭૨૦]

(૧૦૫) અયયગત્તયદ્ ૭/૧/૧૫૧

★ સુત્રપૃથક :- અયયગત્ તયદ્

★ વૃત્તિ :- અયયગત્તેઃ પ્રથમાન્ત સદ્ગુણાર્થાદયચિત્તિ
અર્થે તયદ્ મ્યાત્ । પદ્મ અયયગત્તમ્પ - પદ્મયથો યમઃ ।
ચતુષ્ટયી ગતિઃ

❧ “દિવિમ્યામયદ્ વા” ૭/૧/૧૨૦ ય અયયે દ્વે” ।
દ્વય, દિવયમ્ । ત્રય, ત્રિયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અયયવ અર્થમાં પ્રથમાન્ત
એવા સંખ્યાવાચી નામને “તેના અયયવ”
એવા પદ્મયર્થમાં તયદ્ પ્રત્યય થાય છે.

❧ પદ્મ અયયગઃ ચમ્પ=પદ્મ+તયદ્=પદ્મચ - તય

યમઃ જેના પાય અયયવ છે તેવા યમ
ચત્વારોઽયયવા અમ્પઃ = ચતુર+તયદ્ = ચતુષ્ટય -
ચતુષ્ટયી ગતિઃ ચારે અયયવો છે તેવી ગતિ.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યત્તત્તિમઃ સદ્ગુણા દતિ વાં
૭/૧/૧૫૦ થી સદ્ગુણાઃ (૨) તદ્મય સદ્ગુણં ઇતઃ
૭/૧/૧૪૮ થી તદ્મય

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૪

❧ શબ્દાન્ત :- (૧૬૯) દિવિમ્યામયદ્વા ૭/૧/૧૫૨
અયયવ ચત્વા પ્રથમાન્ત એવા દિ અને વિ શબ્દો તેનો
અવયવ એવા ૧/૩/૧૪૩માં અયદ્ પ્રત્યય વિશેષે થાય છે
૦ દ્વો અયયથો ચમ્પ=દ્વિ + અયદ્ = દ્વમ્ પદ્મે તયદ્
(અયયગત્તદ્ થી) = દિવમ્પ = જેના બે અવયવ છે તે
૦ ત્રયઃ અયયગઃ ચમ્પ - ત્રિ + અયદ્ - ત્રમ્ પદ્મે
ત્રિ+તયદ્ ત્રિવમ્પ=જેના ત્રણ અવયવો છે તે [૩૬૨]

[૭૨૧]

(૧૦૬) અધિકં તત્તમદ્ગમમિન્ન શન મહરથે શતિ
શદ્ દગાન્નાયા દ ૭/૧/૧૫૪

★ સુત્રપૃથક :- અધિકં તત્ ગામ્યમ્ અભિન્ન શન-
સદ્ગુણે શતે શદ્ દગા-મ-નાયાઃ દઃ

★ વૃત્તિ :- શનિગદ્ દગાન્ન શન્યા યાવકત્ શનદિ
શન્ય વશઃઅધિકમનયો જન મદ્ગમ્યોગિયથે દઃ મ્યાત્ ।
વિશનિયોજનમ્પરિશ્કમ્પમિન્ન ઇતિ વિશં યોજનગદ્,
યોજન સદ્ગુણ વા । ૯૧ વિશંદ્ યોજનાનિ અધિકમ્પરિશ્ક
શને સદ્ગુણે વા - વિશં યોજનગદ્મ યોજન સદ્ગુણં વા ।
૯૫ દ્વાદશ યોજન ગદ્મ, યોજન સદ્ગુણં વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- શનિ શદ્, દગા અન્તે છે
તેવા સંખ્યાવાચી (પ્રથમાન્ત) નામને શન
વગેરે સંખ્યા જેમાં અધિક છે એવા (સપ્તમીના)
અર્થમાં તેના દગાને એવા અર્થે હોય ત્યારે
દ પ્રત્યય થાય છે.

૦ વિશનિઃ યોજનાનિ અધિક યમિન્ન શને સદ્ગુણે વા
- વિશં યોજન ગદ્ - યોજન મહરથે વા - ૧૨૦
યોજન - ૧૦૨૦ યોજન

૦ એ જ રીતે ત્રિશન્+દ- ત્રિશમ્ - ત્રિશં યોજન
ગદ્ - યોજન મહરથં વા - ૧૩૦ યોજન - ૧૦૩૦ યોજન

૦ એ જ રીતે દ્વાદશ યોજન શત-સદ્ગુણં વા
દ્વાદશ+દ - દ્વાદશમ્ - ચથું છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ચત્તક્રિમઃ સઙ્ખ્યા ઇતિ વાં
૭/૧/૧૫૦ થી સઙ્ખ્યાયા (૨) તદસ્ય સજ્ઞાતં ઇતઃ
૭/૧/૧૩૮ - તદસ્ય

❧ વિશેષ :- ૦ આ નિયમ સંજ્ઞાવાચક નામને લાગે સંખ્યેય સૂચક નામને નહીં.

૦ “વિંશતેસ્તેર્દિત્તિ” ૭/૧/૧૬૭ થી વિંશતિ ના તિ નો લેખ થયો છે.

૦ તત્સઙ્ખ્યમ્ કેમ કયું ?

વિંશતિદંડા અધિકા અસ્મિન યોજન શતે-અહીં વિંશતિઃ એ દંડ નું નિરૂપણ છે તેથી સંખ્યેય સૂચક નથી.

૦ અધિકમ્ કેમ કયું ?

વિંશતિઃ ડના અસ્મિન શતે = ડન - ઓછું પ્રહણ કરવાથી સૂત્ર ન લાગે.

૦ શત સહસ્રમ્ કેમ કયું ?

‘एकादशाधिका अस्यां विंशति - अहीं त्रीश’ થી અધિક કરવું માટે સૂત્ર ન લાગે.

[૬૨૨]

(૧૦૭) સઙ્ખ્યાપૂરણે હદ ૭/૧/૧૫૫

★ વૃત્તિ :- સઙ્ખ્યા પૂર્વતે યેન તસ્મિન્નર્થે સઙ્ખ્યા વાચકાદ્ હદ સ્યાત્ । દ્વાદશાનાં સઙ્ખ્યા પૂરણઃ-દ્વાદશઃ ।

❧ વિંશત્યાદેર્વાં તમદ્ “૭/૧/૧૫૬ । પૂરણે । વિંશ-તિતમઃ વિંશઃ । શતતમઃ, સહસ્રતમઃ । “ષષ્ઠ્યાદેર સઙ્ખ્યાદેઃ”

૭/૧/૧૫૮ । તમદ્ । ષષ્ઠિતમઃ

• સંખ્યાદેસ્તુ હદ - દ્વિસપ્તતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યા જેના વડે પૂરાય (પૂરણ થાય) તે સઙ્ખ્યાપૂરણ સંખ્યાપૂરણ અર્થ માં સંખ્યાવાચી નામને (અ) હદ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ દ્વાદશાનાં સઙ્ખ્યાપૂરણઃ=દ્વાદશ+હદ = દ્વાદશઃ

★ અનુવૃત્તિ :- ચત્તક્રિમઃ સઙ્ખ્યાયા ઇતિ વાં ૭/૧/૧૫૦ થી સઙ્ખ્યાયા:

❧ વિશેષ :- ૦ સંખ્યા પ્રહણ કેમ કયું ?

૦ એકાદશાનાં મુદ્રિકાણાં પૂરણઃ ઘટઃ = ૧૧ ઉદ્ગ્રિહા વડે પૂર્ણ થતો ઘડો (મુદ્રિકાઃ એક માપછે) - અહીં એકાદશ શબ્દ સંખ્યાપૂરણને સૂચવતો નથી માટે હદ ન લાગે

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૭૦) વિંશત્યાદેર્વાં તમદ્ ૭/૧/૧૫૬ સંખ્યાવાચી વિંશતિ વગેરે શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થ સૂચવવા તમદ્ પ્રત્યય વિદ્યોગે લાગે. -૦ વિંશતેઃ પૂરણઃ = વિંશતિ+તમદ્=વિંશતિતમઃ પક્ષે વિંશઃ (સઙ્ખ્યાપૂરણે

થી હદ પ્રત્યય થાય)

[૩૬૩]

(૧૭૧) શતાદિમાસાર્ધમાસ-સંવત્સરાત્ ૭/૧/૧૫૭ શત વગેરે સંખ્યાવાચી શબ્દોને તથા માસ, અર્ધમાસ સંવત્સર શબ્દોને તમદ્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ શતસ્ય પુરણઃ = શત + તમદ્ = શતતમઃ = સોભો

૦ સહસ્રસ્ય પુરણઃ=સહસ્ર+તમદ્ = સહસ્રતમઃ = [૩૬૪]

(૧૭૨) પઞ્ચાદેરસઙ્ખ્યાદેઃ ૭/૧/૧૫૮ જેમની આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ નથી એવા ષષ્ઠિ વગેરે નામોને તમદ્ પ્રત્યય થાય. • ષષ્ઠેઃ પુરણઃ = ષષ્ઠિ+તમદ્=ષષ્ઠિતમઃ-

સાઠમો - જે સંખ્યાવાચી શબ્દ આદિમાં હોય તો હદ પ્રત્યય લાગે - દ્વિસપ્તતઃ = બેાંતેરમો [૩૬૫]

[૬૨૩]

(૧૦૮) નો મદ્ ૭/૧/૧૫૯

★ વૃત્તિ :- નાન્તાયાઃ સઙ્ખ્યાયાઃ પુરણે મદ્ સ્યાત્ । પચ્ચમઃ । સઙ્ખ્યાદેસ્તુ હઃ = પોઢશઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ન કારાન્ત નામને સંખ્યા પુરણ અર્થમાં મદ્ થાય છે. (આદિમાં સંખ્યા વાચી નામ ન હોય તો)

૦ પચ્ચાનાં સંખ્યાનાં પુરણઃ=પચ્ચ+મદ્ = પચ્ચમઃ = પાંચ સંખ્યાને પૂરી કરનાર

જો સંખ્યાવાચી હોય તો હઃ લાગે - પોઢશઃ (અધિક...દશાન્તાયાઃ હઃ ૭/૧/૧૫૫ થી હઃ)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પઞ્ચાદેઃઅસઙ્ખ્યાદેઃ ૭/૧/૧૫૮ થી અસઙ્ખ્યાદેઃ

(૨) સઙ્ખ્યા પુરણેહદ ૭/૧/૧૫૭ થી સઙ્ખ્યાપૂરણે

❧ વિશેષ :- ૦ ન અન્તે કેમ કયું ?

૦ વિંશઃ- અહીં ન અન્ત શબ્દ નથી માટે મદ્ ન લાગે

[૬૨૪]

(૧૦૯) પિત્તિથદ્ વહુ-ગણ-પુત્ર સઙ્ખ્યા ૭/૧/૧૬૦

★ સુત્રપૃથઃ પિત્તિથદ્ વહુ ગણ-પુત્ર-સઙ્ખ્યાત્

★ વૃત્તિ :- અપ્યસ્તિથદ્ સ્યાત્ સ ચ પિત્ત

❧ “અતોરિયદ્” ૭/૧/૧૬૧ પુરણે । વહુત્તિયઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વહુ, ગણ, પુત્ર, સઙ્ખ્યા શબ્દોને તિથદ્ (તિથ) પ્રત્યય થાય છે તે પિત્ત કહેવાય છે.

૦ વહૂનાં પુરણઃ = વહુ+તિથદ્=વહુતિથઃ બહુનો પૂરક

★ અનુવૃત્તિ :- સઙ્ખ્યા પુરણેહદ ૭/૧/૧૫૫ થી સઙ્ખ્યાપૂરણે

❧ વિશેષ :- ૦ પિત્ત કરવાથી પુવત્ ભાવ થશે (અવદ્માનિપિત્ત તદ્વિષ્તે ૭/૨/૫૦)

ગમ્ય પુરણઃ = ગમ્ય+તિથદ્ = ગમ્યતિથઃ = ગમ્યનો પુરઃ
મદ્ય પુરણઃ = મદ્ય+તિથદ્ = મદ્યતિથઃ = મદ્યનો પુરઃ

□ શેપવૃત્તિઃ - (૧૭૩) અંતરિચદ્ ૭/૧/૧૬૧ અત્
પ્રત્યય અને દેવ એવા નામને સંખ્યાપુરણ અર્થમાં
ઇય્ પ્રત્યય લાગે તે નિત્ સઘટ દેહતાય છે

□ ઇયતાપુરણઃ = ઇયત્+ઇયદ્ ઇતિયઃ આદત્વી મંખ્યા-
નો પુરઃ [૩૬૬]

[૪૨૫]

(૧૧૦) ક્યઙ્-માનિ વિન તદિને ૩/૨/૫૦

★ વૃત્તિ - વપુ કિન્નર વનઃ સ્ત્રી પુદમ્યાત્ ।
વૃધીઃ મદ્યપુરણી-વર્તિયઃ । ૨.૬તિયી

□ "પદ્ધતિ-કતિપયાત્ યદ્" ૭/૧/૧૬૨ । પુરણ ।
પદ્ધઃ, કતિયઃ, કતિયયઃ । "ચુર" ૭/૧/૧૬૩ ।
યદ્ ચુર્યઃ । "યે ચૌ ચ વુ ચ ૭/૧/૧૬૪ । ચુરઃ ।
તુયઃ । તુતિયઃ ।" દ્વેર્ણય ૭/૧/૧૬૫ । કિર્તિયઃ ।
"ત્રેતૃચ" ૭/૧/૧૬૬ ત્રિ ઘટાત્ ત્રીયઃ મ્યાત્, ત્રિ
ઘટમ્ય ત્ ઘટાદેશઃ । તૃતીઃ ।

✠ વૃત્તિ - ક્યઙ્ પ્રત્યય પૂનિગાની
વાળો પ્રત્યય, કે તદિત નામ્ય લાગ્યો હોય
અથવા માનિન્ શબ્દ ઉત્પદ્યમાં દેવ ત્યારે
ઙ્ પ્રત્યય મિવાયના વિશેષને લીધે સ્ત્રી
લિંગી થયેલ નામ પુવત્ થાય છે.

□ યદીતાં મદ્યપુરણી = યદ્ + નિથદ્ (વિત્તિયદ્
મદ્-યાત્ ૭/૧/૧૬૦ થી નિથદ્) = વદ્-તિયી
દ્ દાર થી સ્ત્રીલિંગે થી પ્રત્યય થયો)

આ મૂળ લાગી પુવત્ આવ થાય છે. (યદ્)

□ યાતતાં પુરણ = યાવત્+યદ્ = યાવતિયો (યદ્-વિન્
મ ઙ્ક છે નેથી પુવત્ થયો)

★ અનુવૃત્તિઃ - વન સ્ત્રીપુવત્-દેશ્યઃ અન્દ ૩/૨/૪૬
થી સ્ત્રીપુવત્-અન્દ

✠ વિશેષઃ ૦ ઉદાહરણ

ક્યદ્ = દેવની દર આચરણે = દેવતાવે = થીથી જેનું
આચરણ કરનાર (પુવત્ થવાથી દેવ શબ્દ ન રહ્યો
અન્યા મત્ ૨/૪/૩૬ થી દેવનો અર્થ જાત)

માનિન્ = દર્શનીયા મ્ય તે અમ્ અશ્વાઃ = દર્શનીય-
માની = આ માણસ આની સ્ત્રીને દર્શનીય માને છે.

(પુવત્ થવાથી દર્શનીય થયું)

□ શેપવૃત્તિઃ - (૧૭૪) પદ્મનિ - કતિપયાત્ યદ્

૭/૧/૧૬૧ યદ્, કતિ અને કતિય શબ્દોને સંખ્યા
પુરણ અર્થે યદ્ પ્રત્યય લાગે છે

□ પદ્મા પૂરણઃ = પદ્ + યદ્ = પદ્ધઃ = ૭ની પુરઃ

□ કતેનાપુરણઃ = કતિ + યદ્ = કતિયઃ - દેહલાને પુરઃ

□ કતેનાના પુરણઃ - કતેનય + યદ્ - કતિનયઃ -
દેહલાને પુરઃ [૩૬૭]

(૧૭૫) ચુર ૭/૧/૧૬૩ સંખ્યાપુરણ અર્થમાં ચુર
શબ્દને યદ્ પ્રત્યય લાગે

□ ચુર્યાપુરણઃ - ચુર્ય+યદ્ - ચુર્યઃ - ચેથો [૩૬૮]

(૧૭૬) ચે ચૌ ચ તુરુ ૭/૧/૧૬૪ ચુર શબ્દને
મંખ્યા પુરણ અર્થમાં ય અને ઇવ પ્રત્યયો થાય છે.
તેન ચુર નો ચ લેખાય છે

□ ચુર્યાપૂરણઃ - ચુર + ઇવ - તુતિયઃ વિશેષે
ચુર + ય - તુયઃ - ચેથો [૩૬૯]

(૧૭૭) દ્વેર્ણય ૭/૧/૧૬૫ ત્રિ શબ્દને સંખ્યાપુરણ
અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય લાગે છે.

□ દ્વયાઃ પૂરણઃ - કિર્તિય-કિર્તિયઃ - બીને [૪૦૦]

(૧૭૮) ત્રન્નચ ૭/૧/૧૬૬ ત્રિ શબ્દને સંખ્યા પુરણ
અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય થાય છે. અને ત્રિ નો ત્ આદેશ
થાય છે ૦ પ્રથમ પુરણઃ - કિર્તિય-ત્રીયઃ [૪૦૧]

[૪૨૬]

(૧૧૧) પુર્વમનેન માદેશ્યન ૭/૧/૧૬૭

★ મુખપ્રેથઃ - પુર્વમ્ અનેન માદેઃ ચ દ્વ

★ વૃત્તિ - કિર્તિમાત્ સપૂર્ણ કેરલાચ પૂર્વમ્-
ર્તિયઃ દ્વ મ્યાત્ । કતપૂર્વમનેન કત પુર્વ કટમ્, પીત
પૂર્વ વત્ ।

✠ વૃત્તિ - કિર્તિમાત્ પૂર્વ શબ્દ એકલો
દેવ કે તેની પૂર્વે બીજો હોય શબ્દ હોય
તો પૂર્વ શબ્દને તત્વીયા અર્થમાં હ્ન થાય છે.

□ કૃત્ પૂર્વ અનેન - કૃતપૂર્વ+હ્ન - કૃતપૂર્વિન્-
(પ્રથમા એવ) - કૃતપૂર્વી કટમ્ - એણે પહેલાં
આદી કરી

□ પીત પૂર્વ અનેન - પીતપૂર્વીપયઃ એણે પહેલાં પીધ

✠ વિશેષઃ - ૦ સિદ્ધેમ વ્યાકરણની વૃત્તિ
મુજમ કિયા વિરપણીય એવો કિર્તિમાત્ પૂર્વ શબ્દ
હોય તો આ નિયમ લાગે છે.

૧) અનેન એ દર્શાવે છે

૦ ઉદા. પુર્વમ્ અનેન - પૂર્વ+દન્-પૂર્વી-આના વડે પહેલાં

[૪૨૭]

(૧૧૨) ઇષ્ટાદે: ૭/૧/૧૬૮

★ વૃત્તિ :- અર્થ: પ્રથમાન્તેભ્યસ્તૃતીયાયૈ કર્ત્તરિ ઇન્ સ્યાત્ । ઇષ્ટો યજ્ઞોડનેન-ઈષ્ટીયજ્ઞે । અધીતસ્તર્કોડનેન-અધીતી તર્કૈ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત ઇષ્ટ વગેરે શબ્દો ને તૃતીયા એવા કર્તા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

0 ઇષ્ટ:યજ્ઞોડનેન=ઈષ્ટ+ઇન્=ઈષ્ટિન્= પ્રથમાએ.વ. = ઇષ્ટીયજ્ઞે=યજ્ઞમાં યજ્ઞન કરનારે

0 અધીત: તર્કોડનેન=અધીત + ઇન્ = અધીતી તર્કૈ તર્કમાં ભણનારે

★ અનુવૃત્તિ :- પુર્વમનેનસાદેચ્ચેન્ ૭/૧/૧૬૭ થી અનેનઇન્

❧ વિશેષ :- 0 ઇષ્ટાદિગણ:- ઇષ્ટ, પુત, ઉપપાદિત, ઉપસાદિત, ઉપાસિત, નિગદિત, પરિગદિત, નિકટિત, સંકલિત, પરિકલિત, સંરક્ષિત, પરિરક્ષિત અર્ચિત, અગણિત, અવકીર્ણ, અવમુક્ત, આયુક્ત, ગૃહિત, અધીત, આગ્નાત, શ્રુત, આસેવિત અવધારિત, અવકલ્પિત, કૃત, નિરાકૃત, ઉપકૃત, અનુયુક્ત, અનુગણિત, ગણિત, પરિગણિત, અનુપટિત, નિપટિત, પટિત, વ્યાકુલિત, ઉદ્ગૃહિત, કથિત, નિકથિત, નિષાદિત

0 વ્યાપ્યેકતેન ૨/૨/૯૬ સૂત્રથી યજ્ઞ અને તર્ક માં સપ્તમી થયું છે.

[૭૨૮]

(૧૧૨) તેન વિત્તે ચચ્ચુચળૌ ૭/૧/૧૭૫

★ વૃત્તિ :- તૃતીયાન્તાત્ રૂયાતેડયૈ ઇતૌ સ્યાતામ્ । વિદ્યાચચ્ચુ: । કેશચળ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત એવા રૂયાતિ પ્રસિદ્ધ અર્થમાં નામને ચચ્ચુ અને ચળ પ્રત્યયો થાય છે

0 વિદ્યાયા વિત્ત: = વિદ્યા + ચચ્ચુ = વિદ્યાચચ્ચુ: વિદ્યા વડે પ્રસિદ્ધ

0 કૌશેન વિત્ત: - કેશ + ચળ = કેશચળ: = કેશ વડે પ્રસિદ્ધ

❧ વિશેષ :- 0 વિત્ત: - જ્ઞાત-વિદિત-વિખ્યાત કે પ્રસિદ્ધ અર્થમાં લેવું. *

[૭૨૯]

*મત્વાદ્ય- ૫૨૬૬વૃત્તિ - ભા. ૨ પૃ. ૧૩૫

મતુ અર્થીય અધિકારનું નિરૂપણ

(૧૧૪) તદસ્યડસ્યમિન્નિતિ મતુ: ૭/૨/૧

★ સુત્રપૃથક :- તદ્ અસ્ય અસ્તિ અસ્મિન્ ઇતિ મતુ:

★ વૃત્તિ :- પ્રથમાન્તાત્પ્રષ્ઠયથૈ વા મતુ: સ્યાત્ । પ્રથમાન્તં ચેદસ્તીત્યુચ્યતે । ગાવોડસ્ય સન્તિ-ગોમાન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત નામથી ૫૦ઠી કે સપ્તમી અર્થમાં મતુ (મત્) પ્રત્યય થાય છે. જો પ્રથમાન્ત વર્તમાનમાં હોયતો (ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમાં ન થાય) ૦ ગાવ: અસ્ય સન્તિ = ગો + મત્ = (૫૦ઠી અર્થમાં મતુ પ્રત્યય) = ગોમન્ પ્રથમા એ.વ. ગોમાન્

(ક્રદુદિત: ૧/૪/૯૦ થી ન્ આગમ, પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી ત્ લોપ, નિદીર્ઘ: થી પૂર્વ અ નો આ)

❧ વિશેષ :- 0 ૫૦ઠી-તે એનું છે: સપ્તમી તે એમાં છે એવો અર્થ થાય.

0 ઇતિ=એ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે શબ્દ છે તેનાથી સમજવું કે ૫૦ઠી અને સપ્તમી ઉપરાંત ખીજા ૫૫૫ કેટલાંક વિવક્ષિત અર્થમાં મતુ થાય છે. તેમજ 'મતુ' અર્થવાળા ખીજાં ૫૫૫ પ્રત્યયો થાય છે-આ વિવક્ષા નીચે મુજબ છે.

* "મૂમનિન્દા પ્રશંસાસુ, નિત્યયોગેડતિશાયને સંતર્ગેડસ્તિ વિવક્ષાયાં, પ્રાથે મત્વાદયોમતા:

0 મ્મિ: = ધણું જેમકે ધણી ગાયો છે - ગોમાન્

0 નિન્દા - શત્કોદર્શન અશ્વ: = શંખોદક શબ્દ ધોડાની નિંદા છે

0 પ્રશંસા: - રત્નદત્તીક-યા = રૂપવાળી કન્યા

0 નિત્યયોગ = દાયમી. - ક્ષીરિણ: વૃક્ષા: કણ્ઠકિન: = દુધાળા વૃક્ષો દાંડાવાળા હોય છે.

0 અતિશાયન = સાધારણથી વધારે: - બલવાન્ મલ્લ:

0 સંસર્ગ - સંપર્ક: - દણ્ડિન્ - દંડવાળો સ-ચોસી

0 અસ્તિ-હયાની: - વ્યાઘ્રવાન્ પર્વત: - વાધવાળો પર્વત

[૭૩૦]

(૧૧૫) માવર્ણાન્તોપાન્ત્યા પચ્ચમર્વાર્ગાન્મતોર્મૌ વ: ૨/૧/૯૪

★ સુત્રપૃથક :- મ-અ-વર્ણાન્ત ઉપાન્ત્ય અ-પચ્ચમર્વાર્ગાન્ મતો: મ: વ:

★ વૃત્તિ :- માવર્ણો પ્રત્યેકમન્તોપાગ્ચૌ યસ્ય તસ્માત્, પચ્ચમર્જર્વાન્તાચ મતોર્મૌ વ: સ્યાત્ । કિમત્રાસ્તીતિ કિંવાન્ । વૃજ્ઞવાન્ ગિરિ:

* વિત્ત: - જ્ઞાતાદિ મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨-૫ ૪૨૬

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્ને કે ઉપાન્ને મા કાર અથવા અર્થ હોય તે નામને લાગેલા તથા જે નામને અન્ને વર્તિ પાંચમે અક્ષર (હ, જ, ણ, ન, મ્) ન હોય તેવા નામથી લાગેલા મતુ પ્રત્યયના મા નો વ થાય છે.
 ૦ કિન્નરપ્રતિ=કિન્ન+મતુ=કિન્નર=(આ મુત્રથી મ્ નો વ થયે)=કિન્ન=(પ્રથમા એ વ.)કિવાન્
 ૦ દુત્રઃ અમિન્ અનિ=વૃક્ષ+મતુ=વૃક્ષમતુ પ્રથમા એ.વ. વૃક્ષમતુ ગિરેઃ=વૃક્ષરાણો પર્વત

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણો ૦
 ઉપાન્ત્ય મ = ઘની+મતુ=ઘનીમતુ = ઘનીના વૃક્ષાણો
 ઉપાન્ત્ય અ વર્ણ :- ઘટ્ટ+મતુ=ઘટ્ટમતુ=વૃષ
 અપ કમવર્ણ :- મદ્વ+મતુ=મદ્વમતુ=પવનરાણો

[૬૩૧]

(૧૧૬) નેતરવિદ્ય. ૨/૧/૮૮

★ મુત્રપૃથક :- ન ર્મિ-આદિયઃ

★ વૃત્ત :- ણ્યો મત્રા માં યા ન સ્વાન્ । ઈર્મિમાન

❧ ઇન્દ્રાન જરવોરે

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઈર્મિ વર્ગે ગણદાને લાગેલા મતુ ના મા નો વ ન થાય.

દાત ઈર્મિમાન = ઈર્મિવાળો (નદરણ...મતુઃ ૭/૨/૧ થી મતુ)

★ અનુવૃત્તિ :- માર્ગ-નોવાનગમ્યમર્ગમનોમોં વઃ ૨/૧/૬૪ થી મત્રો માં વઃ

❧ વિશેષ :- ૦ ઈર્મિ, દનિ, નુનિ, નિનિ, ફનિ, યર, ફુજા, ટાકા નાજા, વાયા, હનિ, ગચ્, પચિ, જટુ, વ્યોનિ, મંડપ, ગો, વાનિ, નિનિ હરિ, વાદ, ફટુ, વટુ, મતુ મિન્દુ, ફન્દુ, કુ વસુ, અંચુ, ધુ, દતુ, શતુ, માનુ —

❧ પ્રથમા ૫૧૧ આદિન ગળને માટે છે

❧ ગાપવૃત્તિ :- (૧૭૭) ઇન્દ્રાનગચૌક ૨/૧/૮૭
 ૦/૧ના દોષ આધારે અર્થમાં વિશેષતા દેાય તે
 ઇન્દ્રમાન ને બદલે ઇન્દ્રાન્ શબ્દ વાપરવો
 ૦ ઇન્દ્રાન્ = સમુદ્ર

[૪૦૨]

[૬૩૨]

(૧૧૭) ગજન્યાન્ મુણ્ઠિ ૨/૧/૮૮

★ વૃત્તિ :- મુગવંકઃ - ગજન્યાન્ ।

❧ મગધા વર્ગેગજન્યાન્ ગાધઃ । “નાગાદેરિકઃ” ૭/૨/૩ નાવિકઃ । મન્ત્ર વ યં મંદેવાવિકાસદન્તુ વર્નનાંમ્-નોમાન્ । “શિખાદિય્ઞ્” ૭/૨/૪ શિખી, મારી, “જેવદિય્ઞ્” ૭/૨/૫ । નીટિકઃ, નીટી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આરા રાગવાળો દેશ એવા અર્થ ના રાજનમાન્ ને બદલે રાજન્યાન્ શબ્દ વાપરવો

૦ દોષમત રાજા વચ્ચે દેશમ્ મઃ-રાજન્યાન્ = આરા રાગ વાળો દેશ

❧ વિશેષ :- ૦ આરા રાગ અર્થ ન દોષ ત્યાં ગજન્યાન્ પ્રયોગ ન થાય
 ૦ મુગાં કેમ હતું ?
 ગજનમ દેશ - મારો રાગ અર્થ નથી.**❧ ગાપવૃત્તિ :-** (૧૮૦) વર્ગેગજન્યાન્ પદ્યકીરકક્ષી ચટુમગન્તુ ૨/૧/૮૬ વર્ગેગજી, અટીન્, વર્મવ, કશાત્, કમન્તુ આ પાંચે શબ્દોમાં મ્ નો વ વિશેષ નામ ૩૫ નિવાન શબ્દો જેમકે:-
 વર્ગેગી = (યજ્ઞ) નીતુ નામ [૪૦૩]

(૧૮૧) નાગાદેરિક ૭/૨/૩ નો વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ફટ પ્રત્યય થાય - નોઅમ્ અસ્મિન વાડિર = નો+ફ=નાવિક (મતુ અધિશર આવે છે તેથી) વિદેષે નોમન્ = દોડીવાળો [૪૦૪]

(૧૮૨) શિખાદિય્ઞ્ ફન્ ૭/૨/૬ શિખા વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ફન્ પ્રત્યય લાગે છે. શિખાડિય્ઞ્સિ = શિખાનન્=શિખિન્ (પ્રથમા એ.વ) શિખી પદ્મેશિખાન્ = ચોટલીવાળો [૪૦૫]

(૧૮૩) શ્રીગાદિય્ઞ્ઃ નો ૭/૨/૫ શ્રીલિ વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ફક અને ફન્ પ્રત્યયો થાય છે

❧ ગીતઃ વચ્ચે શ્વિન - ગીતિ+ફક - શ્રીફકઃ પદ્મે શ્રીદે+ફન્ - ગર્ભ પદ્મે ગાદિમાન્-નોખાવાળો [૪૦૬]

[૬૩૩]

(૧૧૮) અનોડનેકમયાન્ ૭/૨/૬

★ મુત્રપૃથક :- યતઃ અનેકમયાન્

दन्तरः ।

૦ માયા+વિન્ = માયાવી = માયાવી (વિકલ્પે -
ત્રીહ્યાદિભ્યઃ તૌ ૭/૨/૫ થી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો
લાગીને-માયા+ઇક=માયિકઃ માયા+ઇન્=માયી થશે.
૦ મેવા+ વિન્ = મેવાવી = બુદ્ધિશાળી (વિકલ્પ
માટે શેષવાત જુઓ)

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧ થી મતુઃ

❧ વિશેષ :- ૦ ઘ્યોત્સનાદિભ્યોઽણુ ૭/૨/૩૪
માં તપસ્ શબ્દનું પ્રકણ છે તેથી અણુ લાગી તપસ્ +
અણુ=તાપસઃ થશે અને વિકલ્પે તપસ્વી થશે
૦ બધા શબ્દોમાં મતુ પ્રત્યય સમજ લેવો જેમકે:-
સ્ત્રાન્વી વિકલ્પે સ્ત્રાવાન્ થાય.

■ શષ્ઠવૃત્તિ :- (૨૦૨) મેવારથાન્તવેરઃ ૭/૨/૪૧
મેવા અને રથ શબ્દોમાં મત્વથે' ર્થ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.
મેવા+ર = મેવેરઃ પક્ષે મેવાવી = બુદ્ધિશાળી
૦ રથ+ર=રથિરઃ પક્ષે ઇક=રથિકઃ=રથવાળો [૪૨૫]

[૬૩૭]

(૧૨૨) આમયાદીર્ઘશ્ચ ૭/૨/૪૮

★ સૂત્રપૃથક :- આમયાદ્ દીર્ઘઃ ચ

★ વૃત્ત :- અસ્માદિન્ પ્રત્યયઃ સ્યાત્, દીર્ઘઃચાસ્ય ।
આમયાવી ।

■ 'સ્વાન્મિન્નીશે' ૭/૨/૪૯ । દીર્ઘઃચા સ્વામી ।
'ગૌઃ' ૭/૨/૫૦ । ગોમી । 'ઝર્જો વિન્વલાવસૂચાન્તઃ' ૭/૨/૫૧ । ઝર્જસ્વી, ઝર્જસ્વલઃ । ઝર્જાન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આમય શબ્દને મત્વથે'
વિન્ પ્રત્યય થાય છે અને આમય નો અન્ત્ય સ્વર
દીર્ઘ થાય છે. ૦ આમય+વિન્ = આમયાવિન્ =
(પ્રથમા એ.વ.) આમયાવી=ગાયવાળો (વિકલ્પે)
આમયવાન્

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧
થી મતુ (૨) અસ્તપોમાયામેવાલ્લજોવિન્ ૭/૨/૪૭ થી વિન્

❧ વિશેષ ૦ - ૨૫૯

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૦૩) સ્વાન્મિન્નીશે ૭/૨/૪૯
સ્વ શબ્દને ઈશ (સ્વામી) અર્થ જણાતો હોયતો મત્વથે'
મિન્ પ્રત્યય થાય અને અન્ત્ય અ દીર્ઘ થાય.

સ્વ+મિન્=સ્વામિન્=સ્વામી=સ્વવાળો [૪૨૬]

(૨૦૪) ગોઃ ૭/૨/૫૦ ગો શબ્દને મત્વથે' મિન્
પ્રત્યય લાગે.

૦ ગો+મિન્=ગોમી પક્ષે ગોમાન્=ગાયવાળો [૪૨૭]

(૨૦૫) ઝર્જો વિન્વલાવસૂ ચાન્તઃ ૭/૨/૫૧ જુઠારાન્ત
ઝર્જ શબ્દને વિન્ તથા વલ પ્રત્યયો લાગે તેમજ ઝર્જાન્
ઝર્જાસ એવું રૂપ થાય છે.

૦ ઝર્જ+વિન્=ઝર્જસ્વી પક્ષે ઝર્જ+વલ=ઝર્જસ્વલઃ પક્ષે
ઝર્જ+મતુ=ઝર્જાન્ = બળવાળો [૪૨૮]

[૬૩૮]

(૧૨૩) સર્વાદેરિન્ ૭/૨/૫૮

★ સૂત્રપૃથક :- સર્વાદેઃઇન્

★ વૃત્ત :- સર્વાદેરદન્તાત્કર્મધારયાદિન્ સ્યાત્ । સર્વધની

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેની આદિમાં સર્વ શબ્દ
હોય એવા અ ઝારાન્ત શબ્દોને મત્વથે' કર્મ-
ધારય સમાસમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય.

૦ સર્વધન+ઇન્=સર્વધનિન્=સર્વધની=બધાં ધનવાળો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧
થી મતુ

(૨) એકાદેઃ કર્મધારયાત્ ૭/૨/૫૮ થી કર્મધારયાત્

❧ વિશેષ :- ૦ * સર્વાદિ શબ્દથી 'સર્વ છે
આદિમાં જેને' તેવો અર્થ લેવો પણ સર્વાદિ ગણ
ન લેવો.

[૬૩૯]

(૧૨૪) વાતાઽતીમાર પિશાચાત્ કચ્ચાન્તઃ ૭/૨/૬૧

★ સૂત્રપૃથક :- વાત અતીસાર પિશાચાત્ કઃ ચ અન્તઃ

★ વૃત્ત :- અમ્યસ્ત્રિભ્ય ઇન્ કોઽન્તઃચ । વાતકી

■ પ્રાચુર્થપ્રાધાન્યાદિપુ યથાહ' મયદ્વાચ્યઃ અપૂર્વમય' પર્વ ।
"પ્રકારે જાતીયર" ૭/૨/૭૫ । મહા જાતીયઃ । "મૂત
પૂર્વેન્વરદ્" ૭/૨/૭૮ । પૂર્વ મૂતો મૂતપૂર્વઃ । મૂતપૂર્વા ।
આદયા, આદયચરી । "નિન્દ્યો પાશપૂ" ૭/૩/૪ ।
છાન્દસપાશઃ । "પ્રકૃષ્ટે તમપૂ" ૭/૩/૫ અયમેષાં પ્રકૃષ્ટઃ
શુક્લઃ શુક્લતમઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વાત, અતિસાર, પિશાચ શબ્દો
ને મત્વથે' 'ઇન્' પ્રત્યય લાગે છે અને ત્રણેને
અન્તે ક્ ઉમેરાય છે (તેથી ક્+ઇન્=કિન્ પ્રત્યય
જેવું થશે)

૦ વાત+કિન્=વાતકી=વાયુપ્રકૃતિવાળો

એ જ રીતે પિશાચકી=વળગાડવાળો

* સર્વાદિઃ- મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ લા. ૨ પ. ૪૪૪

અવ્યય:-અતિ+તરપૂ = અતિતરામ, અતિ + તમપૂ = અતિતમામ મૂઢ્ઢ-કતે=વિશેષ- ઘણું ખાયા છે.

૦ અસત્વે કેમ કહ્યું ?

કિન્તરદારુ=કેવું લાકડું ? લાકડું સત્વવાચી છે માટે આમ ન લાગ્યો.

★ અનુવૃત્તિ:- (૧) પ્રકૃષ્ટે તમપૂ ૭/૩/૫ થી તમપૂ (૨) દ્વયોર્વિમજ્ઞે ચ તરપૂ ૭/૩/૬ થી તરપૂ

❧ વિશેષ :- ૦ ^૧ એ દારના પ્રહણથી એ દારના નામમાં દાળ અને સત્વવાચીમાં પણ આમ પ્રહણ થાય છે.

[૭૪૨]

(૧૨૭) ગુણાઙ્ગાદ્ગોષ્ઠેયસૂ ૭/૩/૯

★ સૂત્રપૃથો :- ગુણાઙ્ગાન્ વા ઇષ્ટ ઇયસૂ

★ વૃત્તિ:- ગુણપ્રવૃત્તિ હેતુકાત્તમપ્તરપોર્વિષયે યથાસજ્જય-મેતૌ વા સ્થાતામ્ । અયમેષાં પ્રકૃષ્ટઃ પટુઃ, પટિયાન્, પટુતરઃ । “પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ” ૭/૪/૩૪ । ગોષ્ઠેયસુ । પ્રકૃષ્ટઃ પ્રશસ્યઃ- શ્રેષ્ઠઃ, શ્રેયાન્ । વૃધ્વ-પ્રશસ્યોઽર્જઃ । ઝયષ્ઠઃ । “ઝયાયાન્” ૭/૪/૩૬ । અયમીયસા સાધુઃ । અલ્પ-યુનોઃ કન્વા ૭/૪/૩૨ । કનિષ્ઠઃ, અલ્પિષ્ઠઃ, કનીયાન્, અલ્પીયાન્ । કનિષ્ઠઃ, યવિષ્ઠઃ, કનીયાન્, યવીયાન્ । “વાદાઽન્તિકયોઃ સાધ-નેદૌ” ૭/૪/૩૭ । ણ્યાદિપુ । પ્રકૃષ્ટે વાદઃ-સાધિષ્ઠઃ, સાધીયાન્ । પ્રકૃષ્ટે-ઽન્તિકો - નેદિષ્ઠ, નેદીયાન્ । પ્રિયસ્થિરેત્યાદિનાં પ્રિયાદિનાં પ્રાચાદેશે । પ્રકૃષ્ટઃ પ્રિયઃ-પ્રેષ્ઠઃ, પ્રેયાન્ । સ્થેષ્ઠઃ, સ્થેયાન્ । “વહોળી” ણે ભ્ય” ૭/૪/૭૦ । મૂચિષ્ઠઃ । ઈયસૌ - “મૂઢ્ઢકૂ ચે વર્ણસ્ય” ૭/૪/૪૧ । મૂયાન્ । સ્થુલદૂરેત્યાદીના સ્થુલાદીનામન્ત સ્થાદિલોપે નામિનો ગુણે ચ-સ્થવિષ્ઠઃ, સ્થવીયાન્ । દવીષ્ઠઃ, દવીયાન્ । “વિન્મતોળી” ણેયસૌ લુપ્” ૭/૪/૩૨ । પ્રકૃષ્ટઃ સ્ત્રગ્વી, સજિષ્ઠઃ એવં ત્વચિષ્ઠઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [ગુણ-પ્રવૃત્તિ-હેતુ-અંગ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો જે હેતુ-ગુણાઙ્ગ] ગુણવાચી નામને તમપૂ, તરપૂ વિષયમાં અનુક્રમે ઇષ્ટ અને ઈયસૂ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

“અયમેષાં પ્રકૃષ્ટઃ પટુઃ=પટુ+ઇષ્ટ=પટિષ્ઠઃ પક્ષે પટુતરમ. = બધામાં આ હોંશિયાર છે.

૦ અયમન્તયોઃ પ્રકૃષ્ટઃ પટુઃ=પટુ + ઈયસૂ = પટીયસૂ (પ્ર.એ વ) પટીયાન્ પક્ષે પટુતરઃ = આ બે માં આ વધુ હોંશિયાર છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રકૃષ્ટે તમપૂ ૭/૩/૫ થી તમપૂ (૨) દ્વયોર્વિમજ્ઞે ચ તરપૂ ૭/૩/૬ થી તરપૂ

❧ વિશેષ :- ૦ ગુણ પ્રહણ કેમ કહ્યું ?

૦ દન્તૌષ્ઠસ્ય દન્તાઃ સિન્ધતરાઃ દ્રવ્યવાચી શબ્દ છે.

૦ અઙ્ગ પ્રહણ કેમ કહ્યું ?

શુક્લતમમ્ સ્વપમ=વધુ શ્વેત૩૫=ગુણ એ પ્રવૃત્તિ હેતુ નથી

૦ ઈયસૂ માં ઝદાર રહિત કાર્યો માટે છે. જેમકે

પટીયસી (અત્રાતુદંદિતઃ ૨/૪/૨ થી હી)

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૨) પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ ૭/૪/૩૪ ણિ, ઇષ્ટ, ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય તો પ્રશસ્ય નો શ્ર આદેશ થાય

૦ પ્રકૃષ્ટઃ પ્રશસ્યઃ=શ્ર+ઇષ્ટ=શ્રેષ્ઠઃ=શ્રેષ્ઠ

૦ પ્રશસ્ય+ઈયસુ=શ્ર + ઈયસૂ = શ્રેયસૂ = (પ્ર. એ.વ.) શ્રેયાન્ બે માં વધુ સારો - પ્રશસ્ય [૪૩૪]

(૨૧૩) વૃદ્ધસ્ય ચ ઝયઃ ૭/૪/૩૫ ણિ - ઇષ્ટ - ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રશસ્ય અને વૃધ્વ શબ્દને બદલે ‘ઝય’ આદેશ થાય છે

૦ વૃધ્વ+ઇષ્ટ=ઝ+ઇષ્ટ-ઝયેષ્ઠઃ=સૌથી વૃધ્

૦ પ્રશસ્ય+ઈયસુ=ઝય+ઈયસુ=ઝય+આયસૂ (ઈયસૂ ના ઈ નો ઝય પછી આ થાય) = ઝયાયાન્ = બે માં વધુ સારો પ્રશસ્ય [૪૩૬]

(૨૧૪) ઝયાયાન્ ૭/૪/૩૬ ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પ્રશસ્ય અને વૃધ્વ નું ઝય કાર્ય બાદ ઈયસૂ પ્રત્યયના ઈ નો આ થાય. ઝયાયાન્=બે માં આ વૃધ્વ છે [૪૩૭]

(૨૧૫) અલ્પ-યુનોઃ કન્વા ૭/૪/૩૩ ણિ-ઇષ્ટ-ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે અલ્પ-યુવન્ નો કન્ આદેશ વિકલ્પે થાય.

૦ અલ્પ+ઇષ્ટ=અલ્પિષ્ઠઃ પક્ષે કનિષ્ઠઃ અલ્પ + ઈયસૂ = અલ્પીયાન્ પક્ષે કનીયાન્ - ૦ યુવન્+ઇષ્ટ=યવિષ્ઠઃ પક્ષે કનિષ્ઠઃ

૦ યુવન્+ઈયસૂ=યવીયાન્ પક્ષે કનીયાન્ [૪૩૭]

(૨૧૬) વાદાઽન્તિકયોઃ સાધ-નેદૌ ૭/૪/૩૭ ણિ, ઇષ્ટ ઈયસુ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે વાદ નો સાધ અને અન્તિક નો નેદ આદેશ થાય છે.

૦ પ્રકૃષ્ટઃવાદઃ=વાદ+ઇષ્ટ-સાધિષ્ઠઃ-સૌમાં વધારે

૦ વાદ+ઈયસૂ-સાધીયસૂ-સાધીયાન્-બેમાં આ બધુ છે.

૦ પ્રકૃષ્ટઃઅન્તિકઃ-અન્તિક+ઇષ્ટ-નેદિષ્ઠઃ- સૌમાં નજીક

૦ અન્તિક+ઈયસૂ - નેદીયસૂ - નેદીયાન્ - બેમાં વધુ નજીક [૪૩૯]

૦૦ પ્રિય સ્થિર...વૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮ (તદ્વિત સૂત્રઃ

(૯) પ્રગટ. વિગ્રહ: સ્થાન+ક્ટ+એટ = મોથી પ્રિય
 પ્રા + ક્ટમ્ = પ્રેયસ = એના વધુ પ્રિય
 ૦ સ્થિત નુ સ્થા + ક્ટ = એટ = મોથી વધુ રિષ્ટ
 સ્થા + ક્ટમ્ = સ્થંગમ્ = એ મા વધુ રિષ્ટ ૦૦
 (૨૧૭) વંદાગીત્વે મૂય: ૭/૬/૮૦ ગિ-ક્ટ પ્રત્યય
 વાગતા વદ્ ને અસે મૂય આદેઃ થાય છે
 ૦ વદ્ + ક્ટ = ક્વરિટ્ = વધારે [૮૬૦]
 ૦૦ (તપિત મુત્ર ૨૦) મૂલ્+ક્ટ+અર્થ ૭/૪/૪૧ થી
 • વદ્+ક્ટમ્=મૂલ્+ક્ટમ્=મૂલાન્-વધારે ૦૦
 • (તપિત મુત્ર: ૬૧) સ્વૃક-દૂર નાગ્નિ ૭/૪/૪૨
 સ્વૃક + ક્ટ = સ્વૃકિટ્, સ્વૃક+ક્ટમ્-સ્વૃકીયન્
 દૂર + ક્ટ = દરિટ્, દૂર+ક્ટમ્-દરીયાન્ ૦૦
 (૨૧૮) વિગ્રહોર્ગીત્વેયમી લુપ્ ૭/૬/૩૧ ગિ-ક્ટ
 ક્વમ્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે વિન્ અને મન્ પ્રત્યય
 નો લેાય થાય છે
 ૦ ક્વ'ક્ટ કર્તા - ક્વન્ + ક્તિ + ક્ટ = ક્વત્કિટ્.
 - ઉત્તમ માધ્યાતમે (ક્તિ ને લેાય થયો છે)
 ૦ પ્રકૃત્ત્વગતન = ક્વન્ + મન્ + ક્ટ = ક્વત્કિટ્
 - સોથી માગી ગામડીત્રાણ [૮૬૧]

[૫૪૩]

(૧૧૮) ત્યારેશ પ્રગત્તે ક્વપ્ ૭/૩/૧૦

★ સુત્રપૃથક :- ત્યારે. વ પ્રગત્તે ક્વપ્

★ વૃત્તિ - ત્યારનાદ્ નામનથ પ્રગત્તે કરપ્ સ્થાન્
 વચ્ચિત્કમ્ । વૈષાકમ્, વૃદ્ધઃ ।□ ત્યારાદિપુ કર્તવિદ્ દૃષ્ટ પુવદ્માનો વા વત્તરો -
 વચ્ચિત્તમ્ વચ્ચા, વચ્ચીત્તમ્❧ વૃત્તિ :- ત્યારિ પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદો
 અને નામને પ્રગત્ત અર્થમાં ક્વપ્ (ક્વ) પ્રત્યય
 થાય છે.૦ પ્રગત્ત વચ્ચિ-વચ્ચિ+ક્વપ્ - વચ્ચિત્કમ્ - તે
 શાકું રાંધે છે.■ પ્રગત્ત વૈષાકરણ:-વૈષાકરણ+ક્વપ્-વૈષાકરણ -
 ક્વ: આરુ વૈષાકરણ❧ વિશેષ :- ૦ કર્મ્ પ્રત્યય થી તેવાર થયેશ
 ત્યારિ વાપુ ૩૫ નપુલિંગ એ.વર્મા આવે છે નામન
 ૩૫ પ્રાય: પુલ્લિંગમાં અને ક્વચિન્ નપુલિંગે થાય છે□ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૯) શ્વદિસત્તમમ્મકર્મ્મવૈજ
 ચેલ્દ્ નોત્ર મન દને વા હૃત્વ ૩/૨/૬૩ ક્ અને ટ
 નિરાનીના પ્રત્યય લાગેલા હોય તેવા નામને ત્વ, ભવ,
 ચ્વ અને કન્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો તે નામ પુર્વસમયનુ-અને તેનો અન્ત દીર્ઘ ૨૫૨ વિદ્યે ૫૨૨
 થાય છે (શ્વા ત્રોરે મુદ્દો ઉત્તરપદમાં લેાય તો પશુ
 તે પુર્વ અને વિદ્યે ૫૨૨ થાય)ત્વ:- ત્વ-ત્વિય-પુર્વત્ થાય તો વચ્ચા વિદ્યે વચ્ચી
 તમ્ ૫૨૨ થાય ત્યારે વચ્ચિત્તમ્ [૪૬૨]

[૫૪૪]

(૧૧૯) અમગારોગિપદ મમાત્તે ક્વપ્ વેદ્યપ્ વેદીયપ્
 ૭/૩/૧૧★ સુત્રપૃથક :- અ ત્વપ્-આદે: ક્વપ્-અમગારો
 ક્વપ્ વેદ્યપ્ વેદીયપ્★ વૃત્તિ :- ત્વત્-ત્વનાત્-ત્વનાત્ નામનથ વિચિત્તુ
 નેત્રી પ્રય: સ્વ: । વચ્ચિ કર્ત, વચ્ચિ વેદ્ય, વચ્ચિ
 વેદીયમ્ । પદ્-ત્વ, વેદ્ય, વેદીયપ્ ।□ “નામ્ન: પ્રગત્તો” ૭/૩/૧૨ । વિચિત્તુ । વદ્-ત્વ: ।
 વદ્ કર્ત: । કૃતિત્-ત્વનાત્-ત્વનાત્ વચ્ચા” ક્વનાત્ વચ્ચા: ।
 અથ્ક: । અત્કમ્માયા પુત્રક પદ્ધિ: । “વૈષાકાર્થિ
 વાઙ્મયો” ૭/૩/૨૭ વર્ત્તા, વૈષ્ક:❧ વૃત્તિ :- ત્વપ્ તમ્ વૈદે પ્રત્યયો
 છાડીને ત્યાયન્ત ક્રિયાપદથી અને નામથી -
 “ધાકું અધુરુ” “શ્વદમમાત્તે” અર્થમાં ક્વપ્
 વેદ્યપ્ અને વેદીયપ્ પ્રત્યયો થાય છે.

૦ શ્વદ્ મમાત્ત વચ્ચિ -

(૧) વચ્ચિ + ક્વપ્ - વચ્ચિ ક્વપ્

(૨) વચ્ચિ + વેદ્યપ્ - વચ્ચિ વેદ્યપ્

(૩) વચ્ચિ વેદીયપ્ - વચ્ચિ વેદીયપ્ - તે ધાકું
 આધુ રાંધે છે.

૦ શ્વદમમાત્ત પદ્-વદ્+ક્વપ્- (૧) વદ્-ક્વપ્

(૨) વેદ્યપ્-વદ્-વેદ્ય (૩) વેદીયપ્-વદ્-વેદ્ય-ધાકી
 આધી રાંધિયા★ અનુવૃત્તિ :- ત્યારેશ પ્રગત્તે કરપ્ ૭/૩/૧૦ થી
 ત્યારે: કરપ્❧ વિશેષ :- ૦ ત્યારિ ક્રિયાપદ ૨૫ નપુ.
 એ.વ. માં થશે.■ શેષવૃત્તિ :- (૨૨૦) નામ્ન: પ્રાગ્વદ્વર્ત્ ૭/૩/૧૨
 થોડું અધુરું અર્થમાં નામને નામ પૂર્વે વદ્ પ્રત્યય
 વિદ્યે થાય છે.૦ શ્વદ્ મમાત્ત: વદ્-વદ્-વદ્: પદ્ વદ્-વદ્: - હોશિયાર
 રહે [૪૪૩]

(૨૨૧) કૃતિત્તમ્માત્તે ૭/૩/૩૩ કૃતિત્તમ્, અર્થ, અર્થ

એવા વિશેષણોવાળા નામ, ક્રિયાપદ કે અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો યથાયોગ્ય થાય છે.

0 કુસ્તિતઃ અશ્વઃ = અશ્વકઃ = નિંદાપાત્ર ઘોડો
(પ્રાગૂ નિત્યાત્ ૭/૩/૨૮ થી કપ્ પ્રત્યય) [૪૪૪]
(૨૨૨) અનુક્રમ્ના તદ્વસ્તતીત્યોઃ ૭/૩/૩૪ અનુક્રમ્ના
કે તદ્વ્યુક્તિ ની ત જણાતી હોય તો નામ-ક્રિયાપદ -
અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો યથાવિહિત થાય છે.

0 અનુક્રમ્નીયઃ પુત્રઃ=પુત્રકઃ=કરુણા આવે તેવો પુત્ર
0 અહિ+અક્ર=અહકિ=તુ આવ (ત્યાદિ સર્વાદેઃ ૭/૩/૨૯
થી અક્ર પ્રત્યય અન્યસ્વર પૂર્વે લાગે છે. [૪૪૫]
(૨૨૩) એકાદાકિન્ ચા સહાયે ૭/૩/૨૭ અસહાય
અર્થવાળા એક શબ્દને આકિન્ અને ક પ્રત્યય લાગે છે.
0 એકઃ એવ=એક + આકિન્ = એકાકિન્ = એકાકી
પક્ષે એક+ક=એકકઃ = એકાકી-એકકો [૪૪૬]

[૪૪૫]

(૧૩૦) ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષ્વસ્વાત્પૂર્વોડક ૭/૩/૨૯

★ સૂત્રપૃથઃ :- ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષુ અન્યાત્ પૂર્વઃ
અક્ર

★ વૃત્તિ :- ત્યાદ્યન્તાત્ સર્વાદિશ્ચાન્ત્ય સ્વાત્પૂર્વોડક
સ્વાત્ । કુસ્તિતાદિપુ । પચતકિ, સર્વકે

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ત્યાદિ અન્યનાળા ક્રિયા-
પદો તથા સર્વાદિશબ્દોના ઉદ્દેશ સ્વરની પૂર્વે
(પ્રાગૂ નિત્ય ૭/૩/૫૮ પૂર્વે) અક્ર પ્રત્યય થાય છે.
0 કુસ્તિતઃ અલમ્ અજ્ઞાતં વા પચતિ=પચતિ+અક્ર
= પચત્+અક્ર+હ=પચતકિ = તે અજ્ઞાત અદ્ય કે
અજ્ઞાત રીતે રાંધે છે.

એ જ રીતે સર્વ+અક્ર=સર્વ+અક્ર+એ = સર્વકે =
બધા નિંદનીય-અદ્ય-કે અજ્ઞાત.

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રાગૂ નિત્યાત્ કપ્ ૭/૩/૨૮ થી
પ્રાગૂ નિત્ય

❧ વિશેષ :- 0 પ્રાગૂ નિત્યથી થતા કપ્ નો
અપવાદ છે

0 અન્ય સ્વર પૂર્વે જ અક્ર પ્રત્યય થાય છે.

[૪૪૬]

(૧૩૧) યુષ્મદસ્મદોડસોમાદિ સ્યાદેઃ ૭/૩/૩૦

★ વૃત્તિ :- સકારાદિ ઓકારાદિ મકારાદિ વર્જિતં ચદિ
સ્યાદિ તદા તત્સ્યાદ્યન્તયેરેવ યુષ્મદસ્મદોડસ્વરોડે

પુર્વોડક સ્યાત્ । અન્યથા નામ્નોડન્ય સ્વરાદેઃ પુર્વોડક ।
ત્વયકા । મયકા । સકારાદિ વર્જનાત્-યુષ્મકાસુ, અસ્મકાસુ,
યુવકયોઃ આવકયાઃ યુવકામ્યામ્, આવકામ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ કારાદિ, ઓ કારાદિ,
મ કારાદિ છાડીને અન્ય સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી
હોય ત્યારે સ્યાદ્યન્ત એવા જ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્
ના અન્ય સ્વરોની પૂર્વે અક્ર થાય છે.

0 ત્વયા=ત્વય+અક્ર+આ = ત્વયકા = તારા વડે
0 મયા=મય+અક્ર+આ = મયકા = મારા વડે
તા પ્રત્યય છે)

0 સ કારાદિ વર્જનથી

0 યુષ્મદ્+અક્ર=સુ=યુષ્મકાસુ (યુષ્મદસ્મદો ૨/૧/૬ થી
દ્ નો ઓ)

0 અસ્મદ્+અક્ર+સુ=અસ્મકાસુ = અમારામાં

0 ઓ કારાદિ વર્જનથી

યુષ્મદ્+અક્ર+મ્યામ્=યુવકામ્યામ્=તમારા બે વડે
અસ્મદ્+અક્ર+મ્યામ્=આવકામ્યામ્-અમારા બે વડે
(અહીં મ્યામ્ પ્રત્યય પૂર્વે અ નો આ-અત આ
સ્યાદો...યે ૧/૪/૧ થી થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષુ અન્યાત્ પુર્વોડક
૭/૩/૨૯ થી પુર્વોડક

❧ વિશેષ :- 0 યુષ્મદસ્મદ કેમ કહ્યું ?

0 સર્વકેળ-ઉર્વેળ+અક્ર - સર્વ+અક્ર+એળ

[૪૪૭]

(૧૩૨) અવ્યયસ્ય કો દ્વચ ૭/૩/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- 0 અવ્યયસ્ય કઃ દ્વચ

★ વૃત્તિ :- અવ્યયસ્યાન્ત્યસ્વાત્પૂર્વોડક, તદ્યોગે કો
દ્વચ । કુસ્તિતાદ્યુચ્ચૈરુચકૈઃ । ધિક ધકિદ્ ।

❧ “વૈકાદ્ દ્વયોનિધાયેડતરઃ” ૭/૩/૪૨ । એકતરઃ,
એકો વા ભવતોઃ કઠઃ પદઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અવ્યયના અન્ય સ્વરની
પૂર્વે અક્ર પ્રત્યય થાય છે. અને અવ્યયના
અન્ય ક નો દ્વ થાય છે.

0 કુસ્તિતાદિ અર્થ :- ઉચ્ચૈસુ+અક્ર - ઉચ્ચકૈઃ
- નિંદનીય-થોડું કે અજ્ઞાત ઊંચુ

ધિક્ + અક્ર - ધ + અક્ર + ઇક્ર - ધકિદ્ -
નિંદનીય-થોડું-કે અજ્ઞાત ધિકાર (ક નો દ્)

★ अनुवृत्त :- यदि मयदि स्तरेष्वन्यत्पूरांस्तु
॥ २/२५ थी पूरांस्तु

ॐ (वशेष :- ० आ अत्र प्रगति-व्यवस्था
मात्रे सं

■ **શયવૃત્તિ** - (૨૨૬) જોમદ દ્વિતીયાર્ધે દન
ઉપર બેખાથી એક નિર્ગળ્ય શ્વાન દેવ ત્યારે
જ શયને દન પ્રત્યય થાય છે

० एकतर एक वा मनोः कृत् पठः = १५० अ
भावी अह हं ऐ ओ अनू हं

0 प्रकार- एक + दस ५३ एक + अक्ष = एकदश
[११७]

[986]

(१३३) यत्तस्मिन् ७/३/५३

* મૂલપૃથક :- સ્વ ત્વ નિમ્ન અન્નાત્

★ वृत्ति - इदमेतत्तुल्यं तन्मन्त्रित्वात्तुल्यं तन्मन्त्रितुल्यं
इति व्यत् । परा भवताः कदाचित् श्रवणं ।

५ वृत्त्यर्थ :- अभांधी अकृत् निर्धा-
 कस्याना अर्धभा यत्, नत्. किम् अने अन्य
 ने द्तर (अत्र) प्रायय थाय छ.

० यत्नः भयः कटादि, तत्र अगच्छेत् - तमाश
येमा नै ५६-अतुर यनरे छ ते आये.

यन् + टन्१ = यन्तः नन् + टन्२ = नन्तः
(७ यन्मन्त्रादि ४/१/११४ वी अन्त्ये टन्१, ६ श्लो५)

ઔપયિકમ્ । “વિનયાદિભ્યઃ” ૭/૨/૧૬૯ । ઇકળ્ વા ભવતિ । વૈનયિકમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- ત્રીય પ્રત્યયાન્ત નામને વિધાનો સંબંધ ન હોય તો સ્વાર્થમાં ટીકળ પ્રત્યય લાગે.

૦ દ્વિતીય+ટીકળ=દ્વૈતીયીકમ્ પક્ષે દ્વિતીયમ્=ખીજું
૦ તૃતીયા+ટીકળ=તાત્રીયીકી=ત્રીજી (હી પ્રત્યય)
૦ વિદ્યા અર્થમાં દ્વિતીયા જ રહેશે ટીકળ લાગશે નહીં.

સૂત્રમા ટીકળ મૂલ્યું તેમાં ટૂં દાર સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્ય-
યની પ્રાપ્તિ માટે છે. અને જૂં દાર આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ
માટે છે.

૦ પાશ્વતીયઃ માં ટીકળ ઠેમ ન થયો ? * 1

૦ પાશ્વતોમવઃ = પાશ્વત + ઈય (મહાદિભ્યઃ ૬/૩/૧૩
થા ઈય) = પાશ્વતીયઃ - અહીં પ્રત્યય ત્રીય નથી
પણ ઈય છે તેથી અનર્થક પ્રત્યય હોવાથી ટીકળ
પ્રત્યય ન લાગે.

■ શષ્ટવૃત્તિઃ :- * 2 ૨૨૭ વર્ણાઽઽપયાત્ત્વરુપે ૭/૨/૧૫૬
વર્ણવાચક શબ્દ તથા અવ્યયને સ્વરૂપ અર્થમાં કાર
પ્રત્યય થાય છે ક + કાર=કકારઃ=ક-વર્ણ [૪૫૦]
(૨૨૮) રાદેકઃ ૭/૨/૧૫૭ વર્ણવાચી ર શબ્દને પ્રાયઃ
અફ પ્રત્યય થાય છે. ર+અફ=રેફઃ=ર દાર [૪૫૧]

* 1 પાશ્વતીયઃ મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂં બા. ૨ પૃ. ૪૬૫
* 2 શેષવૃત્તિ- સૂત્રની વૃત્તિ-હેમપ્રદાશ પૂર્વાર્ધ પૃ ૪૭૦
૪૭૧ ના આધારે.

(૨૨૯) નામરૂપભાગાધ્વેયઃ ૭/૨/૧૫૮ નામ, રૂપ, ભાગ
શબ્દોને સ્વાર્થસૂચક વેય પ્રત્યય થાય છે.

નામ એવ=નામ+વેય=નામવેયમ્=નામ [૪૫૨]
(૨૩૦) દેવાન્તલ્ ૭/૨/૧૬૨ દેવ શબ્દને સ્વાર્થસૂચક
તલ્ પ્રત્યય લાગે છે દેવ + તલ્ = દેવતા = દેવ
અથવા દેવી [૪૫૩]

(૨૩૧) મેષજાદિભ્યઃષ્ઠયળ્ ૭/૨/૧૬૪ મેષજ વગેરે
શબ્દોને સ્વાર્થમાં ટળ્ પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે
મેષજમ્ એવ = મેષજ + ટ્ઠળ્ = મૈષજ્યમ્ = પક્ષે
મેષજમ્ = દેવા [૪૫૪]

(૨૩૨) પ્રજાદિભ્યોઽળ્ ૭/૨/૧૬૫ પ્રજા વગેરે શબ્દોને
સ્વાર્થમાં અળ્ પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે • પ્રજા+અળ્ =
પ્રાજઃ પક્ષે પ્રજઃ = વિદ્વાન • વળિજ્+અળ્ = વાળિજઃ
પક્ષે વળિજઃ = વણિજ્ [૪૫૫]

(૨૩૩) વાચ્ ઇકળ્ ૭/૨/૧૬૮ વાચ્ શબ્દને સંદિષ્ટ
અર્થનો સૂચક ઇકળ્ પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.

વાગ્ એવ = વાચ્ + ઇકળ્=વાચિકમ્=સંદેશો [૪૫૬]
(૨૩૪) ઉપાયાદ્દૈસ્વચ્ચ ૭/૨/૧૭૦ ઉપાય શબ્દને સ્વા-
ર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે-તે સાથે પા નો પ
આદેશ થાય છે

૦ ઉપાયઃ એવ=ઉપાય + ઇકળ્ = ઔપયિકામ્ પક્ષે
ઉપાયઃ = ઉપાય [૪૫૭]

(૨૩૫) વિનયાદિભ્યઃ ૭/૨/૧૬૯ વિનય વગેરે શબ્દોને
સ્વાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે.

૦ વિનય + ઇકળ્ = વૈનયિકમ્ • પક્ષે વિનયઃ =
વિનય [૪૫૮]

પૂ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિનયજી ગણિવરે રચેલ હૈમલધુપ્રક્રિયાના તદ્વિત પ્રકરણનો
પૂ ધ્યાનસ્થ ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરીચરણ મ. સા. ના ઉદારદિલ શિષ્ય
પૂ. ઉપાધ્યાય ક્ષમાસાગરજીના સરલ સ્વભાવી શિષ્ય પૂ. મુનિશ્રી લલીતસાગરજીના શિષ્ય
પૂ. તપસ્વીરત્ન પંન્યાસશ્રી સુશીલસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય ત્રેજયુએટ પ્રવચનકાર પૂ.
મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજીના શિષ્ય... મુનિ દીપરત્નસાગર (M.Com. M.Ed.) કરેલ
... ગુજરાતી અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા (પૂર્વાર્ધ) ભા. ૨ સમાપ્ત
(૧) સ્ત્રી પ્રત્યય (૨) કારક (૩) સમાસ (૪) તદ્વિત

લઘુપ્રક્રિયાનો સરળ-સ્પષ્ટ-સવિસ્તૃત અનુવાદ છે-સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં આ
અનુવાદ ઉપયોગી થશે
—મુનિદીપરત્નસાગર

સૂત્ર	સૂત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક	સૂત્ર	સૂત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક
આમન્થે	૩૭૧	૨-૨-૩૨	૧૭	ઋદુદિત્તત્તમશ્ચ	૬૪૪/442	૩-૨-૬૩	૧૪૪
આમયાદીધંશ્ચ	૬૩૮	૭-૨-૪૮	૧૪૧	ઋન્તિત્યદિત્	૪૪૭/112	૭-૩-૧૭૧	૪૯
આરંશ્ચિત્રિયાદ્વા	૩૬૪/72	૨-૪૬-૬	૧૨	ઋષિવૃષ્ણચન્દ્રકુરુ	૫૩૭/233	૬-૧-૬૧	૯૮
આહિતાગ્ન્યાદિષુ	૪૩૫/102	૩-૧-૧૫૩	૪૪	અકરારાત્	૫૬૩/270	૬-૨-૪૮	૧૦૮
અચ્ચાપુસો...રે	૩૫૬	૨-૪-૧૦૭	૩	અકાદશ પોડશ...રૂદા	૫૧૨	૩-૨-૯૧	૮૪
અચ્ચસ્વરેશી...ચ	૪૬૩	૩-૨-૭૨	૫૭	અકાદાકિન્ ચાડસહાયે	૬૪૫/446	૭-૩-૨૭	૧૪૫
અચ્ચુદ્ધે	૪૬૨	૭-૩-૭૪	૫૭	અકાથં ચાનેકં ચ	૪૨૮	૩-૧-૨૨	૪૦
અનોડન્કૃપર્થાત્	૩૫૪	૨-૪-૩૨	૬	એકાથ્યે	૪૨૯	૩-૨-૮	૪૧
અનોડનિબઃ	૫૪૩	૬-૧-૭૨	૧૦૧	ઓજોડક્ષસ...ષ્ટ	૫૧૪/202	૩-૨-૧૨	૮૬
અરંકિમેડ...સ્ય	૬૧૯/39	૭-૧-૧૪૮	૧૩૩	અચ્ચુવાહુરઃ	૬૩૪/42૮	૭-૨-૬૯	૧૪૦
અનઃ કચ્	૪૪૭	૭-૩-૧૭૦	૪૯	અટઃ	૬૧૪/387	૭-૧-૧૨૪	૧૩૨
અષ્ટાદેઃ	૬૨૮	૭-૧-૧૬૮	૧૩૭	અન્યદેશ્યૈકમ્	૫૩૯	૬-૩-૧૦	૧૧૫
અઃ પોમ વરુણેડગ્નેઃ	૫૦૭/185	૩-૨-૪૨	૮૨	અપિજ્ઞાતેરેણ	૬૧૦/366	૭-૧-૬૫	૧૨૯
અનઘૌચાડશબ્દે	૫૭૦/287	૬-૩-૧૨૯	૧૧૨	અવ્રમણિ દેઃ	૩૫૮/58	૨-૪-૪૨	૯
અનેડધ્વાત્મનોઃ	૫૯૮/357	૭-૪-૪૮	૧૨૪	અર્ણદેમૂલેજાહઃ	૬૧૨/375	૭-૧-૮૮	૧૩૦
અંયસ્વસુશ્ચ	૫૪૬	૬-૧-૮૯	૧૦૨	અર્તરિ	૪૧૩/94	૨-૨-૮૬	૩૪
અંયસોઃ	૪૪૭/117	૭-૩-૧૭૭	૫૦	અનુર્વ્યાપ્યં કર્મ	૩૭૨	૨-૨-૩	૧૭
અનોડપ્રાણિન ઝુહ્	૩૬૬	૨-૪-૭૩	૧૨	અર્મજાતૃચા ચ	૪૭૪	૩-૧-૮૩	૬૩
અત્કૃષ્ટેડનૂપેન	૩૭૯	૨-૨-૨૯	૨૦	અર્મણિ	૩૭૩	૨-૨-૪૦	૧૮
અત્તરાદાહજ્	૫૭૮/295	૬-૩-૫	૧૧૪	અર્મણિ કૃતઃ	૪૧૩	૨-૨-૮૩	૩૪
અત્તમતેન જ્ઞાપ્યે	૩૯૫	૨-૨-૫૯	૨૬	અર્માભિપ્રેયઃ નામ્	૩૯૧	૨-૨-૨૫	૨૫
અત્કષ્ટોદઃ પેરંચિઠ	૪૮૪/165	૩-૨-૧૦૪	૭૦	અલ્યાપ્યદેરિન્ સ્ય	૫૪૪	૬-૧-૭૭	૧૦૧
અત્ત્રાનઘૌ ચ	૬૩૨/402	૨-૧-૯૭	૧૩૮	અલચિહ...ત્તળ	૫૫૮/259	૬-૨-૧૪	૧૦૬
અજ્ઞાતે	૫૭૭/290	૬-૩-૧૯૧	૧૧૪	અકાતાલીયાદયઃ	૬૧૪/345	૭-૧-૧૧૭	૧૩૨
અપમાનં સામાન્યૈઃ	૪૯	૩૧-૧-૧૦૧	૭૪	અકાકૌ વોળ્લે	૪૮૩	૩-૨-૧૩૭	૬૭
અપમાન સહિતઃ...રોઃ	૩૬૭	૨-૪-૭૫	૧૩	અકાકૌઃ ક્ષેપે	૪૯૧/147	૩-૧-૯૦	૬૨
અપમેર વ્યાપ્રા કૌ	૪૯૨	૩-૧-૧૦૨	૭૪	અક્ષયથો	૪૮૧	૩-૨-૧૩૪	૬૭
અપાનવધ્યાહ્ વસઃ	૩૭૭	૨-૨-૨૧	૨૦	અર્કકૃતા	૪૭૧/140	૩-૧-૬૮	૬૧
અપ્તે	૫૭૮/291	૬-૩-૧૧૮	૧૧૪	અલધ્વનો વ્યાપ્તૌ	૩૮૩	૨-૨-૪૨	૨૨
અપાયાદ્ હસ્થશ્ચ	૬૫૨/457	૭-૨-૧૭૦	૧૪૭	અલધ્વમા નામ્	૩૭૮/80	૨-૨-૨૩	૨૦
અપ્ત્રુમુલાદયઃ	૪૩૦	૩-૧-૨૩	૪૨	અક્ષેપે	૪૯૫/181	૩-૧-૧૧૦	૭૬
અડાયામ્	૩૫૮/64	૨-૪-૫૧	૯	અલ્યાચો...સ્યામ્	૬૪૨	૭-૩-૮	૧૪૨
અર્જો વિન્ ચાન્તઃ	૬૩૮/428	૭-૨-૫૧	૧૪૧	અક્ષાદેર્વાચન્યઃ	૫૩૨/228	૬-૧-૪૭	૯૬
અક્ પૂઃ પથ્યોડત્	૪૮૬/172	૭-૩-૭૬	૭૦	અક્ષિતાલ્ગજાતે	૬૪૫/444	૭-૩-૩૩	૧૪૪
અક્ સામય...વમ્	૫૦૯/19	૭-૩-૯૭	૮૩	અક્ષિદેવ્યઃ	૫૫૦/253	૬-૧-૧૦૦	૧૦૩
અક્તે દ્વિતીયા ચ	૪૧૮	૨-૨-૧૧૪	૩૫	અક્ષાયા વા	૫૪૪/241	૬-૧-૭૮	૧૦૧

अन	अनार्थ	मिहदेम	पृ०	अन	अनार्थ	मिहदेम	पृ०
दिनीया पट्टयायं... अः	४२१	२-२-११७	४६	न सन्मीलना अ	४३६	३-१-१५५	४५
दिनिम्या मयद्वया	६२१/३९२	७-१-१५२	१३४	न सन् मययं	६३५	१-१-२३	१३६
द्विनि हारी मयः	५१५	२-३-६७	८८	नाथः	२७४/७७	२-२-१०	१६
द्विद्वया ही	५१३	३-२-६२	८५	नाथियादी	४२८/१०६	३-२-५३	४६
द्विद्विषाद्विषु मि	३८१	२-२-३४	८१	नाथे नाथि	४८२/१०९	७-३-१३४	४८
द्विद्विषाद्विषु मि	४८६	७-३-१४१	४६	नाथ नाम्नी काथं म	४८७	३-१-१८	४०
द्विद्विषाद्विषु मि	५४२/२३७	६-१-७१	१००	नाथ स . य	६५/४५२	७-२-१५८	१४७
द्विद्विषाद्विषु मि	४१३/९५	२-२-८७	३८	नाथः प्रयोगे.. हो	३७०	२-२-३१	१७
द्विद्विषाद्विषु मि	१२१/४००	७-१-१६५	१३६	नाथः प्राग . ना	६४५/४१३	७-३-१२	१४४
द्विद्विषाद्विषु मि	४८४/१६९	३-२-१६६	७०	नाथि	४३२/९६	३-२-१५४	४३
धनुषो धन्यम्	४४६/१२४	७-३-१५८	५१	नाथ्युत्तराद्विषु न	४८८/१६८	३-२-१०७	७०
धनार्थार्थचरति	५८६/३२८	१-४-४६	११६	नारी सुम्नी अथ	२६३/७५	२-४-७६	१३
धनार्थार्थचरति	५११/१९८	३-१-१५६	८६	नारःदेरिक्	६३३/४८४	७-२-३	१३८
धनार्थार्थचरति	३६०	१-४-५६	१०	नारिष्य गो कसहदे	४१२/९८	३-२-१४८	४३
धनार्थार्थचरति	११२/३७२	७-१-७६	१३०	नारिष्य गो कसहदे	४१८	२-४-३६	८
धनार्थार्थचरति	५६५/३४५	७-१-३	१०३	नारिष्य गो कसहदे	५८६/३३२	६-४-६६	११६
न कर्ति	४७३	३-१-८२	६३	नारिष्य गो कसहदे	५८८/३३३	६-४-७७	१२०
न किमः धेये	४८७/१७९	७-३-७०	७२	नारिष्य गो कसहदे	५०८/१९०	३-१-१४१	८२
न कर्ति	३५८/५६	२-४-४०	६	नारिष्य गो कसहदे	५८८/३३६	१-४-८६	१२०
न कर्ति	४७३/१५५	३-१-१०८	६५	नारिष्य गो कसहदे	४५६	३-१-३७	५६
न कर्ति	४७१	३-१-५१	६४	नारिष्य गो कसहदे	५१४/२१५	२-३-२०	८७
न कर्ति	४८६	३-१-५५	८८	नारिष्य गो कसहदे	४६०	३-१-१००	७३
न कर्ति	४८७/१७८	७-३-१०३	७२	नारिष्य गो कसहदे	६४०/४३२	७-३-४	१४२
न कर्ति	४८७/११५	७-३-१७४	४६	नारिष्य गो कसहदे	४०८/९३	२-२-१०३	३२
न कर्ति	६०२	७-१-५७	११५	नारिष्य गो कसहदे	३७६	२-२-१५	१६
न कर्ति	४८२/११०	७-३-१३६	४८	नारिष्य गो कसहदे	५१४/२१७	२-३-५६	८७
न कर्ति	४८२	७-३-१३१	४७	नारिष्य गो कसहदे	५८८/३३७	१-४-१०५	१२०
न कर्ति	५६६	६-१-७४	११०	नारिष्य गो कसहदे	५६६/२७६	६-२-६६	११०
न कर्ति	५६६/२८१	६-१-७५	११०	नारिष्य गो कसहदे	५८५/३०९	६-३-८३	११७
न कर्ति	५३२/२३१	६-१-५३	८७	नारिष्य गो कसहदे	५१४/२१९	२-३-६६	८७
न कर्ति	५०८/१९२	३-१-१४४	८३	नारिष्य गो कसहदे	६३८/४१२	७-२-६६	१३६
न कर्ति	५७८/२९२	६-३-२	११४	नारिष्य गो कसहदे	४६६	७-४-६१	५८
न कर्ति	५६६/२७८	६-२-७२	११०	नारिष्य गो कसहदे	३६२	२-१-२८	२५
न कर्ति	५१४/२०१	३-२-६	८६	नारिष्य गो कसहदे	६२४	७-१-५६	१२५
न कर्ति	४१७	७-३-८६	५८	नारिष्य गो कसहदे	६३६	२-१-६६	१३८
न कर्ति	३५३	२-४-३१	६	नारिष्य गो कसहदे	५८६/३१९	६-४-१०	११८
				नारिष्य गो कसहदे	५६५/३५०	७-२-१२	१२३

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
न्यायादेरिकण्	५६८/282	६-२-११८	१११	पाशादेश्व ल्यः	५६०	६-२-२५	१०७
न्यायार्थादनपेते	५६५/351	७-१-१३	१०३	पितामात्रावा	५०५/183	३-१-१२२	८१
पक्षातिः	६१२/376	७-१-८६	१३०	पितृमातृव्यं रि	५५५	६-२-६२	१०५
पक्षिमस्य...ति	५८६/323	६-४-३१	११६	पित्तिपट - धात्	६२५	७-१-१६०	१३५
पञ्चद्वयात् वगे वा	५२१/338	६-४-१७५	१२१	प्रिनेडार्डमहद्	५५६	६-२-६३	१०५
पञ्चमी भयाद्यैः	४७१/143	३-१-७६	६२	पीलादेः पाके	६१२/374	७-१-८७	१३०
पञ्चम्यपादाने	४००/87	२-२-६६	२८	पुं वत्कर्मधारये	४६७	३-२-१७	७६
पञ्च सवे... ये	५६६	७-१-४१	१२४	पुत्रे	५०७/184	३-२-४०	८१
पति राजान्त च	६०६	७-१-६०	१२८	पुत्रे - वा	५१४/209	३-२-३१	८६
पतिवत्य योः	३५८/66	२-४-५३	६	पुच्छात्	३५८/57	२-४-४१	६
प्रत्युनः	३५८/61	२-४-४८	६	पुनर्भू पुत्र...ञ्	५२८	६-१-३६	६५
पथ इकद्	५८८/335	६-४-८८	१२०	पुमनहु...त्वे	४६७/114	७-३-१७३	४६
पथ्यतिथि...यण्	५६६/354	७-१-१६	१२३	पुरमगध कालिङ्ग...ण्	५५३	६-१-११६	१०४
पद्धतेः	४५४/53	२-४-३३	७	पुरुषद्वया समासे	६११/369	७-१-७०	१२६
पथाद्रोयः	५६३/269	६-२-३५	१०८	पुरुषा युष...वम्	४८७	७-३-१२०	७१
परः शतादिः	४७२/148	३-१-७५	६२	पुरुषे वा	४८१/164	३-२-१३५	६७
परजन राज्ञोऽकीयः	५८१/313	६-३-३१	११६	पुराणः	५८५/311	६-३-८६	११७
परतः स्त्रीपुंवत् नूङ्	४३७	३-२-४६	४५	पूजास्वतेः प्रवृत्तात्	४८७/180	७-३-७२	७२
परदारादिभ्यो गच्छति	५८६/324	६-४-३८	११६	पूतकनु वृषा च	३६१	२-४-६०	११
परस्परान्योन्य...सि	५१४	३-२-१	८५	पूर्वकालैक...लम्	४८६	३-१-६७	७३
परात्मभ्यां...ङोः	५१४/204	३-२-१७	८६	पूर्वमनेन न	६०७	७-१-१६७	१३६
पर्यपाङ्...म्या	४५७	३-१-३२	५५	पुर्वापरार्ध...ना	४७६/158	३-१-५२	६६
पर्यपाभ्यां वजे	४०२	२-२-७१	२६	पुर्वाहणा नद्	५८५/312	६-३-८७	११७
पश्चाद् द्वयण्	५५८/564	६-२-२०	१०७	पृथग् नाना...च	४१७	२-२-११३	३५
पश्चदोण्य णौ	५६६/352	७-१-१८	१२३	पृथुमृदु...रः	६०२/361	७-४-३६	१२५
पशु व्यञ्जनानाम्	५०८	३-१-१३२	८२	पृथ्वादे रिमन्वा	६०२/360	७-१-५८	१२५
पश्चादाद्यन्ता...मः	५८३/306	६-३-७५	११७	पृषोदरादयः	५१६	३-२-१५५	८८
पश्यद्वागदि...ण्डे	५१४/208	३-२-३२	८६	पौत्रादि वृद्धम्	५३०	६-१-२	६६
पाक कर्ण...न्तात्	३५६/67	२-४-५५	१०	प्रकारे जातीयश्च	६४०/१३०	७-२-७५	१४२
पाणि गृहीति	३५८/65	२-४-५२	६	प्रकृते मयद्	६४०/429	८-३-१	१४२
पाण्डो इयण्	५५४/253	६-१-११६	१०५	प्रकृष्टे तमप्	६४०/433	७-३-५	१४२
पाशदस्याहस्यादेः	४४६	७-३-१४८	५०	प्रजाया अस्	४४३	८-३-१३७	४८
पात्रे समिति...यः	४७२/150	३-१-६१	६५	प्रज्ञादिभ्योऽण्	६५१/455	७-१-१६५	१४७
पानस्य भावकरणे	५१५/221	२-३-६६	८८	प्रज्ञा पर्णोद्...लौ	६३५/418	७-२-२२	१४०
पारावर च	५७८/398	७-१-१०१	११४	प्रज्ञा श्रद्धा...र्णः	६३४/410	७-२-३३	१३६
पागशरादीनः	५७८/296	६-३-६	११४	प्रतिपरोऽने वात्	४६४	७-३-८७	५८
पारे मध्ये...वा	४६०	३-१-३०	५६	प्रथमोक्त प्राक्	४५१	३-१-१४८	५२

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेतु	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेतु	पृष्ठांक		
प्रमर्श	५३५/२८८	१-३-१५७	११३	मनुं मन्वा देग्ण	५८५/३१३	१-३-८८	११७		
प्रमृत्तिरि ति	५८१/३२६	१-८-४३	११८	मन्तोश्चिणावली	५८१/३०२	१-३-७०	११६		
प्रमृत्त्याधंदिम् ॥	८०४	२-२-७५	३०	मने	५७३	१-३-१३	११२		
प्रमाणमाद्य	११७	७-१-१४०	१३२	मादयोग नम ०	३५३/५२	२-४-३०	१		
प्रमणीक्यादः	४४१/१०८	७-३-१२८	८७	मायादिमः	५८७	१-४-२१	११८		
प्रमव्यस्य भ	१८३/४३५	७-४-८६	१८०	मां ह्य मन्	६०१	७-१-५५	१२५		
प्रष्टोप्रग	५१४/२१६	२-३-३	८७	मिशादेः	५५८/२५६	१-२-१०	१०१		
प्रहणम्	५८१/३३१	१-८-६२	११८	भूतपुत्रं चरन्	६८०/४३१	७-२-७८	१४२		
प्रहणम्	४३५/१०३	३-१-१५४	४४	भूय मभूय...न	५२५/२२६	१-१-१६	८४		
मागू विनादण्	५१७/२२५	१-१-१३	८२	भूदं नैवर्ण्य	१०६	७-४-४१	१२७		
मागात् .नम	५८८/३५९	१-१-२५	१०४	भूय मन्ति ररु...ने	५३८	१-१-१२८	८८		
माणिमानि .दम्	१११/३६७	७-१-६१	१०८	भेयमादिमद्वयम्	६५१/४५४	७-२-१६४	१४७		
माणि नृषोन्नताम्	५०८/१८९	१-२-१३७	८१	भोगोत्तर न	५८८	७-१-४०	१२४		
माण्यम् म म	५८७	३५६	७-१-३३	१२४	भ्रातृपुत्र यः	५६५/२१४	१-१-८८	१०२	
मायद्वादातोः	१३५/४१६	७-२-७०	१४०	भ्रातृपुत्र यः	५१४/२१८	२-३-१४	८७		
प्रणीयवि ३ न	५६५	१-२-३१	१०८	भ्रतृपुत्रः कर्माभिः	५०५	३-१-१११	८१		
मातरं वरि ने	४७०	३-१-४७	१०	मयस्य यः	३५१/१९	२-४-८७	५		
मायोऽन्ता द्वय... म	१५०	४१७	७-२-१५५	१४६	मयादिनलेयाभ	५७०	२८५	१-३-१०१	१११
मायोऽन्यस्य	५८३	७-४-६५	११६	मय्याम्	५८३/३०७	१-३-७६	११७		
मायुष्य एव	५८६/३१४	१-३-८७	११८	मयादिन्या २.	६४४/४१३	७-२-२६	१३८		
मियः	४३५/१०४	३-१-१५७	१५	मयादे	५६५/२७९	१-१-७३	११०		
मिय स्थिर मम्	१०५	७-४-३८	१२६	मनोरीच वा	३११	२-४-६१	११		
मय्य वहाच्येन	१३४/४०८	७-२-१३	१३८	मनोवाली वभा-तः	५४८/२४७	१-१-८४	१०३		
मये	५११/२७४	१-२-५८	११०	म-यौद मन्त वा	४८४/१६७	३-२-१०६	७०		
मयस्य द-त लः	६३५/४१५	७-२-१८	१४०	मन्दाग च मेधायाः	४८५	७-३-१३८	४८		
मयस्यद्वय	६१०/३७८	७-१-८१	१३०	मयस्या माया...ने	३८८	२-२-१४	२७		
मय्यमिषायाम्	५५२	१-१-१४	१०४	मय्य वय मय्यादय	४८८	३-१-१११	६७		
मयुना प्रम्ये वा	६५०	७-३-५८	१४६	मय्यवर्गलः	६३४/४१४	७-२-१५	१३८		
मय्यीष्टम्	६४३	४४०	७-४-४०	१४४	महाभुज्याद्विनीनो	५५०/२५२	१-१-८८	१०३	
मादानिक . दी	६४३/४३९	७-४-३७	१४३	माणः कुर्यायाम्	५४८/२४८	१-१-८५	१०३		
मादन्त नमि	३६६/७४	२-४-७४	१३	मानमिन् वा	५०६	३-२-५७	८१		
मादादिन्या गोमे	५२५	६-१-३२	८४	मातुल्याचार्यो द्वा	३६४	१-४-१३	११		
विशदे वृद्धे	५०८	१-१-४१	८५	मातृ पित्रः रसुः	५१४/२१४	२-३-१८	८७		
मदा हन्ता .राः	४८६/१७३	७-३-८३	७०	मातृविशदे गो	५४७	१-१-८०	१०२		
माद्यमा माग...यः	५५८/२६०	१-२-१६	१०६	मानम्	५८०	१-४-१६८	१२०		
मनुं मन्वा स्वाम्	५११/१९६	३-१-१६१	८४	मातृणीन्ता ..यः	१३१	२-१-८४	१३७		
				मातृणीन्तापुत्रम्	५११	३-१-६१	८४		

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
मूल्यैः किते	५८८	६-४-१५०	१२०	लक्षणेना...मुख्ये	४५८	३-१-३३	५५
मेधारथा न वेरः	६३७/४२५	७-२-४१	१४१	लक्ष्या अनः	५३५/४२१	७-२-३२	१४०
यजोऽश्वा...देः	५२८/२२७	६-१-१२६	८६	लक्ष्यगत कम्	५१०	३-१-१६०	८३
यजिजः	५३४	६-१-५४	८७	लाक्षा रोचना दिक्	५५७/२५५	६-२-२	१०६
यजो डायन् च वा	३६५/७३	२-४-६७	१२	लुप् बहुल पुष्प मूले	५६६ २७३	६-२-५७	११०
यतः प्रतिनि...ना	४०३	२-२-७२	८८	लेम पिच्छादेः जेलेम	६३४/४११	७-२-२८	१३८
यत्तत् किमः...र्वा	६२०	५-१-१५०	१४	वश्य जाया...वा	५३५	६-१-३	८७
यत्तत् किमन्यात्	६४८	८-३-५३	१४६	वयसिदन्त दत्त	४४८/१२२	७-३-१५१	५१
यत्तदेतदे डावादिः	६१८/३९१	७-१-१४८	१३३	वयस्यनन्त्ये	३५२	२-४-२१	५
यथाऽथा	४५५	३-१-४१	५४	वरुणेन्द्र...न्तः	३६३	२-४-६२	११
यद्भावो भाव...म्	४०८	२-२-१०६	२२	वर्गान्तात्	५७०/२८६	६-३-१२८	११२
यद्मे दैस्त...ख्या	३८८	२-२-४६	२४	वर्णहटा दिभ्यः...वा	६०८	७-१-५८	१२७
यवयवक...यः	६१२/३७३	७-१-८१	१३०	वर्णय्यात् काः	६५१/४५०	७-२-१५६	१४७
यवयवनारण्य त्वे	३६५	२-४-६५	१२	वर्षभर...जे	५१४/२१३	३-२-२६	८७
यावदियत्वे	४५६	३-१-३१	५५	वर्षा कालेभ्यः	५८५	६-३-८०	११७
युवादेरण्	६११/३६८	७-१-६७	१२८	वहतिरथयुग...त्	५८५	७-१-२	१२२
युस्मदस्मदो...देः	६४७	७-३-३०	१४५	वागन्तौ	४४८/११८	७-३-१४५	५०
यूनस्तिः	३६८	२-४-७७	१३	वाग्रान्त... गत्	४४८/१२३	७-३-१५४	५१
येयौ च लुक् च	६२६/३९९	७-१-१६४	१३६	वाच आलाटी	६३५/४१९	७-२-२४	१४०
यैयकजाव...वा	५५०/२४९	६-१-८७	१०३	वाच इकण्	६५१/४५६	७-२-१६८	१४७
योग्यता वीप्ताऽस्ये	४५५	३-१-४०	५४	वाचस्पति सम	५१४/२१२	३-२-३६	८७
योपान्या...कञ्	६११	७-१-७२	१०८	वातातीकार...न्तः	६४०	७-२-६१	१४१
य्यक्ये	५६१	१-२-२५	१०७	वा तृतीयायाः	४५३/१२८	३-२-३	५३
य्यः पदान्तात् दौत्	५२७	७-४-५	८५	वाद्यत्	५१७/२२४	६-१-१	८२
य्यवर्णाल्लिधादेः	६०४	७-१-६८	१२६	वा नाग्नि	४४८/१२५	७-३-१५८	५१
रथवदे	४८०/१६३	३-२-१३१	६७	वाऽभिनिविशः	३७८	२-२-२२	२०
रागाद्वोरक्ते	५५७	६-२-१	१०५	वामाद्यादेरीन्	५८५/३४६	७-१-४	१२३
राजदन्ता दिपु	४८४/१७१	३-२-१४८	७०	वा युष्मद् कम्	५८१/३०६	६-३-६७	११६
राजन्वान् सुराग्नि	६३३	२-१-८८	१३८	वा ऽल्पे	४४८/११९	७-३-१४६	५०
राजन् सखेः	४८५/१७४	७-३-१०६	७१	वाऽश्मनो विकारे	५६३	७-४-६३	१०८
रादेफः	६५१/४५१	७-२-१५७	१४७	वाश्वादीयः	५५८/२६३	६-२-१८	१०७
राष्ट्रक्षत्रियात्...ख्	५५१	६-६-११४	१०३	विंशते ति	५८२/३४३	७-४-६७	१२१
राष्ट्रादियः	५७८/२६३	६-३-३	११४	वि शक्त्यादयः	५८१	६-४-१७३	१२०
रि रिष्टात्...ता	४१५	२-२-८२	३४	विंशत्यादेर्वा तमद्	६२३/३६३	७-१-१५६	१३५
रुचिकृप्यर्था...पु	४८४	२-२-५५	२६	विकारे	५६२	६-२-३०	१०८
रुजाय...रि	३७५	२-२-१३	१८	विनयादिभ्यः	६५१/४५८	७-२-१६८	१४७
				विना ते तृतीया च	४१८	२-२-११५	३६

पुस्तक	संख्या	सिद्धि	पृष्ठ	मुद्रा	मुद्रा	सिद्धि	पृष्ठ
त्रिभुवन टीका	१४३ 441	७-४-२२	३६	त्रिभुवन टीका	५३७	१-१-१०	६८
त्रिभुवन यम	४५०	३-१-३६	१४४	त्रिभुवन नृ	६१ 479	७-१-६२	१३०
त्रिभुवन विमल	५८२/340	१-१-१८३	५१	त्रिभुवन विमल	५४३ 238	१-१-७३	१००
त्रिभुवन विमल	४८८	३-१-६६	७२	त्रिभुवन विमल	५६८ 283	१-१-१४१	१११
त्रिभुवन म ही	४८४	३-१-१५०	४४	त्रिभुवन विमल	४४३/116	७-१-१७६	५०
त्रिभुवन च २२	१४३/३६	७-४-३५	१४३	त्रिभुवन विमल	४१२	२-२-८१	३१
त्रिभुवन च २२	५३६	१-१-३०	६८	त्रिभुवन विमल	३११	२-४-३६	७
त्रिभुवन च २२	५००	७-८-१	६३	त्रिभुवन विमल	४७१/139	३-१-६१	६१
त्रिभुवन च २२	५४०	१-१-८	६६	त्रिभुवन विमल	०५/182	३-१-१२३	८१
त्रिभुवन च २२	४८४	३-१-१०८	७५	त्रिभुवन विमल	५४६/245	१-१-६१	१०२
त्रिभुवन च २२	५८६ 321	१-१-१५	११८	त्रिभुवन विमल	५६१ 265	१-१-६१	१०८
त्रिभुवन च २२	५०७ 185	३-१-४१	८१	त्रिभुवन विमल	६६ 397	७-१-१६६	१३६
त्रिभुवन च २२	६१५/386	७-१-१२३	१३२	त्रिभुवन विमल	६३३/395	७-१-१५८	१३५
त्रिभुवन च २२	४८४/165	३-२-१०५	७०	त्रिभुवन विमल	४१०	२-१-१०८	३२
त्रिभुवन च २२	६५० 448	७-३-५५	१४६	त्रिभुवन विमल	४७१/144	३-१-७६	६२
त्रिभुवन च २२	६८८ 447	७-३-५२	१४६	त्रिभुवन विमल	५१४ 2 6	१-२-३०	८६
त्रिभुवन च २२	५१५/222	७-३-७१	८८	त्रिभुवन विमल	५५८	१-१-६८	१०६
त्रिभुवन च २२	४४८ 120	७-३-१४७	५०	त्रिभुवन विमल	५४३	१-४-१३०	१२१
त्रिभुवन च २२	६१८	७-१-१४८	१३३	त्रिभुवन विमल	४८६/175	७-१-११७	७१
त्रिभुवन च २२	५३२	२-४-८८	६७	त्रिभुवन विमल	४८६/177	७-३-११८	७१
त्रिभुवन च २२	५७८/297	१-३-७	११४	त्रिभुवन विमल	५०८/193	३-१-१४६	८३
त्रिभुवन च २२	५८६ 322	१-४-१६	११८	त्रिभुवन विमल	६२३	७-१-१५५	१३५
त्रिभुवन च २२	४०७	२-२-६६	३१	त्रिभुवन विमल	४१८/133	७-१-६१	५६
त्रिभुवन च २२	५०६	१-१-३८	६५	त्रिभुवन विमल	५११/197	३-१-१६३	८४
त्रिभुवन च २२	६१२/371	७-१-८०	१३१	त्रिभुवन विमल	४८६	३-१-२८	५६
त्रिभुवन च २२	६१४/407	७-२-६	१३६	त्रिभुवन विमल	४८८	३-१-६६	७६
त्रिभुवन च २२	६३३/406	७-२-५	१३८	त्रिभुवन विमल	५३६	१-१-६६	६६
त्रिभुवन च २२	५२५/348	७-१-७	१२३	त्रिभुवन विमल	५३०/३३५	१-१-६	६६
त्रिभुवन च २२	५५४/254	१-१-१२०	१०५	त्रिभुवन विमल	६१५/388	७-१-१२५	१३२
त्रिभुवन च २२	३६८	२-१-६८	२८	त्रिभुवन विमल	६१८	७-४-५३	१३३
त्रिभुवन च २२	३५४/54	२-४-३६	७	त्रिभुवन विमल	५८६/317	१-४-५	११८
त्रिभुवन च २२	६२३/394	७-१-१५७	१३५	त्रिभुवन विमल	५८६/316	१-४-३	११८
त्रिभुवन च २२	४६८/134	७-३-६२	५८	त्रिभुवन विमल	५६८	१-२-१४०	१११
त्रिभुवन च २२	६१२/370	७-१-७८	१३०	त्रिभुवन विमल	४३६	७-३-१२६	४६
त्रिभुवन च २२	६१५/383	७-१-११४	१३२	त्रिभुवन विमल	६११/364	७-१-६३	१२८
त्रिभुवन च २२	६३३/495	७-२-४	१३८	त्रिभुवन विमल	५८८/334	१-४-७८	१२०
त्रिभुवन च २२	५८६/330	१-४-५७	११८	त्रिभुवन विमल	४६३	३-१-१०७	७५

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
सप्तम्यादौ	३५८/६३	२-४-५०	८	सुः पुजायाम्	४७८/१५६	३-१-४४	१५
सपिण्डे वयः...द्वा	५३५/२३२	१-१-४	८८	सुसङ्ख्यात्	४४८/१२१	७-३-१५०	५१
सप्तमी चाविभागे ..णे	४११	२-२-१०८	३३	सुस्नातादि...ति	५८१/३२५	१-४-४२	११८
सप्तमी शौण्डायैः	४७१/१४५	३-१-८८	१२	सुज्जाथै' स' .. टिः	४४१	३-१-१८	४७
सप्तम्यधिकरणे	४०५/९०	२-२-८५	३०	सुपुत्युसु...णे	४४८	७-३-१४४	५०
सप्तम्या वा	४५३/१२९	३-२-४	५३	सूर्यागस्त्य...च	३५१/५०	२-४-८८	५
समानमीनम्...	११३/३८१	७-१-१०५	१३१	सूर्याद् देवतायां वा	३१४/७१	२-४-१४	१२
समान पूर्व त्	५८४	१-७-७८	११७	सेनाङ्ग क्षुद्र नाम्	५०८/१८८	३-१-१३४	८२
सम'नस्य भर्मादिषु	४४१/१११	३-२-१४८	४८	सेनाया वा	५८१/३२७	१-४-४८	११८
समानमथै'नेकः शेषः	५०२	३-१-११८	७८	स्तेनान्न छक् च	१११/३६५	७-१-१४	१२८
सर्मापे	४५८/१३१	७-१-३५	५१	स्तोकात् .. णे	४०३/८९	२-२-७८	३०
समे'ऽशे'ऽधे'नवा	४७८/१५९	३-१-५४	११	स्त्रियाः पुसे...च	५०८/१९४	७-३-८१	८३
सरजसोप...वम्	४१८/१४६	७-३-८४	५८	स्त्रियां नृतो डीः	३४७	२-४-१	३
सर्वजनाण्येनचौ	५८१/३३३	७-१-१८	१२३	स्त्रियामूषोन्	४४८/१२७	७-३-११८	५१
सर्वश्वादादयः	४७२/१४९	३-१-८०	१८	स्त्री बहुष्वायनञ्	५३२/२२९	१-१-४८	८१
सर्वाणोवा	५८८/३५८	७-१-४३	१२४	स्थूलदूर...नः	१०७	७-४-४८	१२७
सर्वादयो ऽस्वादौ	४३३/९९	३-२-११	४३	स्पृहे व्याप्यं वा	३८१/८३	२-२-११	२५
सर्वादेः...प...ति	११३	७-१-८४	११०	स्मृत्यर्थ' दयेशः	३७४	२-२-११	१८
सर्वादेः सर्वाः	४२३	२-२-११८	३७	स्यादावसङ्ख्येयः	५०३	३-१-११८	८०
सर्वादिनिन्	१३८	७-२-५८	१४१	स्वतन्त्रः कर्ता	३८५	२-२-२	२२
सर्वा श...यात्	४८१/१७३	७-३-११८	७१	स्वरादुतो रेः	३५५	२-४-३५	७
सर्वाभया . सा	३८२	२-२-३५	२१	स्वाहात् . नि	४३८	३-२-५१	४१
सहस्तेन	४३१	३-१-२४	४३	स्वान्मिन्नीचे	१३८/४२६	७-२-४८	१४१
सहस्र शत . दण्	५८३/३४४	१-४-१३१	१२२	स्वामीश्वर...तैः	४०१	२-१-८८	३१
सहस्य सोऽन्याथे'	४३८	३-२-१४३	४३	हललीय दिक्ण	५८५/४१७	७-१-१	१२३
सहायाद्वा	११०/३६२	७-१-१२	१२-	हस्ति पुरुषाद्वाण्	११८/३८९	७-१-१४१	१३३
सहाये'	३८८	२-२-४५	२५	हित सुखाम्याम्	३८८/८५	२-२-१५	२८
सादेः	३५८/६२	२-४-४०	८	हितादिभिः	४०१/१४२	३-१-७१	१२
साधकतमं करणं	३८१	२-२-२४	२३	हिमादेलुः सहे	११३/३७७	७-१-८०	१३०
साधुना	४०८/९२	२-२-१०२	३२	हृदयस्य ण्ये	११२	३-२-८४	१८
साधु पुण्य...ने	५७८	१-३-११७	११४	हृद मग सिन्धोः	५४४/२३९	७-४-२५	१०२
सायं चिरप्रा...त्	५८१	१-३-८८	११५	हृद् पद्य तुल्य...म्	५०५/३४९	७-१-११	१२३
सायन्नादयः	४७८/१६१	३-१-५३	११	हेतुकृ'करणे ..णे	३८७	२-२-४४	२३
सिद्धौ तृतीया	३८४	२-२-४३	२२	हेत्वर्थे' स्तृ द्याः	४२२	२-२-११८	३१
सिध्मादिरुद्रयः	१३५/४१७	७-२-१	११०	हेमन्ताद्वातलुक् च	५८१	१-३-८१	११८
सिंहायैः पुजायाम्	४७१/१४६	३-१-८८	१२	ह्योगोदाहा...स्य	५१४	१-१-५५	१०८

परिशिष्टः २ - सिद्धहेम सूत्रकम्

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
प्रथम अध्याय - प्रथम पाद				३५	सर्वोपपादमि त्वा	३८२	२१
२३	न स्त मत्वये	१०५	१३६	३६	उत्पष्टेऽनुपेन	३७६	२०
प्रथम अध्याय द्वितीय पाद				४०	कर्मणि	३७३	१८
२५	रन्वये	५११	१०७	४१	क्रियाविनेगणात्	३७८/८१	२०
द्वितीय अध्याय - प्रथम पाद				४२	कालाऽप्यनो न्नांती	३८३	२२
६४	मा वर्गांतोरागन्वा वः	१३१	१०७	४३	सिद्धी मृतीया	३८४	१२
६१	चर्मगणपटी वृ	१३३/४०३	१३८	४४	हेतुकृत्करणे लक्षणं	३८७	२३
६७	उद्वानाग्नौ व	१३३/४०२	१३८	४५	सहायं	३८८	२४
६८	राजस्वात् सुराणि	१३३	१३८	४६	यद्भेदेस्तद्वदालया	३८६	२४
६९	नेत्रार्धदिम्य	१३२	१३८	४७	कृताऽऽचै	३८०	२४
द्वितीय अध्याय - द्वितीय पाद				५३	चतुर्थी	३८१/८२	२५
१	क्रिया द्रुतः कारकम्	३६६	११	५४	तादर्थ्यं	३८३	२५
२	स्वतन्त्रः कर्ता	३८५	२२	५५	स्विकृष्यथ...मणं पु	३८४	२६
३	कर्तुंम्याप्य कर्म	३७२	१७	५६	उरगतने जप्ये	३८५	२६
१०	नाथ	३७४/७७	१६	६२	गद्यस्याऽऽद्य	३८६	२६
११	स्मृत्यर्थं ददेशः	३७४	१८	६३	गतनं वाऽनाप्ये	३८३	२७
१३	कृताऽप्यस्याऽऽचरि रि	३७५	१६	६४	मन्थस्याऽनावा...ने	३८८	२७
१४	आखनाटकाय याम्	३७५/७८	१६	६५	हित सुताम्याम्	३८८/८५	२८
१५	निमेष्यो धनः	३७६	१६	६६	तद्वदऽऽद्युप...पि	३८८/८६	२८
२०	अपे दीदृ रया ..आधरः	३७६/७९	१६	६८	शक्त्यायं वगह...भिः	३८६	२८
२१	उग्न वप्याहं वसः	३७७	२०	६९	पञ्चम्यादाने	४००/८७	२८
२२	वाऽमिनिविदा	३७८	२०	७०	आदाऽवधी	४०१	२८
२३	कालाच्च भाव गाम्	३७८/८०	२०	७१	पर्यवाप्या वव्ये	४०२	२८
२४	स घकर्म कागम्	३८६	२३	७२	यतः प्रतिनिधि प्रतिना	४०३	२८
२५	कर्माभिप्रेयः संप्रदानम्	३८१	२५	७४	गद्यशरः कर्मधारो	४०३/८८	३०
२६	रुद्धे ग्राप्यं वा	३८१/८३	२५	७५	प्रमृत्स्याऽर्थ...तरैः	४०४	३०
२७	कुंरु दुहेर्या कोरः	३८१/८४	२५	७६	स्तोकाऽल कृच्छ्र...करणे	४०३/८९	३०
२८	नोरागात् कुंरु दुहा	३८२	२५	८१	दोषे	४१२	३३
२९	अग्रायेऽवधिर...दानम्	४००	२८	८२	रि रिप्यत् स्ताद...खाना	४१५	३४
३०	क्रियाऽऽद्यस्या...गम्	४०५	३०	८३	कर्मणि कृतः	४१३	३४
३१	नामः प्रथमैक द्वि-वहो	३७०	१७	८६	कर्त्रि	४१३/९४	३४
३२	आम-अये	३७१	७१	८७	द्विहेतोरूपण कस्य वा	४१३/९६	३४
३३	गीगात् समया...द्वितीय	३८०	२१	८८	कृतस्य वा	४१४	३४
३७	दिव्येऽधोऽधु ..भिः	३८१	२१	९०	तुन्नुद्व्याऽप्यव रय	४१६	३५
				९५	सप्तम्यधिकरणे	४०५/९०	३०

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
८८	स्वामीश्वराधिरिति . प्रसूतः	४०६	३१	२०	अणञेकण् टिताम्	५२२	८३
८९	व्याप्येन कतेनः	४०७	३१	२१	वद्यस्त्रन्त्ये	३५२	५
१००	तत्रतेद्यु हेतौ	४०८	३१	२२	द्विगोःसमाहारात्	४८८	७७
१०१	अप्रत्यादाव साधुना	४०८/९१	३१	२६	कैवल्यम मक जात्	३५२/५१	६
१०२	साधुना	४०८/९२	३२	३०	भ जगोणनःग केशराश	३५२/५२	६
१०३	निपुणेन चाऽर्चयाम्	४०८/९३	३२	३१	नवाशोणादेः	३५३	६
१०६	यद्भावो भावलक्षणम्	४०९	३२	३२	इतोऽ वस्त्यार्थात्	३५४	६
१०८	षष्ठी चाऽनादरे	४१०	३२	३३	पद्धतः	३५४/५३	७
१०९	सप्तमी चाऽविभागे . . . ने	४११	३३	३४	शस्ते शब्दे	३५४/५४	७
११३	प्रथमतः पञ्चमी च	४१७	३५	३५	स्वरादुतागुणःदखरोः	३५५	७
११४	ऋतेद्वितीया च	४१८	३५	३६	इष्टौ-हरितभरत नश्व	३५६	७
११५	विना ते तृतीया च	४१९	३६	३७	वन पलिताऽनितात्	३५६/५५	७
११६	तुल्यार्थेऽस्तृतीया-षष्ठ्यौ	४२०	३६	३८	असहनञ्चिद्यमान . . . म्यः	३५७	८
११७	द्वितीयाषष्ठ्या . . . ञ्चेः	४२१	३६	३९	नासिक्कोदराण्ठ . . . कण्ठात्	३५८	८
११८	हेतुयैऽस्तृतीयाद्याः	४२२	३६	४०	नखमुत्पादनाग्नि	३५८/५६	८
११९	सर्वादेः सर्वाः	४२३	३७	४१	पुच्छात्	३५८/५७	८
१२१	जात्याख्यायां . . . बहुवत्	४२५	३७	४२	कवरमणि विप्र शगदेः	३५८/५८	८
१२२	अविशेषणेषौ चाऽस्मदः	४४	३७	४४	क्रीतात् करणादेः	३५८/५९	८
१२४	गुरावेकश्च	४२६	३८	४५	कनादल्पे	३५८/६०	८

द्वितीय अध्याय तृतीय पादः

१४	भ्रातृपुत्र कस्कादयः	५१४/२१८	८७
१८	मातृपितुःस्वसुः	५१४/२१४	८७
२०	निनद्याःस्नातेःकौशले	५१४/२१५	८७
३२	प्रष्ठोऽग्रगे	५१४/२१६	८७
५६	निश्-दुः-सुवेः . तेः	५१४/२१७	८७
६६	निष्प्राऽप्रेऽन्तः...स्य	५१४/२१९	८७
१७	द्वि-त्रिद्वारौषधि...म्य	५१५	८८
६८	गिरिनद्यादीनाम्	५१५/२२०	८८
६९	पानस्य भावकरणे	५१५/२२१	८८
७१	ग्रामाऽग्रान्नियः	५१५/२२३	८८
७५	वात्तराजान्त...हः	५१५/२२२	८८

द्वितीय अध्याय-चतुर्थपादः

१	स्त्रिं नृताऽस्व डी	३४९	३
२	अधातूदृढितः	३४८	४
३	अञ्च	३४९	४
१६	अजादेः	३४३	२
१८	गौ दिभ्यो मुख्यान्डीः	३५०	४

४८	पत्तुनः	३५८/६१	८
४९	स देः	३५८/६२	८
५०	सप्तम्यादौ	३५८/६३	८
५१	ऊढायाम्	३५८/६४	८
५२	पाणिग्रहीतीति	३५८/६५	८
५३	पतिवन्त्यन्नवर्त्त्यौ चोः	३५८/६६	८
५४	जातेरथान्त नित्य त्	३५९	८
५५	पाककर्म णि वालान्तात्	३५९/६७	१०
५६	असत् काण्ड प्रान्त . त्	३५९/६८	१०
५७	असत्प्रज्ञाऽजिनैक त्	३५९/६९	१०
५८	अनञो मूलत्	३५९/७१	१०
५९	घवाद् योगपालकान्तान्	३६०	१०
६०	पूलकतु वृषाकप्य च	३६१	११
६१	मनोरौत्र वा	३६२	११
६२	वरुणेन्द्र रुद्र भव चान्तः	३६३	११
६३	मातृकाचार्या . वा	३६४	११
६४	सूर्याद् देवतायां वा	३६४/७१	१२
६५	यवधवनाऽरण्य...त्वे	३६५	१२
६६	आयश् क्षत्रिपाद् वा	३६४/७२	१२

क्रि.सं.	ग्रन्थ	अध्याय	श्लोक	क्रि.सं.	ग्रन्थ	अध्याय	श्लोक
१३	दशोऽष्टावृत्तं च वा	३६५/73	१२	८८	गु. पुत्रायाम्	४७८/156	६५
७३	उग्राऽष्टावृत्तंश्चापु उग्रः	३६६	१२	४५	अभिगी प्रमे च	४७९	६५
७४	वाग्राऽष्टावृत्तंश्चापु	३६६	१३	४६	आहारे	४७९/157	६६
७५	उग्रमानं गीतं गीतं वा	८६७	१३	४७	प्रत्यवागिनिर्वाहः...	४७९	६७
७६	नारी गीतं पदम् गीतं	३६७/75	१३	८८	अष्टावृत्तं प्रत्यवागिनि	४७९/137	६८
७७	गुप्तं	३६८	१३	८९	हस्तुष्टं गुप्तं	४७९	६९
७८	अनापं श्लोऽष्टावृत्तं च	३६८/76	१४	५०	गुप्तं गीतं वा	४७९/138	७०
८१	अष्टावृत्तं च	३६९	५	५१	नार	४७९	७१
८२	अष्टावृत्तं च	३६९/49	५	५२	गुप्तं गीतं च	४७९/158	७२
८३	अष्टावृत्तं च	४७०	६७	५३	गुप्तं गीतं च	४७९/161	७३
८६	गुप्तं गीतं च	३६९/5७	५	५८	गुप्तं गीतं च	४७९/159	७४
८६	गुप्तं गीतं च	८७४/100	८६	५५	अष्टावृत्तं च	४७९/160	७५
१०७	अष्टावृत्तं गीतं च	३७५	३	६०	अष्टावृत्तं च	४७९/139	७६
१११	अष्टावृत्तं गीतं च	३८६	२	६८	अष्टावृत्तं च	४७९/140	७७
११४	अष्टावृत्तं गीतं च	३८६	३	७०	अष्टावृत्तं च	४७९/141	७८
(अष्टावृत्तं गीतं च)				७१	अष्टावृत्तं च	४७९/142	७९
तृतीय अध्याय - प्रथम पाद				७२	अष्टावृत्तं च	४७९	८०
१८	नाम अष्टावृत्तं च	४२७	४०	७३	अष्टावृत्तं च	४७९/143	८१
१९	अष्टावृत्तं च	४२८	४७	७४	अष्टावृत्तं च	४७९/148	८२
२०	अष्टावृत्तं च	८८८	४०	७५	अष्टावृत्तं च	४७९/144	८३
२३	अष्टावृत्तं च	४३०	४२	८०	अष्टावृत्तं च	४७९/149	८४
२४	अष्टावृत्तं च	४३१	४३	८२	अष्टावृत्तं च	४७९	८५
२५	अष्टावृत्तं च	८३३	४३	८३	अष्टावृत्तं च	४७९	८६
२६	अष्टावृत्तं च	८३३	५७	८४	अष्टावृत्तं च	४७९/151	८७
२८	अष्टावृत्तं च	४३६	५८	८५	अष्टावृत्तं च	४७९	८८
३०	अष्टावृत्तं च	४३०	५९	८६	अष्टावृत्तं च	४७९/152	८९
३१	अष्टावृत्तं च	८५६	५५	८७	अष्टावृत्तं च	४७९/153	९०
३२	अष्टावृत्तं च	४५७	५६	८८	अष्टावृत्तं च	४७९/145	९१
३३	अष्टावृत्तं च	४५८	५५	८९	अष्टावृत्तं च	४७९/146	९२
३४	अष्टावृत्तं च	४५८/130	५६	९०	अष्टावृत्तं च	४७९/147	९३
३५	अष्टावृत्तं च	४५८/131	५६	९१	अष्टावृत्तं च	४७९/150	९४
३६	अष्टावृत्तं च	४५८/132	५६	९६	अष्टावृत्तं च	४८८	९५
३७	अष्टावृत्तं च	४५८	५६	९७	अष्टावृत्तं च	४८८	९६
३८	अष्टावृत्तं च	४५८	५७	९८	अष्टावृत्तं च	४८८	९७
४०	अष्टावृत्तं च	४५८	५८	१००	अष्टावृत्तं च	४८०	९८
४१	अष्टावृत्तं च	४५८	५८	१०१	अष्टावृत्तं च	४८१	९९
४२	अष्टावृत्तं च	४८०	६६	१०२	अष्टावृत्तं च	४८२	१००
४३	अष्टावृत्तं च	४७८	६५	१०३	अष्टावृत्तं च	४८३	१०१

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१०८ वृन्दारक नाम कुञ्जरैः	४८४	७५		६ अनतो लुप्		४५२	५२
११० किं क्षेपे	४८५/१८१	७६		८ ऐकाग्र्यं		४२६	४१
११६ मयूर व्यसकेत्यादयः	४८४	६७		९ न न म्येकरवरात् ..मः		५१४/२०१	८६
११७ चाये द्वन्द्वः सहोक्ता	५०१	७८		१० असत्वे ङसे		५१४/२०५	८६
११८ समानामयेनैकः शेषः	५०२	७९		१२ ओजोऽञ्जः सहो . पटः		५१४/२०२	८६
११९ स्यादावसंख्येयः	५०३	८०		१४ आत्मनः पूरणे		५१४/२०३	८६
१२० त्यदादिः	५०४	८०		१७ पराऽऽत्मभ्यो ङे		५१४/२०४	८६
१२१ भ्रातृपुत्राः स्वसृ ..भिः	५०५	८१		१८ अद् व्यञ्जनत् ..लम्		५१४/२१०	८७
१२२ मिता - मात्रा वा	५०५/१८३	८१		२२ अमूढं मस्तकात् ..कामे		५१४/२११	८७
१२३ श्वसुरः श्वश्रूभ्यां वा	५०५/१८२	८१		२६ वर्षश्रवराऽप् ..जे		५१४/२१३	८७
१३२ पशु व्यञ्जनानाम्	५०८	८२		३० षष्ठ १ः क्षेपे		५१४/२०५	८६
१३३ तरु तृण धान्य...बहुत्वे	५०८/१८७	८२		३१ पुत्रे वा		५१४/२०७	८६
१३४ सेनाङ्ग क्षुद्रजन्तुनाम्	५०८/१८८	८२		३२ पश्यद् वाग् ..दण्डे		५१४/२०३	८६
१३७ प्राणि तूयाङ्गनाम्	५०८/१८९	८२		३३ अदसोऽकज्जायनगोः		५३३	९७
१४१ नित्यं गैरस्य	५०८/१९०	८३		३४ देवानां प्रियः		५१४/२०९	८७
१४४ गवाश्वादिः	५०८/१९१	८३		३६ वाचस्पति वास्तो दासम्		५१४/२१२	८७
१४५ न दधिपय आदिः	५०८/१९२	८३		३६ आ द्वन्द्वे		५०७	८१
१४६ सङ्ख्याने	५०८/१९३	८३		४० पुत्रे		५०७/१८४	८१
१४८ प्रथमोक्तं प्राक्	४५१	५२		४१ वेदसहश्रुताऽवायु नाम्		५०७/१८६	८१
१४९ राजदन्तादिषु	४८४/१७१	७०		४२ ईः षोमभवर्णेऽग्नेः		५०७/१८६	८२
१५० विशेषण-सर्वादि.. ब्रीहौ	४३४	४४		४७ मातरपितरं वा		५०६	८१
१५१ क्ताः	४३५	४४		४८ परतः स्त्रीपुंवत् . नृह्		४३७	४५
१५२ जाति काल सुखादेनं वा	४३५/१०२	४४		५० क्यङ्- मानि पित्तद्विते		६२६	१३६
१५३ आहिताग्न्यादिषु	४३५/१०२	४४		५३ नाऽप् प्रियादौ		४३८/१०६	४६
१५४ प्रहरणात्	४३५/१३	४४		५४ तद्विताऽकको रथाः		४३८/१०७	४६
१५५ न सप्तमीन्द्रादिभ्यश्च	४३६	४५		५६ स्वाङ्गान्डीर्जाति मानिनि		४३८	४६
१५६ गङ्गादिभ्यः	४३६/१०५	४५		५७ पुग्नात् कर्मधारये		४६६	७६
१५७ प्रियः	४३५/१०४	४५		६१ सर्वादयो ऽ स्यादौ		४३३/९९	४३
१५८ धर्मायादिषु द्वन्द्वे	५११/१९८	८४		६३ ऋदुदित् तरतम् . द्रस्वश्च		६४४/४४२	१४४
१६० लघ्वश्रवाऽसखी मेकम्	५१०	८३		७० जातियैकाये ऽ च्वेः		४८४	७१
१६१ मःसवर्ण भ्रात्र ऽनुपूर्वम्	५११	८४		७१ इच्य स्वरे दीर्घ आच्च		४६३	५७
१६२ मनुस्तुत्यस्वरम्	५११/१९६	८४		८१ एकादश षोडश ..पङ्क्ता		५११	८४
१६३ संख्या समसे	५११/१६७	८४		८२ द्वित्र्यष्टानां द्वा ..बहुव्रीहौ		५१३	८५
<u>तृतीय अध्याय - द्वितीय पट</u>				८३ चत्वारि शदादौ		५१३/१९८	८५
१ परस्मैऽन्योऽन्ये पुंसि	५१४	८५		८४ हृदयस्य हृल्लास ये		६१८	१३६
२ अमन्ययीभावस्यातो...ग्याः	४५३	५३		१०४ उदकस्योदः पेप...ने		४८४/१६५	७०
३ वा तृतीयायाः	४५३/१२८	५३		१०५ वैकन्यञ्जने पुये		४८४/१६६	७०
४ सप्तमा वा	४५३/१२९	५३		१०६ मन्यौशन सक्तु...वा		४८४/१६७	७०

सिद्धिद्वय	मूल	मूलांक	पृ.सं.	सिद्धिद्वय	मूल	मूलांक	पृ.सं.
१०७ नागसुन्दर दम्प्य च		८८८ 168	७०	३८ व्यास वन्द्य मुधन्-चारू		५२१	६४
१०८ दृष्टान्तमन्त्रोपेक्ष		८८४/169	७०	३९ पुनर्मु पुनर् दुर्निष्ठ...चारू		५२८	६५
११० अनादि'सं च		८८४/170	७०	४१ विनये वृ'सं		५२६	६६
११६ अष्टाष्टमूर्तिषा देवस्य'		५१३ 200	८५	४२ मणोदेव'न्		५३१	६६
१२५ रजसू		४८१	८८	८७ कृष्णदेव'स्य-व्यः		५३२/228	६६
१२६ त्र्यंशो छेप		८०६ 154	६५	८८ श्री कृष्णानन्द		५३३/229	६६
१२८ रजसू		८७७ 155	६५	८९ अश्वमेधः		५३३/130	६७
१२९ अम रजसू		८७७	६५	५३ नारायण आनन्द		५३३/231	६७
१३० नै वसू रजसू		८८०/ 62	६६	५४ वज्रिन		५३४	६७
१३१ रज-वन्दे		८८०, 163	६६	६० निगदंशु		५३७	६८
१३२ काष्ठ रजसू		४८१	६७	६१ कर्म कृष्ण व्यः		५३७/233	६८
१३५ पुराणे वा		८८१/164	६७	६६ मन्त्रोपेक्ष मन्त्रा...व'		५३८	६८
१३६ अम		८८२	६७	६७ अदेव'सं मन्त्रो नामः		५४१	१००
१३७ का वसू रजसू		८८३	६७	७० द-वापद-वन्द		५४२	१००
१४१ रजसू नागसू		४३३	४१	७१ दिव्यमन्त्राः		५४२ 168	१००
१४६ नाभि		८३१/96	८६	७२ रजसू		५४३	१०१
१४७ अष्टाष्टमूर्ति		८३३/97	४३	७३ शुद्धादिभ्यः		५४३/238	१०१
१४८ नागसूनागो रजसू		८३०/98	८३	७७ कृष्ण-दीर्घान्...स्य		५४४	१०१
१४९ रजसू अमन्त्रि		८४६/111	८६	७८ कृष्णाय वा		५८४ 241	१०१
१५५ अष्टाष्टमूर्ति		५१६	८८	७९ अष्टाष्टमूर्ति रजसू		५४४/242	१०१
<u>छठी अध्याय प्रथम पाद</u>				८० शुद्धाष्टमूर्ति वा		५४५	१०१
१ नदिनागसू		५१३	८२	८१ गोपयन् कृते वारध		५४५/243	१०१
२ नदिनागसू		५३०	८६	८८ नागसू		५४५/244	१०१
३ वसू रजसू अमन्त्रि		५३५	८७	८९ रजसू		५४६	१०२
४ अष्टाष्टमूर्ति वसू रजसू वा		५३५/232	८८	९० मन्त्रोपेक्षदेव'स्य...व'		५४७	१०२
५ रजसू		५८०/235	८८	९१ अष्टाष्टमूर्ति वा		५४६ 215	१०२
७ रजसू		५८०/234	८८	९२ रजसू		५४८	१०२
८ अष्टाष्टमूर्ति		५८०	८८	९३ अष्टाष्टमूर्ति		५८६/246	१०३
११ नागसू		५१७/224	८२	९४ मन्त्रोपेक्षदेव'स्य...व'		५४६/2१7	१०३
१२ मन्त्र विनये		५१७ 225	८२	९५ मन्त्र कृष्णाय		५४०/248	१०३
१३ मन्त्र रजसू...मन्त्र		५८८ 359	१२४	९६ कृष्णाय		५५०	१०३
१६ रजसू		६००	१२४	९७ रजसू मन्त्राय वा		५५०/249	१०३
१८ रजसू		५१८	८२	९८ कृष्णायदेव'स्य वा		५५०/'05	१०३
२९ आनन्द		५१८	८२	९९ मन्त्रोपेक्षदेव'स्य वा		५५०/252	१०३
३० अष्टाष्टमूर्ति		५३६	८८	१०० कृष्णाय		५५०/253	१०३
४१ अम रजसू		५२४	८४	११४ अष्टाष्टमूर्ति रजसू		५५१	१०३
४२ नागसूनागो रजसू		५२५	८४	११६ पुर मन्त्र कृष्ण...वन्द		५५१	१०४
४६ मन्त्रमन्त्राय च		५२५ 226	८४	११८ रजसू रजसू व्यः		५५४	१०४

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
११६ पाण्डो इन्द्रणू		५५४ 253	१०५	७१ तेन निर्वृते च		५६६/277	११०
१२० शकादिभ्यो ढोर्लुप्		५५४ 254	१०५	७२ नद्यां मतुः		५६६/278	११०
१२४ बहुसन्धियाम		५५२	१०४	७३ मध्वादेः		५६६/279	११०
१२६ ऋजोऽद्यापणं देः		५५६/227	६६	७४ नऽ कुमुद वेतस क्षित्		५६६/280	११०
१२८ भृग्वह्निरसं कुत्स...त्रैः		५०८	६६	७५ नड शादाद् वल		५६६/281	११०
छठो अध्याय - द्वितीय पाद				१०१ देवता		५६७	११०
१ रागाद्यो रक्ते		५५७	१०५	११७ तद् वेत्यधीते		५६८	१११
२ लाक्षा रोचना दिकण्		५५७/255	१०६	११८ न्यायादेरिक्कण्		५६८/282	१११
६ पण्थाः समूहे		५५८	१०६	१४० संस्कृते भक्ष्ये		५६६	१११
१० भिक्षादेः		५५८/१५६	१०६	१४१ शूलोखाद् यः		५६६	१११
१२ गोत्रोक्ष-वत्सोप्त्र...कञ्		५५८ 257	१०६	१४२ क्षीरादेयण्		५६६/284	१११
१३ केदाराण्यश्च		५५८/258	१०६	छठो अध्याय - तृतीय पाद			
१४ कवचिहरत्य...चेकण्		५५८/259	१०६	२ नद्यादेरियाण्		५७८/292	११४
१६ ब्रह्मण - माणव...यः		५५८/26१	१०६	३ राष्ट्रादियः		५७८/293	११४
१७ गणिकाया ण्यः		५५८ 261	१०७	४ दुरादेत्यः		५७८/294	११४
१८ केशाद् वा		५०८ 262	१०७	५ उत्तरादाहञ्		५७८/295	११४
१९ वाऽश्वादीयः		५५८/263	१०७	५ पारावारादीनः		५७८/296	११४
२० पश्चाद्वायण्		५५८ 264	१०७	७ व्यस्त व्यस्त्यात्		५७८/297	११४
२४ गो-रथ-वातात्...लम्		५५६	१०७	८ शु पाग् पागुदक् च		५७८/299	११५
२५ पाशादेश्च हाः		५६०	१०७	९ ग्रामादीनञ् च		५७८/300	११४
२६ श्वादिभ्योऽञ्		५६१ 265	१०७	१० कञ्यादेश्चैकञ्		५७९	११५
२७ खलादिभ्यो लिन्		५६१/266	१०८	१३ दक्षिणा पञ्च त् त्यण्		५७९ 3०१	११५
२८ ग्रामजन वन्धु...तल्ल		५६१/267	१०८	१६ कवेहाऽमात्र त्यच्		५८०	११५
३० विकारे		५६२	१०८	३० भवतोरिक्कणीयसौ		५८१, 302	११६
३१ प्राणधौषधि वृक्षे...च		५६५	१०९	३१ परजन राज्ञोऽर्कायः		५८१/303	११६
३३ त्रपुञ्जतोः पोऽन्तश्च		५६३/268	१०८	३२ दोरीयः		५८१/304	११६
३५ पंथा ढोर्पः		५६३/269	१०८	६७ वा युष्मदस्मदो कम्		५८१ 305	११६
४६ अभक्ष्याऽऽच्छादने ..माद्		५६६	१०९	७४ अमोऽन्ताऽवोऽघसः		५८२	११६
४८ एकस्वरात्		५६३ 2७०	१०८	७५ पश्चादाद्यन्ता . मः		५८३, 306	११७
५० गोः पुरीषे		५६ /2७१	१०८	७६ मध्यान्मः		५८३, 3०७	११७
५५ ह्योगोद्गोहादीनञ् स्य		५६४	१०९	७८ अध्यात्मादिभ्य इक्कण्		५८३/308	११७
५६ अपो यञ् वा		५६३ 272	१०९	७९ समान पूर्वं . पदात्		५८४	११७
५७ लुग बहुलं पुण्य मूवे		५६६ 273	११०	८० वर्षा-कालेभ्यः		५८५	११७
५८ फले		५६६/274	११०	८३ निशा-प्रगोषात्		५८५/309	११७
६२ पितृ मातृव्यं डुलं भ्रातरि		५५५	१०५	८५ चिर पस्तु स्तनः		५८५/3१०	११७
६३ प्रित्रो डा महद्		५५६	१०५	८६ पुरो नः		५८५/3११	११७
६६ निवासाऽदूरभव ..नाग्नि		५६६/276	११०	८७ पूर्वाह्नाऽ-रा...तनद्		५८५/3१२	११७
७० तदत्रास्ति		५६६/275	११०	८८ सायचिरं प्रह्णे . त्		५८६	११६

सिद्धिहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धिहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
११८ सर्वांश्च संख्या...त्	४८१	७१		१७७ ईयसोः		४४७/११७	५०
११९ संख्यागौक पुण्य...त्	४८१/१७७	७१		सातमे। अध्याय - चतुर्थ पाद			
१२० पुरुषायुष द्विस्ताव...म्	४८७	७१		१ वृद्धिर्ः स्मरेष्वा ते		५२०	६३
१२३ नञ्भ्यात्...डः	४८७/१७८	७२		५ खः पदान्तात् तू		५२७	६५
१२६ सक्त्थक्षणः स्वाङ्गे	४३८	४१		६ द्वारादेः		५८८	११८
१२८ प्रमाणी संख्या डुः	४४१/०८	४७		२५ हद् भग सिन्धोः		५४४/२३९	१०१
१३१ नञ् सु व्युप त्रे ऋचतुरः	४४१	४७		२७ अनुशतिकादीनाम्		५४४/२४०	१०१
१३४ नागोर्नाग्नि	४४२/१०९	४८		३२ विनमृतोर्णांष्टे ह्रस्व		६४३/४४१	१४४
१३६ नञ् सु-दुभ्यः...र्वा	४४२/११०	४८		३३ अलर यूनोः कन् वा		६४२/४३८	१४३
१३७ प्रजाया अस	४४३	४८		३४ प्रशस्यस्य श्रः		६४२/४३५	१४३
१३८ मन्दाऽल्यच्च याः	४४५	४८		३५ वृद्धस्य च व्यः		६४३/४३६	१४३
१४१ द्विपदाद् धर्मादन्	४४६	४८		३६ उशायान्		६४३/४३७	१४३
१४४ सुपूयुत्-सुस्मे...गुणे	४४८	५०		३७ बाढाऽन्तिकयोः...दौ		६४३/४३९	१४३
१४५ वा ऽऽ गन्तौ	४४८/११८	५०		३८ प्रियस्थिर स्किरोक् स्		६०५	१२६
१४६ वाऽल्ये	४४८/११७	५०		३९ पृथुमृदुभृश रः		६०२/३६१	१२५
१४७ वापमानःन्	४४८/१२१	५०		४० ब्रह्मोर्णांष्टे भूयः		६४२/४४०	१४४
१४८ पान् पादस्या देः	४४८	५०		४१ भूलुकु चैवर्णस्य		६०६	१२७
१४९ सुमंख्यात्	४४८/१२१	५१		४२ स्थूळ दूर युव...नः		६०७	१२७
१५१ वयसि दन्तस्य दन्तु	४४८/१२२	५१		४३ त्रन्त्यस्वरादेः		६०३	१२५
१५४ वाऽग्रान्त शुद्ध...त्	४४८/१२३	५१		४८ ईनेध्वाऽऽत्मनोः		५८८/३५७	१०४
१५८ धनुषो धन्वन्	४४८/१२४	५१		५१ अनोदये ये		५४८	१०२
१५९ वा नाग्नि	४४८/१२५	५१		५२ अणि		५२३	६३
१६४ जायाया जानिः	४४८/१२६	५१		५३ संयोगादिनः		६१८	१३३
१६६ स्त्रियामुधसौ न्	४४८/१२७	५१		६१ नोऽदस्य तस्थिते		४६६	५८
१७० इन. कच्	४४७	४८		६३ वाऽश्मनो विकारे		५६३	१०८
१७१ ऋन्नेत्यदित्	४४७/११२	४८		६५ प्रायोऽव्ययस्य		५८३	११६
१७२ दध्युरः सर्पिर्मधू...ले.	४४७/११३	४८		६७ विंशतेस्तेडिति		५८२/३४३	१२१
१७३ पुमनङ्गुनौ पयो . त्वे	४४७/११४	४८		६८ अवर्णेवर्णस्य		४४०	४७
१७५ नञो ऽ र्था त्	४४७/११५	४८		६९ अकद्रु पाण्ड्वो . ये		५४२/२३६	१००
१७५ शेषाद् वा	४४७/११६	५०		७० अस्वयम्भुवोऽव्		५२१	६३

